

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı

Türkiyat Araştırmaları Yüksek Lisans Programı

**AZERBAYCAN MİLLİ BAĞIMSIZLIK HAREKETİNDE SİYASİ
MUHACERETİN ROLÜ (1920-1950)**

Gunel AGHAYEVA

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2023

AZERBAYCAN MİLLİ BAĞIMSIZLIK HAREKETİNDE SİYASİ MUHACERETİN
ROLÜ (1920-1950)

Gunel AGHAYEVA

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı

Türkiyat Araştırmaları Yüksek Lisans Programı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2023

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan "**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**" kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

24/11/2023

Günel AGHAYEVA

¹"Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge"

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internette paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlerle ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir

*Tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Dr. Öğr. Üyesi Nagehan STNDAğ ÖZDEMİR danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığımı beyan ederim.

24/11/2023

Gunel AGHAYEVA

TEŞEKKÜR

Yüksek Lisans eğitimin sırasında öğrettikleri ile akademik hayata hazırladığı, tez yazma sürecinde sabırla ilgilendiğı ve rehberlik ettiğı için değerli hocam Nagehan Üstündağ Özdemir'e teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca bu süreçte bilgileri ile tezin oluşmasına katkı sağlayan arkadaşlarım Nigar Azizova, Metanet Fettayeva, arşiv belgelerine ulaşmamda yardımcı olan Hatice Dilmaç, manevi desteğinden dolayı Abutel Ahmedova'ya teşekkür ederim. Hayatım boyunca beni her konuda destekleyen annem Ofelya Ağayeva ve babam Ramiz Ağayev'e teşekkürü borç bilirim.

ÖZET

AGHAYEVA, Gunel. *Azerbaycan Milli Bağımsızlık Hareketinde Siyasi Muhaceretin Rolü (1920-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2023.

1918’de kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti, 1920’de Bolşevik işgali ile yıkıldıktan sonra Azerbaycan’da milli bağımsızlık hareketi başladı. Bu dönemde Sovyetler tarafından sıkı baskılara ve takiplere maruz kalan milli hükümet üyeleri, milliyetçi aydınlar ve milli ordu mensupları, mücadeleyi sürdürebilmek için yurtdışına çıkmak zorunda kaldılar. Bu süreçte, siyasi muhacirler hem Azerbaycan’da başlayan bağımsızlık hareketlerini yönlendirmek hem de uluslararası düzeyde Azerbaycan’ın bağımsızlığını kabul etmelerini sağlamak, Sovyet politikalarının gerçek yüzünü ve amaçlarını, Azerbaycan’ın tarihini ve kültürünü dünyaya tanıtmak amacıyla çeşitli faaliyetlerde bulundular. Türkiye, İran, Almanya, Fransa, Polonya ve diğer ülkelerde yerleşen muhacirler, kendi teşkilatlarına, basın ve yayın organlarına sahip olarak Azerbaycan’ın bağımsızlık mücadelesini sürdürdüler. Siyasi muhacirler, Kafkas Konfederasyon Komitesi, Promete örgütü gibi kuruluşlar aracılığıyla komünizmin yıkılması ve Sovyet işgali altındaki diğer milletlerin de bağımsızlıklarını kazanmaları için birlikte mücadele ettiler.

Bu çalışmanın amacı 1920-1950 yılları arasında siyasi muhacirlerin faaliyetlerini Azerbaycan milli bağımsızlık hareketinin bir parçası olarak incelemektir. Araştırma kapsamında muhacirlerin uluslararası düzeydeki faaliyetleri, antikomünist grupların oluşma süreçleri ve faaliyetleri ele alınmış, ayrıca dergi, gazete ve kitap yayınları incelenmiştir. Muhacirler arasındaki iç muhalefetin yanı sıra mücadelenin siyasi ve ideolojik boyutları da detaylı bir şekilde araştırılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Promete Hareketi, Kafkasya Birliği, Azerbaycan Siyasi Muhacereti, M.E.Resultzade, Bağımsızlık Hareketi, Gizli Müsavat

ABSCTRACT

AGHAYEVA, Gunel. *The Role of Political Emigration in the Azerbaijani National Independence Movement (1920-1950)*, Master's Thesis, Ankara, 2023.

The Azerbaijan Democratic Republic, established in 1918, was invaded by the Bolsheviks in 1920, leading to the commencement of a national independence movement within Azerbaijan. During this period, members of the national government, nationalist intellectuals, and the national army members faced severe Soviet repression and were compelled to flee abroad to continue their struggle. During this period, political émigrés aimed to both guide the emerging independence movements within Azerbaijan and promote Azerbaijan's independence on the international stage. They carried out various activities with the purpose of shedding light on the true nature and objectives of Soviet policies, as well as introducing Azerbaijan's history and culture to the world. They residing in countries such as Turkey, Iran, Germany, France, Poland, and other countries established their own organizations, as well as press and media outlets, to support Azerbaijan's struggle for independence. Political emigrants, through organizations like the Caucasian Confederation Committee and Promethean group, collaborated in the fight for the collapse of communism and the independence of other nations under Soviet occupation.

The purpose of this study is to examine the activities of political emigrants as a part of the Azerbaijani national independence movement between 1920 and 1950. Within the scope of the research, the international activities of emigrants, the formation processes and activities of anti-communist groups have been addressed, and publications such as magazines, newspapers, and books have been examined. In addition to internal dissension among emigrants, the political and ideological aspects of the struggle have also been thoroughly investigated.

Key Words

Promethean Movement, Caucasian Confederation, Azerbaijani Political Emigration, M.E. Resulzade, Independence Movement, Gizli Musavat

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR.....	iv
ÖZET.....	v
ABSCTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
GİRİŞ	1
1. AZERBAJYCAN SİYASİ MUHACERETİNİ OLUŞTURAN KOŞULLAR VE SEBEPLER	9
1.1. 19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan'da Siyasi-Toplumsal Durum	9
1.2. 20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan.....	20
1.2.1. Azerbaycan'da Bağımsızlık Mücadelesi.....	20
1.2.2. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti	37
1.3. Nisan İstilasından Sonra Azerbaycan.....	50
1.3.1. Sovyetlerin Baskı Siyaseti, İsyanlar, Gizli Teşkilatlar	50
1.3.2. Azerbaycanlı Aydınlarla Karşı Takip, Baskı ve Terör Girişimleri. Siyasi Muhaceretin Oluşması	59
2. 27 NİSAN İSTİLASINDAN SONRA AZERBAJYCAN SİYASİ MUHACERETİ (1920-1938)	67
2.1. Nisan İşgali Sonrası İlk Diplomatik Faaliyetler.....	67

2.2. Tek Merkezde Birleşme ve Siyasi Teşkilatların Kurulması	77
2.3. Sovyet Esiri Milletlerle Birlikte Mücadele	89
2.3.1. Kafkasya Konfederasyonu	89
2.3.2. Promete Hareketi.....	96
2.4. Muhacerette İhtilaflar.....	108
2.5. Basın Faaliyetleri	117
2.5.1. Türkiye Dönemi	117
2.5.2. Almanya Dönemi	122
2.5.3. Polonya Dönemi.....	127
3. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE SONRASINDA AZERBAYCAN SİYASİ MUHACERETİ (1938-1950).....	130
3.1. İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti.....	130
3.2. Savaş Döneminde Sovyetlere Karşı Mücadelede Azerbaycan Lejyonu	135
3.3. Savaş Döneminde Azerbaycan Siyasi Muhacirlerinin Almanya ile Görüşmeleri ..	146
3.4. İkinci Dünya Savaşından Sonra Muhacir Faaliyetler.....	156
SONUÇ	169
KAYNAKÇA.....	179
EK 1: ETİK KURUL İZİNİ MUAFİYET FORMU	191
EK 2: ORJİNALLİK RAPORU	192
EK 3: TURNİTİN BENZERLİK İNDEKSİ	193

GİRİŞ

Muhaceret genel olarak siyasi ekonomik veya dini sebeplerden mecburi veya gönüllü olarak kendi vatanını terk edip başka ülkeye göç etme gibi tanımlanmaktadır. Muhacir kelimesinin sözlük anlamı ise; Siyasi-ekonomik ve diğer sebeplerden dolayı vatanını terk edip başka ülkeye göç eden ve orada yaşayan insan, yeni bir yere, yeni topraklara göç eden veya göç ettirilen insan olarak tanımlanmaktadır (Cabbarlı, 2011, s. 12).

Azerbaycan muhaceret tarihine bakıldığında muhaceretin farklı sebeplerden (sosyal, siyasi, dini veya gönüllü olarak) ortaya çıktığı görülmektedir. En büyük etkenlerden biri olan siyasi baskılar henüz erken orta çağlardan itibaren Azerbaycan halkının göç etmesine sebep olmuş, bu dönemde alimler, şairler işgaller sonucu farklı ülkelere yerleşmek zorunda kalmıştır (Cəfəroğlu, 2008, s. 223). Fakat zaman içerisinde siyasi muhaceret tanımı oluşmuştur. Mirza Bala Mehmetzade siyasi muhaceretle ilgili fikirlerini şu şekilde ifade etmektedir:

Düşman istilasına uğramış yurdunu kurtarmak, hürriyet ve istiklalini kaytarmak için yaptığı şanlı savaşta her millet kahramanlıklar, fedailer, mücahitler, şehitler ve mazlumlarla yan yana bir siyasi muhaceret yaratır. Milli imanı sağlam ve bu imanın doğurduğu milli teşkilatı kuvvetli olan milletlerin hayatında, bu siyasi muhaceretin rolü büyük, hatta ekseran halledici oluyor (Mehmetzade, 1991, s. 158).

19. yüzyılda Rusya'nın Azerbaycan'ı istilası yeni muhacir akımlarını oluşturmuştu. 1804-1813 yıllarında Birinci Rus-Kacar savaşı toplumun birçok kesiminin ülkeyi terk etmesine sebep olmuştu. Bu dönemde Gülistan anlaşması ile kendi bağımsızlığını kaybeden hanlar ülkeyi terk ederek Rus istilasına son vermek için mücadele ettiler. 1828 yılında Türkmençay anlaşmasından sonraki siyasi ortam- isyanlar, katliamlar, ölümler, hapisler de büyük bir muhaceret grubu oluşturmuştu. Rus-Kacar savaşlarının oluşturduğu muhaceret akımları daha çok Azerbaycan'ın Kacar hakimiyetindeki Güney kısmına yönelmişti. 1853-1856 yıllarında Kırım savaşı, 1877-1878 yıllarında Rus-Osmanlı savaşları da göçe sebebiyet veren önemli olaylardan olmuştur (İbrahimli H. , 2012, s. 22-23).

1904-1905 yıllarında Rus-Japon harbinde Rusya'nın mağlup olması ve sonrasında gelen karışıklıklar 1905 devrimine yol açmış, bu devrim Rusya imparatorluğu içerisindeki

milletlere daha özgür bir ortam sunmuştu. Bu fırsatı değerlendiren Azerbaycan halkı milli varlığını korumak ve milli kültürünü geliştirmek için faaliyete başlamıştı. Fakat bu durum çok sürmemiş, 1907 yılında milletlere tanınan haklar geri alınmış, bu zaman diliminde faaliyet gösteren aydınlar takiplere maruz kalmış, Azerbaycan'dan dışarıya yeni bir muhacir akını başlamıştı. Bu muhaceretin başında ise Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu gibi mühim şahsiyetler vardı (Mehmetzade, Milli Azerbaycan Hareketi, 1991, s. 160). Onlar 1915 yılında Türkiye'de kurulan Kuzey Kafkasya, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'dan ibaret Kafkasya Komitesi aracılığıyla Kafkasya milletlerinin ezilen hakları için mücadele etmişler (Georgeon, 1986, s. 119).

Aynı yıllarda Yusuf Akçura'nın kurduğu Rusya Mahkumu Müslüman Türk-Tatarların Hakkını Müdafaa Komitesi Türkiye, Bulgaristan, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İsviçre'de konferanslar düzenleyerek dünyanın dikkatini Rus esiri Türklere çekmeye çalışmış, Türkistan, Kafkasya, Kazan ve Kırım Türklerinin alınan haklarının geri verilmesi için mücadele etmiştir. Kafkasya Komitesi ve Rusya Mahkumu Müslüman Türk-Tatarların Hakkını Müdafaa Komitesi birlikte çalışmakta, Azerbaycan'dan Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu da her iki komitede faaliyet göstermekteydi (Jaeschke, 1937, s. 19).

19. yüzyılda Azerbaycan içerisindeki durum milletleşme sürecini hızlandırmış, Rusya dahilindeki karışıklıkları fırsat bilerek 20.yüzyılın başlarında yürütülen siyasi ve kültürel faaliyetler 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulması ile sonuçlanmıştır. Fakat 27 Nisan 1920 tarihinde Bolşevik işgali ile Cumhuriyet yıkılmış, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Bu durum ülke dahilinde milli ordu mensupları, Cumhuriyet kurucularına karşı siyasi baskılar ve terör uygulamalarını başlatmış ve yeni muhacir grubunun oluşmasını sağlamıştı.

Muhaceret, ortaya çıkışı, gelişim aşamaları, mirasının araştırılması yeni ve karmaşık bir alan olduğu için bilimsel-teorik çalışmalarda farklı, tartışmalı ve bazen çelişkili konular ortaya çıkmaktadır. Azerbaycan muhaceret tarihi araştırmalarının ilk örneklerini yazarlardan Mirza Bala Mehmetzade Azerbaycan siyasi muhaceretinin 19. yüzyıldan, Elçin Efendiyev 19. yüzyılın sonlarından, Abid Tahirli ise 1915 yılından başladığını belirtmişlerdir. Fakat bu

dönem göç edenlerin yaptığı faaliyetler hakkında genel bir araştırma bulunmamakla beraber bu yazarların eserlerinde de geniş şekilde bilgi verilmemiştir. Ayrıca, 19. yüzyıl, 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan muhacereti teşkilatlanmış bir toplum değildi, ideolojik mücadele araçlarına, matbuata sahip değildi ve onun faaliyetleri hiçbir siyasi kurum tarafından yönlendirilmemekteydi. Azerbaycan Cumhuriyetinin yıkılmasından sonra oluşarak zaman içerisinde gelişen muhaceret ise daha büyük ve organize faaliyet göstermiş, farklı ülkelerde kendi siyasi teşkilatlarına ve matbuata sahip olmuştur. En önemlisi ise bu muhaceret yerleştiği ülkelerde kendi siyasi, edebi-medeni muhitini oluşturmuş, 70 yıl boyunca farklı yollarla Azerbaycan milli bağımsızlık hareketini sürdürmüş, zengin ideoloji-siyasi ve edebi-bilimsel miras bırakmıştır. Sonuç olarak Azerbaycan muhaceretinin tarihi çok eski zamanlara dayansa da, siyasi muhacereti başlatan olay Bolşevik güçlerinin Azerbaycan Cumhuriyetini işgali ile başlayan baskı siyaseti olmuştur.

Bolşevik işgali sonrası ülkeyi terk eden Azerbaycanlılar, birçok ülkede siyasi ve diplomatik mücadeleye başladılar. 70 yıl boyunca Azerbaycan'ın bağımsızlığı için farklı yollarla çalışmalarını sürdüren muhacirler, farklı dillerde dergi, gazete ve kitaplar yayımlayarak mücadelenin ideolojik cephesini oluşturdular. Bu çabalarla, Sovyet sansürünün engellediği gerçekleri, Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesini, tarihini ve kültürünü dünya çapında tanıtmaya çalıştılar. Diğer taraftan Bolşevik işgali altındaki diğer ülkelerin temsilcileri ile birlikte antikomünist cephe oluşturarak mücadele sahasını genişlettiler. Muhacirler uluslararası konferanslarda Azerbaycan'ın çıkarlarını korumak, içerdeki bağımsızlık hareketini idare etmek gibi faaliyetlerle milli bağımsızlık hareketinde önemli rol oynadılar.

Sovyet döneminde Sovyet sınırlarından dışarda milli karakterli eserler yazan, Sovyet karşıtı faaliyet gösterenler düşman olarak tanımlanmıştır. Bu yüzden muhacirlerin faaliyetleri ile herhangi bir araştırma yapılmasına izin verilmemiştir. Siyasi muhacirlerin milli mücadelesi hakkında ilk kitap, siyasi muhaceretin önde gelen liderlerinden biri olan Mirza Bala Mehmetzade tarafından, M.E. Resulzade'nin talebi üzerine 1936 yılında yazılan *Milli Azerbaycan Hareketi* eseridir. Eser muhacirlerin 1936 yılına kadar olan çalışmalarını, en

önemlisi ise bu çalışmaların ideolojik tarafını başarılı şekilde yansıtmaktadır. Eser aynı zamanda muhaceret dönemi araştırmalarının ilk örneğidir.

Sovyetler Birliğinin güç kaybetmesi ile 1980'li yılların sonlarında Azerbaycan'da yeniden alevlenen bağımsızlık hareketleri bu konunun araştırılması için olanak tanıdı. İlk kez bu dönemde *Odlar Yurdu*, *Azerbaycan* gazetelerinin sayfalarında birçok muhacir liderin faaliyetleri hakkında makaleler yer almaya başladı. 1991 yılında Nesiman Yakuplu'nun *Mehmet Emin Resulzade* eseri yayınlandı. Bu araştırma literatüre muhacirlerin faaliyetleri ve yayınladıkları birçok dergi hakkında bilgiler sundu. Bu eserler konu ile ilgili ilk araştırmalar olmakla beraber muhacir faaliyetlerini bir bütün olarak değil, ayrı-ayrı şahsiyetlerin faaliyetleri doğrultusunda yansıtmaktaydı.

Muhacir faaliyetleri dönemselsel olarak ilk kez Aygün Heşimova'nın 1992 yılında yazdığı *20. yüzyılın birinci yarısında Azerbaycan muhacereti* eserinde ele alınmıştır. Bu çalışmada muhaceretin olduğu ortam, onların birçok alanı kapsayan faaliyetleri, Azerbaycan'la kurulan ilişkiler gibi birçok mesele hakkında genel bilgiler yer almaktadır. Araştırmanın İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan sınırlı bir dönemi ele alması, faaliyetlerin sonuçları ve mücadelenin ilerleyişi hakkında tam bir görünüm sunma kapasitesini kısıtlamaktadır.

Bağımsızlık sonrası dönemde siyasi muhacirlerin mücadeleleri milli mirasın bir parçası olarak öğrenilmeye başladı. Nesiman Yakublu, Abid Tahirli ve birçok araştırmacı tarafından muhacirlerin yayınladıkları dergiler, hareketin içerisindeki bazı olaylar ve ilişkiler araştırıldı. Bu konu hakkında en kapsamlı eser ise Haleddin İbrahimli tarafından 2012 yılında yazılan *Azerbaycan Muhacereti Tarihi* eseridir. Burada muhacirlerin 1920-1991 yılları arasındaki bağımsızlık mücadeleleri bir bütün şeklinde ilk kez araştırılmıştır. Ancak, bu çalışma geniş bir zaman dilimini kapsadığından, Promete hareketi gibi uluslararası birlikler, muhacirlerin Azerbaycan ile olan ilişkileri gibi bazı konularda sınırlı bilgilere yer verilmiş, genel anlamda ele alınmıştır.

Ramiz Abutalıbov ve Giorgi Mamulia'nın birlikte yazdığı *Ateş Ülkesi: özgürlük ve bağımsızlık savaşında* eseri Fransa, Gürcistan, Polonya ve Rusya arşivlerinden alınan bilgiler esasında Promete hareketi, Kafkas birliği gibi uluslararası gruplar, bu gruplarda

Azerbaycanlıların faaliyetleri hakkında dolgun bilgiler vermiştir. 1920-1945 yılları arasındaki muhacir faaliyetleri kapsayan bu eser, İkinci Dünya Savaşı'na kadar ele alınmış, savaş sonrası faaliyetler ve değişiklikler hakkında bilgiler verilmese de, yabancı ülkelerdeki arşiv bilgileri ile dönem hakkında yeni bilgiler sunmuştur.

1920 yılında Azerbaycan'dan başlayan muhaceretin sebebi Bolşevik işgali idi. Bu işgal sonucunda oluşan siyasi rejim 1991 yılına kadar devam ettiğinden bu süreci ayrı-ayrı dönemlere ayırmadan ele almak gerekmektedir. Fakat bu dönem içerisindeki faaliyetlerin çokluğu nedeniyle bu çalışmanın sınırları Azerbaycan muhacirlerinin siyasi açıdan en aktif olduğu, mücadelenin istikametlerinin oluşturulduğu ve en etkili olduğu 1920-1950 yılları olarak belirlenmiştir. Çalışmada muhacirlerin uluslararası alanda yaptıkları çalışmalar, oluşturulan antikomünist gruplar, yayınlanan dergi, gazete ve kitaplar, kendi aralarındaki muhalefet, mücadelenin siyasi ve ideolojik yönleri araştırılmıştır.

Sovyet döneminde milli konulardan uzak tutulan halk tarafından milli mücadelenin karakteri, hangi temeller üzerinde devam etmesi ve yapılan faaliyetlerinin öğrenilmesi bağımsızlık sonrası çalışmalar için temel teşkil etmesi bağlamında önem taşımaktadır. Bağımsızlıktan sonra geçen otuz iki yılda bu konuda araştırmalar yapılsa da yeterli değildir.. Bu nedenle, bu çalışma konuyla ilgili literatürdeki eksiklikleri gidermeye yönelik önemli bir katkı sunmaktadır. Bu çalışmada diğerlerinden farklı olarak Azerbaycan siyasi muhacirlerinin faaliyetleri milli bağımsızlık hareketinin bir parçası olarak ele alınmış, Azerbaycan dahilindeki bağımsızlık hareketi ile ilişkilere de yer verilmiştir. Ayrıca çalışmanın incelenen çoğu araştırmada olduğu gibi ayrı-ayrı şahsiyetler veya belirli ülkelerdeki faaliyetlerle sınırlı tutulmaması, mücadeleyi bir bütün olarak izlemek imkanı sunmaktadır. Aynı zamanda çalışmada muhacirlerin bağımsızlık yolunda seçtiği farklı yollar, bu yolları gerekli kılan şartların da tasviri muhacirlerin eylemlerini anlamak açısından önemlidir.

Çalışmanın amacı 1920-1950 yılları arasında Azerbaycan siyasi muhaceretinin milli bağımsızlık hareketinde ne gibi bir rol üstlendiğini, onların faaliyetlerinin hangi sonuçları doğurduğunu araştırmaktır. Çalışma aynı zamanda Azerbaycan içerisinde süren bağımsızlık

mücadelesi ile muhaceretteki faaliyetleri bir bütün olarak ele alarak birbirine etkilerini de araştıracaktır.

Bu tez hazırlanırken konuyla ilgili yukarıda bahsedilen temel araştırmalardan yararlanılmıştır. Ayrıca, Nesiman Yakublu, Haleddin İbrahimli, Aydın Balayev, Cemil Hesenli, Sebahattin Şimşir gibi araştırmacıların muhacirler ile ilgili ayrı-ayrı meseleleri ele alan eserleri çalışmaya büyük ölçüde katkı sağlamıştır. Ahat Andican'ın *Cedidizmden bağımsızlığa hariçte Türkistan mücadelesi* ve Patrik Von Zur Mühlen'in *Gamalıhaç ile Kızılyıldız arasında: İkinci Dünya Savaşında Sovyet Doğu Halklarının milliyetçiliği* eserlerinde de Azerbaycan muhacirlerinin söz konusu dönemdeki faaliyetleri hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Bu kitaplar Azerbaycan Milli Kütüphanesi, Türkiye Cumhuriyeti Milli Kütüphanesi, Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi aracılığıyla elde edilmiştir.

Bu çalışma hazırlanırken başvuru kaynaklardan diğeri muhacerette yazılan eserlerdir. Bu eserler genel itibariyle Azerbaycan tarihi, edebiyatı ve kültür geleneklerini yansıtan eserler olmakla milli mücadelenin ideolojik cephesini oluşturmaktadır. Özellikle Azerbaycan muhacirlerinin en büyük liderlerinden olan M.E.Resultzade'nin çok sayıda eseri çalışmanın oluşmasında büyük katkı sağlamıştır. Bu eserler hem onların milli meseledeki tutumunu, hem de Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesinin fikri temellerini anlamak açısından çok önemlidir. Ayrıca, siyasi muhacirlerden Mirza Bala Mehmetzade, Nağı Şeyhzamanlı, Hüseyin Baykara, Ahmet Karaca, Abdulvahap Yurtsever'in eserlerinden de hem muhacir faaliyetler hem de dönemin şartları hakkında bilgiler alınmıştır.

Tezin yazılmasında faydalanılan diğerkaynaklar muhacirlerin yayınladıkları dergi ve gazetelerdeki yazılardır. Hem Sovyetler Birliği hem de dünya ülkeleri ve siyaseti ile ilgili yazılan makaleler ve haberler, Azerbaycan milli mücadelesinin ideolojik yönünü anlamak, değişen siyasi durumlarda aldıkları pozisyonları takip etmek ve muhacirlerin gerçekleştirdiği eylemleri izlemek açısından önem taşımaktadır. Muhacerette farklı dönemlerde yazılmış bu eserlerin birçoğu Ankara'daki Milli Kütüphaneden, kütüphanenin veri tabanında olmayanlar ise sahaflardan bulunarak elde edilmiştir. Dergi ve gazetelerin çok büyük bir kısmının Türkçe

yazılması ve Türkiye hükümetinin muhacir faaliyetlere olan ilgisi Türkiye’de yayınlanmayan basın örneklerinin de Milli Kütüphanede ve Türkiye arşivlerinde bulunmasına sebebiyet vermiş, çalışmamızda kullanmak için olanak sunmuştur.

Çalışmada siyasi muhacirlerle ilgili Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivinde bulunan belgelerden de yararlanılmıştır. Bu belgeler Türkiye hükümetinin muhacirler ve onların faaliyetleri ile ilgili kararlarını, muhacirler tarafından hükümete yapılan başvurular ve cevaplarını içererek bu çalışmaların değişen istikametlerinin sebeplerini öğrenmek ve onları mevcut şartlar içerisinde incelemek imkanı sunmaktadır. Ayrıca bu çalışmada 2021 yılında gizliliği kaldırılmış arşiv belgelerinin kullanılması daha önceki çalışmalarda yer verilmemiş birçok konuyu ele almak, bazı meselelerin açıklığa kavuşmasını sağlamakta yardımcı olmuştur.

Tez yazılırken arşiv ve kütüphanelerden elde edilen kaynaklar esasında belgesel-tarihsel araştırma yöntemi kullanılmıştır.

“Azerbaycan milli bağımsızlık hareketinde siyasi muhaceretinin rolü (1920-1950)” isimli bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan’daki sosyal, siyasi ve ekonomik durum hakkında bilgi verilmiş, bu bilgiler militleşme sürecine sundukları katkılar doğrultusunda ele alınmıştır. Burada Azerbaycan toplumunu bir millet olarak birlik içerisinde bağımsızlık mücadelesine götüren süreç, bu süreçte Rus politikaları, halk isyanları, aydınların faaliyetleri gibi önemli meseleler incelenmiştir. Devamında bahsedilen Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulması, hükümetin iç ve dış meselelerdeki politikaları, bağımsızlık sürecinde halkın milli bilinç konusundaki gelişimi anlamak açısından çok önemlidir. Bu bölüm Bolşeviklerin işgali ile Azerbaycan Cumhuriyetinin yıkılması, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin kurulması ve buradaki Bolşevik politikaları, bu politikalara karşı halk isyanları ve sonda Azerbaycan hükümeti üyelerine ve milli düşünceli aydınlara uygulanan baskı siyaseti sonucunda Azerbaycan muhaceretinin oluşması ile bitmektedir.

İkinci bölümde Azerbaycan Cumhuriyeti liderlerinin ve aydınların yurtdışında farklı ülkelerde yerleşmesi ve mücadeleye başlamasından İkinci Dünya Savaşında muhacir

faaliyetlerin duraksamasına ve şekil değiştirmesine kadar olan süreç ele alınmıştır. Burada ilk olarak farklı ülkelerdeki dağınık şekilde devam eden diplomatik, siyasi faaliyetler, sonrasında tek merkezde birleşme çalışmaları hakkında bilgiler verilmiştir. Muhacirlerin Kafkasya birliği çalışmaları, Promete hareketi, kendi aralarında devam eden muhalefet hakkında bilgiler verilmiştir. Bu dönemde çıkarılan dergi, gazete ve kitapların da içeriği incelenerek mücadeledeki yeri belirlenmiştir.

Üçüncü bölüm İkinci Dünya Savaşının başlamasından 1950'li yıllarda şartlar gereği muhacirlerin eylemlerinin siyasi faaliyetlerden kültürel faaliyetlere yönelmesine kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu dönemdeki faaliyetler daha önceki çalışmalardan farklılık gösterdiği için ayrıca bölüm olarak ele alınmıştır. Bu çalışma muhaceretteki faaliyetleri Azerbaycan bağımsızlık hareketinin bir parçası olarak ele aldığı için önce savaş döneminde Sovyet Azerbaycan'ındaki durum, Rus politikaları, Azerbaycan halkının savaştaki konumu hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonrasında savaş döneminde muhacirlerin Almanya ile görüşmeleri, bağımsızlık mücadelesinde seçilen farklı yollar ve sonuçları incelenmiştir. Bu bölüm savaş sonrasında Azerbaycan siyasi muhaceretinin durumu, değişen yönlerinin anlatımı ile bitmektedir.

1. AZERBAJCAN SİYASİ MUHACERETİNİ OLUŞTURAN KOŞULLAR VE SEBEPLER

1.1. 19. YÜZYIL SONU VE 20. YÜZYIL BAŞLARINDA AZERBAJCAN'DA SİYASİ-TOPLUMSAL DURUM

18. yüzyılın başlarından itibaren ekonomik ve siyasi açıdan zayıflamış Safevi devleti 1736 yılında yıkılmış, yerine Afşar imparatorluğu kurulmuştu. 1747 yılında Nadir şahın ölümü ile birlikte bütün imparatorlukta anarşi ve kargaşa hüküm sürmeye başladı. Azerbaycan'da hemen hemen her şehrin çevresinde bağımsız ve yarı bağımsız feodal devletler- hanlıklar oluşmuştu. Kuzeyde Karabağ, Şeki, Gence, Bakü, Derbent, Guba, Nahcivan, Talış, ve Erivan hanlıkları, Güneyde ise Tebriz, Urmu, Erdebil, Hoy, Maku, Marağa ve Karadağ hanlıkları kurulmuştu. Hanlıkların yanı sıra daha küçük beylikler ve sultanlıklar da vardı ve bunlar zaman içerisinde hanlıklara bağımlı hale gelmişlerdi (Swietochowski T. , 1985, s. 2).

18. yüzyılın sonu - 19. yüzyılın başında Azerbaycan'ın iç ve dış siyasi durumu çok karmaşıktı. Şeki ve ardından Guba hanlıklarının Azerbaycan topraklarını birleştirerek tek bir Azerbaycan devleti kurma girişimleri gerekli sosyal, ekonomik koşulların ve gelişmiş siyasi güçlerin olmaması nedeniyle başarısız olmuştu. Bir yandan Kacar devleti ve Rusya'nın işgalleri, diğer yandan hanların sadece kendi hanlıklarını koruma ve birbirlerine taviz vermeme çabaları bu çalışmayı ciddi şekilde engellemekteydi. Böyle bir durumda Azerbaycan'da Kacar, Osmanlı ve Rusya imparatorluklarının Azerbaycan ile ilgili planlarına karşı koyabilecek bir güç yoktu (İsmayılov & Memmedov, 2014, s. 608). İran coğrafyasındaki iç savaşlarda öne çıkan Muhammet han Kacar İran'da hakimiyeti ele aldıktan sonra Güney Azerbaycan topraklarını birleştirmeye başladı. Azerbaycan'ın güneyindeki Hanlıklar Kacar hakimiyetini kabul etse de, Kuzey Azerbaycan'da bir çok hanlık bağımsızlıklarının korunacağı vaatlerine inanarak Rusya'ya meyil etmekteydi (Əliyarlı, 2009, s. 542-544).

19. Yüzyılın ilk yıllarında Rusya'nın Kuzey Azerbaycan'ın birçok hanlığını işgal etmesi bu

topraklarda iddiası olan Kacar İmparatorluğu ile savaşa sebep oldu. 1804-1813 yılları arasındaki I Rus- Kacar savaşını Rusya kazandı ve Gülistan anlaşması ile Kacar imparatorluğu Kuzey Azerbaycan'ın ve hatta Güney Kafkasya'nın büyük bir kısmının Rusya tarafından işgalini tanıdı. Azerbaycan'ın Kuzeyinden sadece Erivan ve Nahcivan bölgesi Kacar hakimiyetinde kalmıştı (İsmayılov M. , 2007, s. 19). Gülistan anlaşması ile Rusya'nın Kuzey Azerbaycan'ı işgalinin ilk aşaması bitmiş oldu. Rus işgaline karşı silahlı mücadelede bulunmuş Gence ve Bakü hanlıklarından başka Rusya tarafından işgal edilen topraklarda ilk başlarda idari yapı değiştirilmemişti. Karabağ, Lenkeran, Şeki, Şirvan hanlıkları Rusya ile ikili anlaşmalar sonucu silahlı mücadele olmadan ilhak edildikleri için burada işgalin birinci aşamasında eski sistem ve idari yapı korunmuştu. Onlar, Rusya imparatorluğu sistemine bağımlı devlet kurumları konumunda idiler. Kafkasya'da iktidarını güçlendirdikten sonra ise hanlara ihtiyacı kalmayan Rusya, hanlık yönetimini tümüyle kaldırdı. İlgâ edilen hanlıkların yerinde komendant yönetim biçimi oluşturuldu. Azerbaycan toprakları eyalet, daire ve distansiyalar şeklinde bölünerek burada tüm yönetim- yürütme, mahkeme ve askeri Komendantın yetkisine verildi. Dolayısıyla, komendant yönetim biçimi Azerbaycan'da her alanda suç ve kural ihlalinin ortaya çıkması ile sonuçlandı. Halk ve özellikle köylüler komendant idaresinin bütün yetkilileri tarafından soygunculuğa maruz kaldılar (İbrahimov, ve diğerleri, 2007, s. 101-104). Güney Kafkasya'da Komendant idare sisteminin getirdiği sonuçlar tahkik heyeti olarak gönderilen Rus senatörlerinden Kutaysov ve Meçnikov'un 1830 yılında adliye bakanlığına gönderdiği raporda açıkça belirtilmiştir. Hüseyin Baykara eserinde bu raporu şöyle takdim etmiştir: *“Müslüman halkın idaresine gelince, idarecilerin zulüm ve şiddetleri tüyler ürperticidir. Burada insanlık tamamıyla silinmiştir; adalet; kanun unutulmuştur. Kanun idarecilerin elinde halkı ezmek için, kindarlığın bir aleti olarak kullanılmıştır. Vilayet amirlerinin durumları bundan ibarettir.”* (Baykara, 1966, s. 48)

1826 yılında Feteli şah Kacar'ın ordusunun Gülistan anlaşmasının belirttiği sınırı geçmesi ile ikinci Rus-Kacar savaşı başlamış oldu. Kacar ordusu Rusya'daki iç karışıklıkları fırsat bilerek ve çeyrek asırlık Rus egemenliğinden hoşnut olmayan bir halkın geniş desteğini bekleyerek Kuzey Azerbaycan'a girdi. Fakat Kacar imparatorluğunun istediği gibi

sonuçlanmayan savaş 1828 yılında Türkmençay anlaşması ile sona erdi. Anlaşma büyük ölçüde Gülistan anlaşmasının şartlarının yeniden ifadesi olsa da, bu kez Kacar imparatorluğu Kuzey Azerbaycan'daki Erivan ve Nahcivan hanlıklarını da kaybetmiş oldu. Türkmençay anlaşması ile Rus- Kacar rekabeti dönemi kapanmış, Kacar imparatorluğu Rusya'nın bölgedeki hakimiyetini tamamen kabul etmiş oldu. Böylelikle, Kuzey Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgali tamamlanmış oldu (Swietochowski T. , 1985, s. 7). Mirza bala Mehmetzade 19. Yüzyıl Rus istilasını zamanı Azerbaycan'ın durumunu şu şekilde tasvir etmiştir:

Çarlık Rusya'sı 19. Asrın başında Azerbaycan'ı istilaya giriştiği zaman karşısında, sözün asrı manasında milli birliğini anlamış bütün halinde Azerbaycan değil, birbirinin mukadderatına lakayt hanlıklardan ibaret zayıf bir memleket bulmuştu. Fakat bu derebeylik yalnız Azerbaycan'a mahsus olmayıp komşu memleketler dahi aynı feodalizm devrini yaşamakta idiler. Yalnız aradaki fark şu idi ki, Azerbaycan derebeylikten evvel asırlar uzununu devam eden siyasi-devleti bir birlik hayatını dahi yaşamış olduğunu hatırlıyordu. Bu zengin siyasi geçmişle yan-yana Azerbaycan beş-altı asırlık koca bir edebiyata, maddi ve manevi bir medeniyete malikti (Mehmetzade, 1991, s. 9).

Rusya'nın 19. yüzyılın ilk yarısında Kuzey Azerbaycan'daki siyasetinin sonucunda bölgenin demografik yapısında büyük değişimler yaşandı. Rusya Kacar ve Osmanlı devletlerine karşı uzun soluklu savaşlardan sonra bu iki Müslüman imparatorluğa karşı Kafkasya'da tampon bir bölge oluşturmak yönünde çalışmalar yapmaktaydı. Sadece 1926-1928 yılları arasında Rus-İran savaşı sırasında İran coğrafyasından ve Azerbaycan'ın güneyinden 18.000 ermeni ailesi Transkafkasya'da, aynı zamanda Azerbaycan'da yerleştirildi. Ermeniler İran'la imzalanmış Türkmençay anlaşmasının on beşinci maddesi ve 1929 yılında Osmanlı devleti ile imzalanan Edirne anlaşmasının on üçüncü maddesi gereği 1828-1830 yılları arasında 40.000 İran'dan, 84.000 Osmanlıdan olmak üzere Güney Kafkasya'ya göç ettirildi (Əliyev, 2019). Göç politikası sadece Ermenilerle sınırlı değildi. Rusya 1830 yılından itibaren Kafkasya'da iktidarını güçlendirmek ve Kafkas halkını Ruslaştırmak amacıyla buraya Rus köylülerini yerleştirmeye başlamıştı. Öyle ki, 1873 yılında Azerbaycan nüfusunun %2,3'ünü Ruslar oluşturmaktaydı (Qəniyev, Azərbaycan Tarixi, 2019, s. 264).

1830-1840 yılları arasında Azerbaycan'da çar rejimine karşı peş peşe isyanlar gerçekleşti. 1837 yılında Kuba'da 12.000 köylünün isyanı, 1844'te Gence'de köylü isyanı, 1844'te

Şuşa'da şehir halkının kaldırdığı ayaklanma, 1849'da Nuha'daki halk isyanları bu isyanların en büyükleri idi (Baykara, 1966, s. 49).

Komendant idare sisteminin ülkede yarattığı zor duruma karşı çıkan bu isyanlar her ne kadar Ruslar tarafından yatırılrsa da, sistemin başarısız olması 1840 yılının Nisan ayında idare ve mahkeme reformunun yapılmasına sebep oldu. Rusya Kuzey Azerbaycan'da hakimiyetinin sosyal güvencesi olabilecek kesimin feodaller olduğunun farkında olsa da, buradaki sosyal siyasetini hem ülke içinde, hem de dışında karışıklığın hüküm sürdüğü bir zamanda, Azerbaycan'daki hakim sınıfın silahlı bir şekilde Rusya tarafından istilaya karşı durduğu bir durumda yapmak zorunda olduğu için onları Çar Rusya'sına sadakatle bağlı bir konuma getirmek amacıyla her türlü siyasi ve ekonomik baskılar yapmak yolunu seçti. Bu reformla komendant idare sistemi yerine Merkezi Tiflis olan Gürcistan-İmereti Gubernatörlüğü ve Merkezi Şamahı olan Hazar Vilayeti isimli iki idare birimi oluşturuldu. Azerbaycan topraklarının büyük bir kısmı Hazar vilayetine ait edilmişti. Bu düzenleme zamanı "parçala hüküm sür" politikası esasında milli mensubiyetler esas alınmamış, Azerbaycan toprakları farklı birimlere ait edilerek ayrılmıştı. Daha sonra 1844 yılında bu sistem de değiştirilerek Kafkas Canişinliği¹ oluşturuldu. Nisan 1840 düzenlemesi aynı zamanda Çar Rusya'sının sömürgecilik baskısının daha da güçlenmesine sebep olmuştu. Azerbaycanlı memurlar idare işlerinden ve mahkemelerden uzaklaştırıldı, onların yerine Rus memurlar tayin edildi. Bütün devlet ve idare işleri Rusça yapılmaya başladı, köylülerden alınan vergiler arttırıldı ve halkın durumunu zorlaştıran daha birçok karar gerçekleştirildi. Yeni idare sistemine halka karşı yolsuzlukla suçlanan komendant ve diğer memurlar alındı (İbrahimov, ve diğerleri, 2007, s. 105).

Reformların devamında Çar, Müslüman ağaların ve büyük toprak sahiplerinin topraklarını ve köy üzerindeki yönetim haklarını ellerinden alarak bu toprakları Ruslara vermeğe

¹ Kafkasya Genel Valiliği. Kafkasya'nın tüm askeri ve sivil gücü Genel Valiye- Canişine aitti. Canişin yalnızca Çar'a rapor vermekteydi.

başladı. Bu kararlarla Azerbaycan köylüsü özgürlük elde etmiş olacak, tarım yaparak elde ettiği ürünlerden belirtilen miktarda devlete vergi verecekti. Bu dönemde böyle bir özgürlük Rus köylüsünde bile yoktu. Toprakları alınan Azerbaycan'daki feodal beyler ise sisteme karşı olan köylü ayaklanmalarına katıldı ve bazı yerlerde bu ayaklanmaları kendileri düzenlemeye başladılar ve alınan topraklarını geri kazanmaya çalıştılar. Bu durumda, sömürgecilik idaresini güçlendirmenin imparatorluk için en iyi idare şekli olacağı kanaatine varan Çarlık Rusya'sı, kölelik rejimini Azerbaycan'a da tatbik etmek, ağalara ve beylere toprak mülkiyeti hakkını geri vermek maksadıyla 1846 fermanı ile feodal beylere topraklarını geri verdi (Bayqara, 1992, s. 29-30).

Bu kanunla bu beylerin topraklarında çalışan çiftçiler köle durumuna getiriliyordu. Öyle ki, 1846 fermanına göre beyin izni olmadan çiftçi, üzerinde çalıştığı toprağı terk edip başka yere gidemez, fiziksel cezaya çarptırılabilir ve malları müsadere edilebilirdi.. 1864 tarihinden önceki isyanlarda, halk isyan ederken yerel yöneticiler de bu isyanda halkla birlikte, ortak düşman olan Ruslara karşı birlikte hareket etseler de, bu kanundan sonra durum değişti. Halk iki düşmanla karşı karşıya kalmıştı; ilki Rus rejimi, diğeri ise rejime hizmet eden toprak ağaları (Baykara, 1966, s. 50).

Zor durumda kalan halk içerisinde yeni bir isyan hareketi başladı. *Kaçak hareketi* ismini alan bu hareket çarlık idaresinin oluşturduğu durumu kabul etmeyen insanların idam edilmesi sebebinden evlerini bırakıp dağlara ormanlara çekilmesi ile başlamış oldu. 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'sını korkutan seviyede genişleyen bu hareket, tüm ülkeye yayılmıştı ve karşısı alınmamaktaydı. Bu dönemde Gence'den Deli Alı ve Kamber, Karabağ'dan Süleyman, Murtuza ve Memmed bey Kavalier, Zakatala'dan Yusuf, Nuha'dan Kurtkaşenli Kerim Efendi oğlu, Zengezur'dan Kaçak Nebi, Kazak'dan Kaçak Kerim, Şemkir'den Kaçak Süleyman ismi ile bilinen Kaçak Gülsüm halk tarafından en çok bilinen ve sevilen kaçaklardı. Hareket sosyal ve siyasi karakterde idi. Milli duyguları uyandırma ve oluşturma açısından dönemin aydınlarının ulaşamadığı kadar geniş bir halk kitlesine ulaşmışlardı (Əhmədli & Əhmədova, 2020).

Milli bilincin oluşmasında 19. yüzyıldaki siyasi olaylara karşı halk ayaklanmaları büyük katkılar sunsa da, bir diğer faktör ekonomik gelişme idi. Azerbaycan hanlıklar şeklinde Rusya tarafından işgal olduğunda, burada ekonomik birlik yoktu ve her hanlığın kendi içerisinde kapalı bir ekonomik işleyişi vardı. Bir hanlık ile diğer hanlık arasında ekonomik ilişkiler çok nadiren görülmekteydi. Kafkasya'ya gelen Rusya, Petro'nun reformları ile güçlenmiş bir Rusya idi ve yenilikleri takip etmekteydi. Kafkasya ise Rus politikasında önemli bir yere sahip olduğundan Rus işgallerinden sonra Kafkasya'da durum değişmeye başladı. Daimi rakip şeklinde yaşayan dağınık hanlıkların yerine bir idareye tabi ekonomik bir sistem oluşturuldu. Bundan gelen faydanın büyük bir kısmı ilk önce Rusya'ya, sonra yerli Hristiyan topluluklara ait olsa da, Kafkasya'nın Azerbaycan kısmı da bundan faydalanmış oldu. Azerbaycan şehirleri büyüdü, aralarındaki ilişki ve mübadele arttı, ekonomik ve ticari olarak gelişti (Rezulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, 1990, s. 20-21).

Yüzyılın sonunda Rusya'da kapitalizm de yükselmekte idi. Mehmet Emin Rezulzade Rusya'daki kapitalizmin gelişimi şöyle anlatmaktadır: *“Rusya, ne Avrupa gibi Avrupa, ne de Şark gibi Şark idi. Büyük Petro “tanzimatından” sonra Rus idaresi, feodalizm bakıyatıyla burjuva esaslarını tuhaf bir surette mecz etmişti. Bunun için de o, diğer Avrupa memleketlerine nispetle gayet bati adımlarla terakki ediyordu.”* (Rezulzade, 1990, s. 20)

19. yüzyılın sonlarında Rusya'da endüstri ve ticaretin gelişmesi küçümsenecek bir hacimde değildi ve bu gelişim Bakü petrolünün üretim oranının artması ile paralel olarak ilerlemişti (Baykara, 1966, s. 122). Kapitalizmin yükselmesinde Bakü'nün rolü çok büyük olmuştur. Bakü Rus sanayisinin ve bütün demiryollarının petrol ihtiyacını karşılamakla beraber kendisi de çok mühim bir sanayi merkezi haline gelmekteydi. Burada Rusya ile İran'ı, İran'la Türkistan'ı, Rusya ile Kafkasya'yı ticaretle bağlayan yegane liman olmasının da büyük etkisi vardı (Rezulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, 1990, s. 29). Demiryollarının yapılması ile Azerbaycan halkının önünde bir ucu Sibiry'a da Vladivostok'a, Kuzey yönünde Finlandiya'ya, Batı yönünde Polonya (Varşova)ya kadar uzanan geniş ticaret alanı açılmıştı. Asker, devlet memuru ve birçok statü sahibi olmaya izni olmayan Azerbaycan halkı bu fırsatı değerlendirerek ticaretle uğraşmaya başlamıştır. Diğer taraftan bir tarım

ülkesi olan Azerbaycan Rusya'da başlayan endüstriye ham madde sunmak imkanı kazanmış ve aynı zamanda bir Pazar olma özelliği sunduğu için Rusya ile arasında ham madde ve eşya mübadelesi başlamıştır. Bu şekilde, yani, her bölgeye özgü üretim unsurlarının birbiri ile ilişki içine girmesi ve ortak pazarın oluşumu Azerbaycan'ın bölgeleri ve bütün kesimleri arasında ilişkilerin ve bağların güçlenmesine, daha eskiden başlamış milletleşme sürecinin hızlanmasına sebep oldu.

Rusya'nın Azerbaycan'da meydana getirdiği değişimlerden biri de kendi emperyalist siyasetlerini yürütmek amacı ile olsa da Azerbaycan'ı batı kültürü ile yakınlaştıracak ortamı hazırlamaları idi. Mirza Bala Mehmetzade bu durumu şu şekilde analiz ediyor:

O çağda Rusların kendileri de Batı kültürünü tamamiyle benimsemiş değillerdi; bunu, II Aleksandr'ın yaptığı siyasi ve sosyal ıslahatlarda kısaca gördük. Batı kültürünü anlamakta Azerbaycan halkının özel kabiliyeti, dehası ve asaleti de hesap edilmelidir. Başka emperyalist devletlerin esaretine düşerek birkaç yüzyıl içinde kendilerine gelemeyen şark milletlerini düşünürsek XIX. Yüzyılda Azerbaycan uyanışının ve ilerleyişinin önemi o zaman daha iyi anlaşılır (Baykara, 1966, s. 127).

19.yüzyılda Azerbaycan'da *Maarifçilik Hareketi*² yayılmaya başlamıştı ve bu dönemi üç *Maarifçi* nesil olarak ayırabiliriz. Bunlardan ilki 19. Yüzyılın ortalarına kadar Azerbaycan fikri gelişiminin öncüleri olan maarifçi aydınları. Toplumun Türklük bilinci ve Vatan algısı gibi konularda gelişmesine önyak olan bu aydınlar arasında Abbaskulu Ağa Bakıhanov, Mirze Şefi Vazeh, Kasım bey Zakir, İsmail bey Kurtkaşanlı en önemlilerinden idi. Bu aydınların çoğu doğu dillerini bildikleri gibi batı dillerine de hakimdiler ve eserleri ile toplumun fikri gelişimine büyük ölçüde öncülük etmiş oldular. Yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan'da Türkçe milli basın henüz olmasa da, 1828 yılında Tiflis'te basılan Rusça ilk gazete olan "Tiflisskiy Vedomosti" gazetesinin dört yıl sonra Azerbaycan dilinde ekleri

² Azerbaycan'da Maarifçilik Hareketi, eğitim ve kültür alanında gelişmeyi hedefleyen bir entelektüel harekettir. 18. yüzyılın sonunda Avrupa'da ortaya çıkan bu hareket, 19. yüzyılda Azerbaycan'da yavaş yavaş şekillenmeye başlamış, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında daha geniş halk desteğiyle güçlenmiştir. Bu hareketin temel amacı, Azerbaycan halkının eğitim seviyesini yükseltmek ve milli kültürünü, dilini, tarihini ve edebiyatını korumak ve yaymak olarak belirlenmiştir.

basılmaya başladı. Dört yıl sonra basımı durdurulan gazete Rus politikasının bölgede icrasını kolaylaştırmak ve alınan kararları yaymak maksadı taşıdığından Azerbaycan milli basınının ilk örneği olarak kabul edilmemektedir (Aşırılı, 2009, s. 7).

1870'li yıllardan başlayarak gelen ikinci aydın kuşağı önceki nesilden aldığı altyapı ile faaliyetlerini daha da genişletmiştir. Bu kuşakta en çok bilinen Mirze Feteli Ahundov, Hasan bey Zerdabi, Seyit Azim Şirvani, Sultan Mecid Ganizade, Mehemmed Tağı gibi aydınlar olmuştur. Mirze Feteli Ahundov Türk ve İslam dünyasında ilk defa tiyatro yazmış, eserleri ile milli bilincin güçlenmesine engel olan sosyal ve kültürel öğeleri eleştirerek fikri olarak çok mühim adımlar atmıştır. Mirze Feteli aynı zamanda milli yükseliş için çok mühim bir mesele olduğuna inandığı alfabe değişimi konusunda çalışmalar yapmış, Türk diline uymadığı gerekçesiyle Arap alfabesinden kendisinin Latin alfabesi esasında hazırladığı alfabeğe geçmek için İstanbul ve Tahran'a kadar giderek teklifte bulunmuştur. Fakat dönemin hükümetleri bu teklifi kabul etmemiştir (Mehmetzade, Milli Azerbaycan Hareketi, 1991, s. 14). Aynı dönemin aydınlarından Hasan Bey Zerdabi, Rusya Türkleri arasında ilk kez milli basının kurulmasına öncülük etmiş ve 1875 yılında *Ekinçi* gazetesi basılmaya başlamıştır. Zor şartlar altında basılan bu gazete ilk dönemlerde herkesin ulaşabilmesi ve halkın aydınlanması için ücretsiz olarak dağıtılıyordu. 1877 yılında Rus-Osmanlı savaşının başlaması ile gazetede siyasi olaylar hakkında yazmak yasaklandı ve Eylül ayında hükümet gazetenin kapatılması için emir verdi. Yayın hayatına başladıktan sadece iki yıl sonra çarlık Rusya'sı tarafından yayını durdurulmasına rağmen *Ekinçi* gazetesi etrafında topladığı çok büyük aydın grubu ile birlikte Azerbaycan halkının kültürel gelişmesinde büyük rol oynamıştır (Salamzadə, Həsənov, Əliyeva, & Tahirzadə, 2007, s. 362). Hasan Bey Zerdabi'nin *Ekinçi* gazetesi köylüyü eğitmek için bir araç olarak görülürken, Mirze Feteli'nin fikrine göre tiyatro okuma-yazma bilmeyen toplulukların aydınlanma ve gelişmesini sağlamak amacı taşıyordu. Azerbaycan'da bu gibi değişiklikler, özellikle Azerbaycan Türkçesinde basının faaliyete başlaması edebi dilde Farsçanın etkisinin azalmasını beraberinde getirdi. Bu değişim, Azerbaycan halkının hala İran kültürüyle benzerlikler bulundurmasından rahatsızlık duyan Rus otoritesi tarafından bir ölçüde destek görmüştü. Ancak biri müddet sonra bu kültürel faaliyetin milli bilinci

uyandırması nedeniyle karşı çıkmaya başladı (Swietochowski T. , 2003). *Ekinçi*'den sonra ise kısa süre bir kaç dergi çıksa da sonrasında Rus hükümeti bunu engellemek için her türlü baskı ve takiplere başladı. Bu süreci M.E.Resultzade şöyle aktarmaktadır:

Ünsizade biraderleri tarafından tesis olunup ta birkaç nüshadan sonra kapatılan Küşkül ve Ziyayi-Kafkas gazeteleri istisna edilirse, 1903 senesinde Şahtahtlı Mehemmed Ağa tarafından Tiflis'te neşr olunan yövmi Şarkı-Rus gazetesine kadar Kafkasya Türklüyü matbuatsız yaşamak mecburiyetinde kalmıştır. Bu mecburiyet bittabii çar idaresinin Türkçe gazete neşrine müsaade etmemesinden ileri geliyordu. Ermenice, Gürcüce gazetelere iyi-kötü müsaade verildiği halde, Türkçe gazete tesisi kabil değildi. Yalnız gazete değil, Müslümanların komşuları Ermenilere mümasil tesis etmek istedikleri “Cemiyeti-Heyriyye” için bile köylülerine müsaade edilmemiştir (Resultzade, 2012, s. 46).

Ekinçi gazetesi kendisinden sonra bir sıra milli basın örneklerinin oluşturulmasına yol açtı ve *Keşkül*, *Ziya (Ziyayi Kafkaziyye)* gibi gazeteler ortaya çıktı. Bu gazeteler İslam birliği ideolojisini taşımakla beraber halkı aydınlatmak, Avrupa'nın bilimsel yeniliklerini duyurmak, edebiyata yeni bir bakış açısı getirmek gibi meselelerle ilgilenmiştir (Aşırılı, 2009, s. 7). Azerbaycan şivesini İstanbul Türkçesine yakınlaştırmak çabaları yüzünden Çar hükümeti tarafından baskı ve takiplere maruz kalmaları gazete sahipleri Celal ve Sait Ünsizade kardeşlerinin Kafkasya'yı terk etmek zorunda kalmaları ile bu gazetelerin yayını sona ermiştir (Akçuraoğlu, 2006, s. 101).

Bu dönemde basın Kafkasya Matbuat İşleri Komitesi'nin sansürünün kontrolünde idi. Rus hükümeti Türkçe basın faaliyetlerinin yayılmasına her türlü engel olmakta, Türkçe okullar açılması, okullarda Türkçe öğretilmesi ve öğretimi yeni yöntemlerle sürdürmek gibi tüm girişimleri takip ederek bunu mevcut rejime karşı çıkmak olarak değerlendirmekteydi. Avukatlar topluluğunda Müslümanların sayısı 5%'ten çok olması ve mahkeme icraatının halkın anladığı ana dilinde sürdürülmesi yasaktı. Din konusunda da Müslümanların karşısına sınırlar çizilmiş, onlara kendi din hadimlerini seçme hakkı verilmemişti. Böylelikle çarlık rejimi din hadimlerini kendi iradesinin sözcüsüne çevirmeye çalışmakta, Sünni ve Şiiler arasındaki zıtlıkları kullanarak bu durumu daha da kötüleştirmektedir (Seyidzade, 1998, s. 12-14).

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da ekonomi iyileşmekte, sanayinin birçok alanında teknik yenilikler uygulanmaktaydı. Köylerde feodal ilişkiler zayıflamakta, yerine kapitalist

üretim biçimi ve unsurları yerleşmekteydi. 1900-1903 ekonomik krizi petrol ürünlerinin üretiminde ciddi bir düşüşe, orta seviyeli girişimcilerin çoğunun iflas etmesine sebep oldu ve petrol üretiminin büyük inhisar birliklerinin eline geçmesi ile sonuçlandı. Bu dönem petrol üretimi yabancı şirketlerin ellerinde toplanmaya başladı. Rusya mevzuatı tarafından milli sermaye sahiplerinin yaratıcı faaliyetinin her yolla kısıtlanmasına rağmen onlar ekonomik hayatın birçok alanlarında kendi konumunu güçlendirmekte, sermayelerini Azerbaycan cemiyetinin sosyal ve kültürel hayatının gelişmesine, onun entelektüel potansiyelinin oluşturulmasına yönlendirmekteydiler. H.Z. Tağıyev başta olmak üzere M. Nağıyev, Ş. Esedullayev, M. Muhtarov, A. Dadaşov, M. Manafov, M. Resulov, A.B. Guliyev, A.H. Memmedov, A. Aliyev gibi isimler o dönem Azerbaycan milli sermaye sahiplerindendi (Seyidzadə, 1998, s. 30).

20. yüzyılın başlarında Rusya'nın göç politikası devam etmekte, Azerbaycan'a göç ettirilenlerin sayısı artmaktaydı. Çar hükümeti Mil ve Muğan düzünün sömürgeleştirilmesine çok büyük önem vermekteydi. Azerbaycan'ın İran'la sınırı olan bu bölgede Rusya'nın sömürge politikası etkindi. 1901-1904 yıllarında burada Rusların yerleştirildiği Alekseyevka, Petrovka ve başka birçok yeni köy inşa edildi. Göç ettirilen Ruslara yerli ahalinin topraklarından arazi sağlanmaktaydı. Bu durum Azerbaycan köylüsünün durumunu ağırlaştırmakta, onu kendi hakkını aramaya mecbur etmekteydi. Çar hükümetinin 1900 yılında 1 Mayıs Kanunu ve 1903 yılında 21 Nisan tüzüğü uygulamaları ile sorunu çözmeye çalışsa da başarılı olamadı. Azerbaycan köylüsünün ekonomik ve sosyal durumu giderek kötüleşti (Məmmədov S. , 2007, s. 262).

1904-1905 yılları Rus-Japon savaşında Rusya'nın mağlup olması ile zayıflamış despotik idare, 20. yüzyılın başlarında sosyal çatışmaların ağırlaşması, işçilerin toplu şekilde ayaklanmaları, Azerbaycan köylülerinin artan rahatsızlığı, Azerbaycan toplumunun bütün kesimlerinin siyasi ve ideolojik açıdan aktifleşmesi için uygun koşullar oluşturmuştu. Çar hükümetine karşı hareketler- işçilerin, köylülerin ve aydınların çıkışları milli bağımsızlık hareketinde birleşmişti.

20. yüzyılın başında Bakü'deki petrol işçilerinin protestoları geniş şekilde yayılmaya başlamıştı. Bu protestolarda Azerbaycanlı işçilerin rolü büyüktü. Sanayi şehri olan Bakü'de Temmuz 1903 ve Aralık 1904 tarihlerindeki eylemler sisteme karşı protestolar arasında özellikle önem arz etmekteydi. Aralık 1904 grevi tarihi bir önem taşımaktaydı. Bu grev sonucunda madencilerin ücretlerinin arttırılması ve diğer bazı ekonomik taleplerin karşılanması mümkün olmuştu. Buradaki en önemli olaylardan birisi sözleşme hükümlerine eklenen bir maddeydi. Bu maddeye göre yerleşim defterleri Rus dilinin yanı sıra Rus olmayan işçilerin ana dillerinde de basılacaktı. Toplu sözleşmenin bu koşulunun (diğer koşullarla birlikte) işçilerin siyasi ve ulusal bilinçlerinin yükselmesinde büyük etkisi olmuştu (Seyidzadə, 1998, s. 33).

İşçi grevlerin yayıldığı bir zamanda Gence'de sosyal demokratlar ile Müslüman işçiler arasındaki ilişki güçlenmekteydi. 1904 yılında bu grup *Hümmet* isimli bir gazete çıkardı. Gazete halktan kopuk aydınları kınayarak, toplu ayaklanmalarda aktif olan inkılapçı işçileri müdafaa etmekte, kadınların ekonomik özgürlüklerini kazanmalarını savunuyordu. Azerbaycan'daki sosyal demokratlar zamanla bu gazetenin etrafında toplanarak Hümmet isimli sosyal demokrat grubunu oluşturdular. Hümmetçiler Azerbaycan'daki toplumunu Rus egemenliğine karşı mücadeleye hazırlıyorlardı. 1904 Aralık grevi de bu hazırlıkların sonuçlarından biri idi.

Rus hükümeti Azerbaycan'da, Güney Kafkasya'da hükümete karşı yayılmakta olan bu muhalefeti önlemek için Ermeni seçkinleri ile birlikte çalışmaya başladı. Bakü Gubernatörü Nakaşidze Ocak 1905'te özel olarak Petersburg'a çağırıldı ve devrimci hareketlere karşı mücadele etmesiyle ilgili talimat aldı. Bakü'ye geri döndüğünde Nakaşidze ve diğer memurlar Ermeni seçkinleri ile birlikte Bakü'de 1905 6-9 Şubat arasında devam eden Ermeni-Müslüman silahlı çatışmasını başlattı. Şuşa, Gence, Tiflis ve Erivan'da katliamlar sonucunda yüzlerce insan öldürüldü ve yaralandı (Məmmədov S. , 2007, s. 263-264). Bu çatışmalar sırasında Ermeniler Ruslardan çok fazla destek gördü. Bu desteğin birkaç temel sebebi vardı. Bunlardan biri Ermeniler ile Rusların dindaş olmaları ve Rus hükümetinde birçok alanda temsil edilmeleri idi. En önemli sebep ise siyasi bir teşkilata sahip

olmalarıydı. Türklerin ise Ermeniler gibi siyasi bir teşkilata sahip olmadığından silahsız, plansız ve düzensiz bir mücadele nedeniyle çok büyük kayıplar verdiler. Türklerin Ermenilere karşı durabilmek için siyasi bir teşkilata ihtiyaçları olduğu açıldı ve bu sebepten Ahmet Ağaoğlu tarafından 1906 yılında Difai Partisi kuruldu. Difai Partisi Azerbaycan ve Rus dillerinde broşürler yayarak halka sesini duyurmaya çalışıyordu. Bu broşürlerde Taşnaksütyun Partisi'nin Rusya ile birlikte Müslüman ahalisini öldürmeye ve Kafkasya'dan sürmeye çalıştığı, Kafkasya'da Ermeni ahalisi için özerklik sağlamak ve milli bir idare oluşturulmaya çalışıldığı anlatılmaktaydı. Difai Partisi'nin amacı ise Kafkasya Müslümanlarını yok olmak tehlikesinden kurtarmak olarak belirlenmişti. 1908 yılında kurucusu Ahmet Ağaoğlu'nun İstanbul'a gitmesinden sonra Diafi Partisi Çar hükümeti tarafından izlenmeye başladı ve rehberlerinden birçoğu tutuklandı. Birinci Dünya Savaşı ve sonraki dönemlerde faaliyeti kısıtlansa da mevcudiyetini sürdüren Difai Partisi 1917 yılında Müsavat partisine katılarak mücadeleye devam etti (Seyidzadə, 1998, s. 93-94).

1.2. 20. YÜZYILIN BAŞLARINDA AZERBAYCAN

1.2.1. Azerbaycan'da Bağımsızlık Mücadelesi

Rusya'nın Japonya ile savaşındaki mağlubiyetinden sonra ülkedeki muhalif hareketler artmıştı. Rusya'daki bu durumdan faydalanan diğer milletlerin faaliyetlerinde de ilerleme görülmekteydi. 1906-1907 yılları Rusya Türklerinin milliyetçilik, Türkçülük hareketlerinin en canlı dönemidir. Bu dönemde Rusya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da milletçi hareket ve devrimci demokratik hareket üzere iki önemli ve bir-birine zıt ideoloji mevcuttu. Her iki grup da kendi ideolojileri çerçevesinde halkın çıkarları yönünde faaliyet gösterdiklerini savunmaktaydılar. Milletçi grup *Müslüman Cemiyeti-Hayriye*'si ve *Neşri-maarif* isimli hayır cemiyetleri kurarak, halkın aydınlanması yönünde faaliyetler göstermişlerdi. H.Z.Tağıyev ve M. Muhtarov *Neşri-Maarif*'in onur başkanları idiler. Ali bey Hüseyinzade başta olmakla Azerbaycan aydınlarının bir kısmı Türkçülük ideolojisini yaymaktaydı. 1906-1907 yıllarında çıkarılan *Hayat* gazetesi ve *Fiyuzat* dergisi bu fikri

akımın halk arasında esas taşıyıcılarıydı. Milli harekette demokratik yönelimli grup 1906 yılının Nisan'ında çıkmaya başlayan ve yalnız Güney Kafkasya'da değil, Orta Asya, Volga Boyu, Türkiye, İran, Hindistan ve doğunun diğer ülkelerinde meşhur olan *Molla Nasreddin* dergisinin etrafında toplanmışlardı. C.Memmetguluzade, M.E.Sabir, M.S.Ordubadi, E.Gemküsar, A.Azımzade, N.B. Vezirov, H. Hacıyev, F.B.Köçerli, E. Hakverdiyev Azerbaycan aydınlarının devrimci-demokratik kesimini teşkil etmekteydiler. Onlar Azerbaycan'ın feodal geriliğine, Rus Devleti'nin milli sömürgecilik zulmüne, sosyal adaletsizliğe ve toprak sahiplerinin istismarına karşı çıkmakta, Azerbaycan halkı için siyasi özgürlükler ve hukuki açıdan eşitlik talep etmekteydiler. Halkın milli bilincinin oluşmasında ve milli bağımsızlık hareketinin güçlenmesinde 1906 yılının Mart'ında kurulmuş *Nicat*, *Sefa* gibi maarif cemiyetleri büyük rol oynadılar. Azerbaycan aydınlarının büyük bir kısmı bu cemiyetlere bağlıydılar. Azerbaycan Milli Hareketinin bir diğer maksadı milli dilin gelişimi ve eğitimin halkın ana dilinde olması idi. Bu talepler Ağustos 1906'da H.B.Zerdabi, N.Nerimanov'un girişimleri ile yapılmış Azerbaycan öğretmenlerinin Birinci Kurultayında bir daha sunuldu ve Azerbaycan dilinin okullarda bir ders olarak öğretilmesi kararı alındı. Türkçülüğü yayan *Şelale* dergisi ve *İkbal* gazetesi de bunu savunmaktaydı. Böylelikle, farklı milletleri aynı çatı altında barındıran Rusya'da sömürgeci esaretinin güçlenmesi çeşitli toplulukların millet şeklinde teşkilatlanma sürecini daha da hızlandırdı (Məmmədov S. , 2007, s. 265).

1905 yılına kadar Rusya içerisindeki diğer milletlerin, özellikle Türklerin faaliyetleri söz konusu olsa da bu faaliyetler sistemli ve ortak yürütülmüyordu. Bu da Rusya'ya karşı devrimci hareketleri zayıflatarak, faaliyetlerin hükümet tarafından önlenmesini kolaylaştırıyordu. Bu sebeple 8 Nisan 1905 yılında Petersburg'da Reşid İbrahim'in evinde Ali Merdan Topçubaşı, Ahmet Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade, Bünyamin Ahtem ve Alim Maksud bir araya gelerek siyasi bir parti kurmaya karar verdiler. Birkaç gün sonra Kırım'dan İsmail Gaspıralı da bu fikre katıldı. 15-20 Ağustos tarihlerinde Nijniy Novgorod'da Gustav Struve gemisinde Rusya Müslümanlarının ilk toplantısı yapıldı. Türk seçkinlerinden, sosyal ve siyasi hayatından birçok kişi ve din adamları toplantıya katılmıştı. Katılımcılar arasında Kafkasya, Kırım, Türkistan, Kazan, Sibirya ve başka yerlerden

gelenler vardı. Toplantının başkanlığına İsmail Gaspıralı seçildi ve devamında Ali Bey Hüseyinzade uzun bir konuşma yaptı. Rusya Müslümanları arasında siyasi, içtimai ve kültürel birliğe varmak, Ruslarla eşit haklara sahip olmak için mücadele etmek, okullar açmak, kitap, gazete, dergi neşretmek, kütüphaneler ve kiraathaneler açmak hakkında karara varıldı. Birinci toplantıdan bir süre Ahmet Ağaoğlu ve Ali bey Hüseyinzade Petersburg'a gelerek Reşit İbrahim ile birlikte kurulacak Müslüman İttifakının nizamname ve siyasi programını hazırladılar. 13-23 Ocak 1906 tarihlerinde yapılan ikinci toplantıya daha sonra Ali Merdan Topçubaşı başkanlık yaptı ve Müslüman İttifakının nizamnamesi kabul edildi. Burada Rusya Devlet Duma'sına³ ve danışma meclisine Müslümanların seçilmesi konusu görüşüldü (Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, 2020, s. 136).

İkinci toplantıya kadar olan zaman içerisinde Rusya'da vuku bulan 1905 Devrimi Rusya'yı parlamentolu idare şekline yönelmeye mecbur bırakmıştı. 18 Şubat'ta alınan kararlar ile milletlerin kendi seçtikleri temsilcileri hükümette kanunların oluşturulması ve tartışılmasında iştirak edebileceklerdi (Seyidzadə, 1998, s. 37). Böylelikle kurulan Müslüman İttifakı *Müslüman Fraksiyonu* adı ile 27 Nisan 1906 yılında açılan Birinci Devlet Duma'sında iştirak etti. Fraksiyonun başında Alimerdan Bey Topçubaşı olmakla beraber Azerbaycan'dan Memmedtağı Aliyev, Eseddulla Bey Muradhanov, İsmail Han Ziyadhanov, Abdurrahim bey Hakverdiyev temsilciler arasındaydı. İ.Ziyadhanov toprak meselesi, Rusların göç politikası, Türklerin maruz kaldıkları siyasi ve adli hukuksuzluklar, hukuki eşitlik, yolsuzluk sorunu, din, eğitim ve diğer konularla ilgili taleplerde bulundu (Seyidzadə, 1998, s. 103). Hiçbir sonuca varmayan tartışmalardan sonra Çar salâhiyetini kullanarak Duma'yı dağıttı. Dumanın dağıtılması mebuslar tarafından kötü karşılanırken aralarında Topçubaşı'nın da bulunduğu 180 delege Finlandiya'nın Vyborg şehrinde bir protesto bildirisi yayınladı. Bu delegelerin birçoğu tutuklandı ve bir sonraki Duma'ya katılmaları yasaklandı (Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, 2020, s. 148).

³ Rusyada 1905-1917 yıllarında yasama meclisi

Halkın Duma ve yapacağı değişikliklere olan ümidi büyük olduğu için birinci toplantıdan sonra Azerbaycan'da birçok gazete Duma'nın asıl maksadı hakkında yazılar yayımlamaya başladı. Mehmet Emin Resulzade *İrşad* gazetesinde Rusya Devlet Duma'sını şöyle değerlendirmişti:

Devlet Duma'sı toplandı, hükümet bu Duma'da toplananların tiranlığın destekçileri ve eski yönetimin dostları olmasını sağlamak için çok çalıştı. Ancak tarihin ikinci sayfasını çevirmiş Rusya halkı, iktidarın bu oyununu elinden geldiğince engelledi. Duma üyelerinin çoğu özgürlükçü oldu. Durum böyle olunca hükümet kendini kandırılmış görerek "Siz devrimcisiniz, ülkeyi reforme etmeye hazır değilsiniz" diyerek Duma'yı dağıttı. Duma'yı dağıttılar ve "gidin 7 ay sonra tekrar arayacağız" dediler. - avukatları evlerine sürdüler ve sadece avukatların "şiddetli devrimcilerini" koymakla kalmadılar, bir kısmı öldürüldü ve bir kısmı tutuklandı (Resulzade, Oktyabrın 17-i, 1906).

16-21 Ağustos 1906 tarihinde Nijniy Novgorod'da yapılmış Rusya Müslümanlarının üçüncü toplantısı ise ilk kez gizli şekilde değil verilen bazı haklar gereği açık ve basın eşliğinde yapıldı. Burada *İttifak Nizamnamesi* bir daha tartışıldı ve son hali kabul edildi. Bu kongreye katılanların büyük çoğunluğu Rusya'da devrimci hareketleri savunmamış, rejimi devirmek için değil Rusya içerisindeki Müslümanlar için medeni muhtariyet, eşit haklar sağlamayı göz önünde bulunduran talepler sunmuşlardır (Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, 2020, s. 146).

20 Şubat 1907'de açılan İkinci Devlet Duma'sında Azerbaycan'dan F.Hoyski, H.Hasmemmedov, İ.Z.Tağiyev, M.M.Şahtahtinski, M.H.Mahmudov, Z.E.Zeynalov katılım sağladı. İkinci Duma da çatışmaları artırdığı ve kargaşa ortamı yarattığı için Çar tarafından dağıtıldı. Ne Birinci, ne de İkinci Duma gündeme getirilen sorunların hiçbirini çözemedi. Azerbaycan temsilcilerinin hak ve imtiyazlarını genişletmek için meclis kürsüsünden yararlanma çabaları bu sefer de sonuçsuz kaldı (Seyidzadə, 1998, s. 123).

Devamında gelen Üçüncü ve Dördüncü Duma'larda toplantılar arasında uzun tatiller yapılarak süreç uzatıldı. 1917 yılına kadar süren bu toplantılar Azerbaycanlı delegeler Halil Bey Hasmemmedov ve M.Y. Caferov'un tüm çabalarına rağmen Kafkasya için yapılan tartışma ve taleplerin hiçbirine nail olamadan sonuçlandı. Bütün bunlara rağmen Azerbaycan Türkleri Rusya Devlet Duma'sındaki faaliyeti ile imparatorluğunun siyasi işlerine bir şekilde katılmış ve halkın sorunlarını seslendirmiş oldular. Dumalara iştirak

eden aydınlar siyasi tecrübe kazanarak Azerbaycan'ın bağımsızlık yolunda önemli role sahip oldular.

Rusya siyasi hayatının içinde 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da üç içtimai grup teşekkül etmişti: Birinci grup çarlığın himaye ve teşvikine çalışan muhafazakârlar, ikinci grup Rus liberalleri ile hareket eden Liberaller, üçüncü grup ise Rus inkılapçı ve devrimcileri ile birlikte hareket ederek çarlığı devirmeye çalışan devrimciler. Fakat zaman içerisinde milli liberaller Rus liberallerinden kopmuş, milli devrimciler de Rus devrimcilerinden ayrılmış ve bu iki zümre birleşerek Müsavat partisinin temelini oluşturmuşlardır (Mehmetzade, Milli Azerbaycan Hareketi, 1991, s. 30). Müsavat Partisi Mehmet Ali Resuloğlu, Tağı Nağioğlu, Abbaskulu Kazımzade tarafından Ekim 1911'de kuruldu. Daha sonra Müsavat partisinin lideri olan Mehmet Emin Resulzade o zamanlar Çar hükümeti tarafından baskılara maruz kaldığı için Türkiye'de bulunmaktaydı ve partinin ilk kurucuları arasında yer almamıştı. Fakat M.Resuloğlu'nun hatıralarında bahsettiği üzere M.E.Resulzade İstanbul'da bulunduğu zaman dava arkadaşlarına yazdığı mektuplarında böyle bir partinin kurulması gerektiğini üzerinde önemle durmuştu (Yaqublu, Müsavat Partiyasının Tarixi, 2012, s. 36).

Mehmet Emin Resulzade 20. Yüzyıl Azerbaycan tarihinin en önemli isimlerinden biridir. Genç yaşlarından mücadeleye başlayarak 1902-1903 yıllarında Müslüman Gençlik Teşkilatını kurmuştur. Bu grup Çar idaresine karşı mücadelede devrimci sosyalizmi bir müttefik olarak gördüklerinden sosyal demokratlarla işbirliği şeklinde faaliyetlerini sürdürmekteydiler. Resulzade yönetimin Ruslaştırma ve sömürgecilik siyasetine karşı protesto mahiyetindeki ilk yazısını 1903 yılında *Şarkı-Rus* gazetesine yazmıştır. Kendisinin de bahsettiği gibi Azerbaycan'ın ilk siyasi partisi olan Hümmet Partisinin esas kurucularından biri de Resulzade olmuştur. Fakat 1905 yılında Rusya'da başlayan birinci devrim hadiselerinden sonra Resulzade ve dava arkadaşları Bolşeviklerin amaçlarından Azerbaycan'a hiçbir fayda olmayacağını anlayıp onlardan uzaklaştılar. *Şarkı-Rus*, *Hümmet*, *Deve-Koç*, *Tekamül*, *İrşad* ve birçok gazetede Resulzade'nin rejim aleyhine yazıları yayınlanmaktaydı. 1908-1911 yıllarında muhaceret hayatı yaşamak zorunda kalan

Resulzade bu dönemde İran'daki devrim hareketlerine karışmış, burada yeni tipli *İran-Nov* gazetesini yayımlamış, sonradan Türkiye'ye gelerek Türk Ocakları ile iletişimde olmuştur. Yani M.E.Resulzade Müsavat Partisi'nin başına geçmeden önce siyasi ve sosyal hayatla ilgili bir sıra faaliyetlerde bulunarak tecrübe kazanmıştı (Yaqublu, Müsavat Partiyasının Tarixi, 2012, s. 27). Resulzade, 1913 yılında Hanedanın 100. Yılı münasebetiyle yapılan aftan yararlanarak Azerbaycan'a geri döndü ve Müsavat Partisi'nin başına geçti. Yeni kurulduğunda bütün Müslüman dünyasının dağılmış kuvvetlerini birleştirmek ve Müslümanların milli ve insani haklarını muhafaza etmek maksadıyla mücadele edeceğini duyuran Müsavat Partisinin programı Resulzade'nin de büyük ölçüde etkisi ile yeniden işlenip hazırlanmış, Azerbaycan'ın istiklali ve bağımsızlığına hizmete yönlendirilmiştir (Yaqublu, Müsavat Partiyasının Tarixi, 2012, s. 37). M.E.Resulzade Müsavat Partisinin ideolojisini şu şekilde anlatmaktadır:

1910 senesine kadar Rus liberalizmi ile Rus sosyalizmi arasında seçim çatışması ile geçen siyasi hayat, bu tarihten itibaren, Kafkasya Türklüğünde yeni bir sayfaya giriyor, üçüncü müstakil bir fikri-siyasi akım ile yeni teşkilat teşebbüsleri başlıyor ki, bu da milli demokrasi ve milli devrim mefkureçiliğinden ibarettir... Müsavat fırkasında önemli şekil alan bu ideoloji, Kafkas Türkçülüğünün siyasi kaderini ilk kez Rusya ilişkilerinin dışında bağımsız olarak düşünmüştür. Bu şeref ise Türkçülüğe aittir (Resulzade, 2016, s. 456).

Müsavat Partisi Birinci Dünya Savaşı zamanında Azerbaycan Türklerinin milliyetçilik düşüncelerinin ve hislerinin sözcüsü haline gelmişti. Savaş döneminde Rus hükümeti tarafından Türkçülük ve milliyet meseleleri basında ve edebiyatta çok güçlü sansüre maruz kalmaktaydı. Bu dönemde Müsavat Partisinin sözcüsü, M.E.Resulzade tarafından tesis edilen *Açık Söz* gazetesi milli mücadeleyi müdafaa etmekteydi. Gazete o zamana kadar Kafkasya Müslümanı veya Tatarı diye isimlendirilen Azerbaycan halkının Türk olduğunu ısrarla ortaya koymuş ve bu hususta çar hükümetinin sansürü ile mücadele etmek durumunda kalmıştı (Resulzade, 1990, s. 17).

1914 yılında Birinci Dünya Savaşı başladığında Azerbaycan cepheye en yakın bölgelerdendi. Çar hükümeti eski zamanlarda olduğu gibi, şimdi de yalnız bey ve Azerbaycan'ın elit zümresinden olan kesimi orduya almaktaydı. 1914-1917 yıllarında Rus ordusu sıralarında iki yüze kadar Azerbaycanlı zabıt savaşıymaktaydı (Məmmədov S. , 2007, s. 267). Rus memurlarının yolsuzlukları, savaşın getirdiği sefalet Azerbaycan köylülerini

iflas ettirmekteydi. Savaşın henüz ilk yıllarında Kırım tatarı, Azerbaycan Türkleri ve Başkurtlardan 200.000 kişi askere alınmış, onların çoğu Alman cephesinde savaşıyordu. Diğer yandan Azerbaycan'ın önde gelen zenginleri savaş başladıktan sonra açılan, savaşa yardım kurumuna yüz milyon ruble para toplamış, gazete ve dergiler savaşta çar hükümetini destekleyen yazılar yazmak zorunda bırakılmıştı. Bunun sebebi Rus hükümetinin sansürü güçlendirmesi ve hükümetin siyasetine zıt en küçük bir yazıda yayın organlarını hemen kapatmasıydı (Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, 2020, s. 285).

Savaşın başlamasını fırsat bilerek Ermeni seçkinleri ve Taşnaksütyun Partisi, Büyük Ermenistan fikrini uygulamaya başlamış, Çar hükümetinin de desteğini alıp kendi bölüklerini oluşturarak Kafkasya cephesinde Osmanlı ile savaşmakta idi. Bu durumdan rahatsız olan Gürcistan ve Azerbaycan çeşitli alanlarda işbirliği yapmaktaydı. Bu sırada Azerbaycanlı Bolşevikler ülkede aktif şekilde faaliyet göstermekte, bildiriler yayınlamaya Lenin'in görüşlerini yaymaktaydılar. 1917 yılında Azerbaycan'da hem sosyalist görüşteki, hem de milliyetçi fikirlere sahip aydınlar gizli ve açık şekilde faaliyetlerini sürdürmekteydiler (Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, 2020, s. 287).

Savaştan yorgun düşmüş Rusya'da 1905 Kanlı Pazar katliamının yıl dönümünde pek çok fabrikadan 150.000 fabrika işçisi başkent sokaklarına dökülmüş, savaşa, enflasyona ve düşük ücretlere karşı toplu bir protesto gerçekleştirmişti. Petrograt'taki bu gösteri yayılarak Moskova'da 30.000, Bakü petrol sahasında 14.000, Ukrayna Harkov'da 10.000 işçinin de ayaklanmasına sebep olmuş, haftalarca sürecek grev dalgasını başlatmıştı. Ocak ayının sonlarında çeyrek milyon işçi harekete geçmiş, yaşam koşullarının iyileştirilmesi ile ilgili talepler, savaşın sona ermesi, hükümetin devrilmesi ve ikinci bir devrim için siyasi taleplerle karışmıştı. Bu eylemler haftalarca sürerek beklenmedik şekilde 27 Şubat'ta devrimle sonuçlandı (Faulkner, 2017, s. 129). Devrim sonucunda Nikolay kaçtı ve yerinde kardeşi Mihail'i getirme çabaları sonuçsuz kaldı. Böylelikle 300 yıllık Romonovlar hanedanı

devrildi ve Rusya’da Geçici Hükümet⁴ kuruldu. Rusya’da işçiler daha iyi iş şartları, köylüler borçtan ve diğer yükümlülüklerden muaf toprak, Rusya imparatorluğunun %55’ini kapsayan azınlık millet ve topluluklar özerklik ve şovenizme, ırkçılığa ve milli baskıya son verilmesini istemekteydi. Geçici Hükümet ise tam tersini temsil etmekteydi: savaş, imparatorluk düzeninin yeniden sağlanması ve özel mülkiyetin korunması (Faulkner, 2017, s. 137).

Fakat Geçici Hükümet bunları yapmaktan acizdi, çünkü Rusya’da iki başlı bir yönetim oluşmuştu. Geçici Hükümet’in yanı sıra proletarya ve köylülerin hükümeti olan Petrograd İşçi ve Asker Vekilleri Sovyetleri⁵ mevcuttu. Bu hükümet kendini devrimci bir diktatörlük, merkezileşmiş bir devlet gücü tarafından çıkarılan yasaya değil, aşağıdan gelen halkın doğrudan inisiyatifine dayanan bir iktidar olarak tanımlamaktaydı (Isaacs, 1974, s. 38).

Rus Devriminden önce savaş döneminde Azerbaycan milli hareketinde duraksama olduğu halde, devrimden bir ay sonra 1917’nin Nisan ayında Bakü’de Kafkasya Müslümanlarının büyük bir kurultayı yapıldı. Şimali Kafkasya, Azerbaycan’dan ve Gürcistan, Ermenistan’daki Türk ve Müslümanların temsilcilerinden ibaret olan bu kurultayda Kafkasya Müslümanlarının gelecekteki siyasi yapısı, devrimden neler bekledikleri tartışılacaktı. Kurultayda İslamcılar, sosyalistler ve milliyetçiler olmak üzere müzakereler yapıldı. İslamcılar bütün Rusya Müslümanlarını merkezi bir din teşkilatı altında birleştirmek niyetinde olduklarından Rusya’nın parçalanmasını istememekteydi. Sosyalistler merkezî bir halk cumhuriyetini savunmakta, milliyetçiler ise mahalli

⁴ Şubat devrimi ile Ekim devrimi arasındaki dönemde, Rusya’da devlet iktidarının en yüksek yürütme, yasama ve yargı organıydı. Bazı kaynaklarda bu hükümet Moskova hükümeti olarak da geçmektedir. Geçici Hükümet, Aleksandr Kerenski’nin liderliği altında olduğu için "Kerenski Hükümeti" olarak da anılmaktadır.

⁵ Diğer adıyla Petrograd Sovyeti, Çarlık Rusyasının çöküşünden sonra Sankt-Peterburg’da işçi ve askerler tarafından oluşturulan bir temsilci organıydı. Kerenski Hükümeti ile rekabet halinde olan faaliyetleri sonucunda Ekim Devrimi’nden sonra iktidarın bir parçası haline gelmiştir.

muhtariyet⁶ talep ederek Rusya'yı federasyon esası üzerine kurmak istemekteydiler. Kurultayın ilk gününden öncü partiler M.E .Resulzade başkanlığında Müsavat Partisi ve Nesib Bey Yusifbeyli başkanlığında Türk Ademi Merkeziyet Partisi idi ve ortak tezi savunduklarından kurultay sırasında birleşerek Türk Ademi Merkeziyet Müsavat Halk Partisini kurdular. Kurultayda bu birleşik parti kendi programını ilan etmiş ve bütün tartışmalar bu program etrafında yapılmıştır (Mehmetzade, Milli Azerbaycan Hareketi, 1991, s. 49). Kurultayın sonunda Rusya'nın gelecekteki idare şekli için Müsavat Partisinin mahalli federasyon esası üzerine kurulu cumhuriyet tezi kabul edildi. Daha sonra Mayıs ayında Moskova'da toplanan Bütün Rusya Müslümanlarının Kurultayında benzer çekişmelerden sonra Rusya Müslümanları için M.E.Resulzade'nin ireli sürdürdüğü aynı fikir oy birliği ile kabul edildi (Resulzade, 2012, s. 56).

Şubat devriminden sonra Rusya'da iki başlı yönetimin kurulduğu sırada Azerbaycan'da da hem Geçici Hükümetin, hem de Sovyet hükümetinin kurumları oluşturuldu. Mart ayında Bakü'de Geçici Hükümetin Kadetler⁷, Eserler⁸, Menşevikler⁹ ve milletçilerden ibaret

⁶ Bu dönemde, Rusya'daki Türk topluluklarının muhtariyet talepleri iki temel tipe ayrılmaktaydı: medeni muhtariyet ve mahalli muhtariyet. Medeni muhtariyet, farklı milletlerle karışık şekilde yaşayan, kendi topraklarına sahip olmayan Türk topluluklarının, dil, din ve geleneklerine saygı gösterilerek kişisel özgürlüklerinin sağlanması talebini içermekteydi. Mahalli muhtariyet talebi ise kendi topraklarına sahip olan milletlerin, kendi ordularını ve meclislerini oluşturarak iç meselelerde bağımsız olma talebini içermekteydi.

⁷ 1905 yılında Rusya'da kurulan merkezci anayasal demokratların Halk Özgürlüğü Partisinin (rusca Народная Свобода) üyeleri.

⁸ 1902 yılında Rusya'da kurulan Sosyalist partilerinden biri olan Sosyalist Devrimciler Partisinin (rusca Социалистов-Революционеров) üyeleri.

⁹ Bolşevikler ve Sosyalist Devrimcilerle birlikte Rus sosyalist hareketinin üç ana fraksiyonundan biri. 1903 yılında, Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi (RSDFP) içinde Yuli Martov ile Vladimir Lenin arasındaki bir anlaşmazlık sonucunda, Lenin'in taraftarları Parti üyeliğiyle ilgili oylamada çoğunluğu oluşturduğu için Bolşevikler olarak adlandırıldı, bu kelime Rusça'da çoğunluk (большинство) kelimesinden türetilmiştir.

İçtimai Teşkilatların İcra Komitesi kuruldu. Daha sonra yine Mart ayında Kafkasya Canişinliyi yerine Kafkasya'daki meselelerle uğraşmak üzere Özel Maverai-i Kafkasya Komitesi tesis edildi. Bu komite varlığının ilk gününden itibaren toplumun isteklerine karşı siyaset yürütmeye başladı. Diğer yandan Sovyet hükümetinin organı olarak Bakü Sovyet'i kuruldu. Fakat her iki kurum Bakü'de tüm idareyi kendi eline alamadı ve böylelikle Bakü'de ve Azerbaycan'ın bir sıra başka şehirlerinde iki diktatörlük mevcuttu: Geçici Hükümetin diktatörlüğü, İşçi ve Asker Vekilleri Sovyet'inin nezdinde proletarya ve köylülerin diktatörlüğü (Məmmədov S. , 2007, s. 268). Fakat bu merkezi teşkilatlardan ziyade bir güç olarak, arkasında Azerbaycan siyasi fırkalarının durduğu Azerbaycan Milli Komitesi de vardı (Mehmetzade, Milli Azerbaycan Hareketi, 1991, s. 67). Bu yüzden Azerbaycan ve Rusya'nın Müslümanlar yaşayan birçok bölgesinde Rusya'dan farklı bir durum mevcuttu. Bu bölgelerde durum iki başlı yönetimden daha çok üç başlı yönetime benzemekteydi. Azerbaycan'da yerli Müslüman halk Sovyetler ve geçici hükümetin kurumu olan Özel Maverai-i Kafkasya Komitesinden daha çok büyük ölçüde kendi oluşturduğu Milli Komiteler etrafında toplanmaktaydı. Bu durum özellikle Sovyetlerin Geçici Hükümet karşısında galibiyetinden sonra kendini belli etti. Böyle ki, Petrograd'da Sovyetlerin galibiyetinden sonra tek başlı bir yönetim kurulmuş olsa da, Bakü'de bu yapılamadı ve durum Sovyetlerle Milli Komiteler arasında mücadele şeklinde devam etti. Çünkü Azerbaycan'daki çatışma sosyal tabakaların değil milli-dini kimlik esasında bir karşı durma idi (Göyüşov, 2017).

25 Ekim 1917'de Rusya'da Bolşevikler hakimiyeti ele geçirdiler. 26 Ekim akşamında işçi ve köylü hükümeti kuruldu. Lenin başbakan, Trotski Dışişleri Komiseri, Stalin Azınlıkta Olan Milletler Komiseri olmak üzere idari dağıtımlar yapıldı (Bayqara, 1992, s. 216). Biraz sonra 2 Kasım'da Rusya Halklarının Hukuk beyannamesi ilan edildi. Bu beyannameye göre Rusya sınırlarında yaşayan milletler hatta Rusya'dan ayrılma haddine kadar kendi

Martov'un destekçileri ise azınlıkta kaldığı için Menşevikler olarak adlandırıldı, bu kelime ise Rusça azınlık (меньшинство) kelimesinden türetilmiştir.

devletlerini kurabilirlerdi (Yaqublu, Müsavat Partiyasının Tarixi, 2012, s. 56). Bolşeviklerin bu vaatleri Rus hakimiyetindeki milletlerde bağımsızlık ümitleri doğurmuştu. Bolşevikler Bakü’de hakimiyeti ele geçirmesine mani olmak için Bakü Sovyet’indeki Eser-Menşevikler ve Taşnak çoğunluğu İçtimai Güvenlik Komitesi oluşturmak isteseler de Müsavat Partisi buraya katılmayı reddetmişti. 26-31 Ekim tarihlerinde Bakü’de Müsavat Partisinin ilk kurultayı toplandı. Kurultayda Müsavat Partisinin 76 maddeden ibaret yeni programı kabul edildi. Programda devlet ve muhtariyet meselesi keskin olarak şöyle şekil bulmuştu: “*Rusya devletinin şekli-idaresi milli-mahalli muhtariyet esası üzerine kurulmuş halk cumhuriyetinden ibaret olmalıdır*”. Sonralar Azerbaycan’ın mücadele şiarına dönüşecek “*İnsanlara hürriyet, milletlere istiklal*” fikri de M.E.Resultzade tarafından ilk defa bu kurultayda seslendirilmiştir (Yaqublu, Müsavat Partiyasının Tarixi, 2012, s. 59).

12-13 Aralık tarihlerinde Müsavat Partisi ile Bolşevikler arasındaki gerginlik muhitinde değiştirilmiş seçim kuralları esasında Bakü Sovyet’ine seçimler yapıldı. Sonuçlar Bolşeviklerin lehine oldu ve yeni İcra Komitesi altı Bolşevik, beş Taşnak, dört sol Eser, üç sağ Eser, iki Müsavatçı olmak üzere kuruldu. Böylelikle, 1917 yılının sonu ve 1918 yılının başlarında Güney Kafkasya’daki olaylar bütün diyardaki siyasi duruma ve siyasi partilerin faaliyetine ciddi şekilde etki etmiş oldu. Bu dönemde Güney Kafkasya bölgesi iki bölüme ayrılmıştı: Rusya Bolşevizm’inin dayacağına dönüşmekte olan Bakü ve Güney Kafkasya’nın diğer bölgeleri (Tokarjevski, Hesenov, Maksvel, & Hudiyev, 2008, s. 317).

Bolşevik devriminden sonra Geçici Hükümetin Kafkasya’da kurmuş olduğu Özel Maverayi Kafkasya Komitesi de faaliyetini sonlandırmış oldu. Böylelikle idari ve siyasi yönden Güney Kafkasya’nın Rusya ile bağları kopmuş oldu. Buradaki Kafkasyalı delegelerin teşebbüsü ile 10 Kasım 1917’de Tiflis’te dört günlük müşavire yapıldı. Müşaverenin sonunda Rusya’da Müessisler Meclisi tarafından hakimiyet meselesine çözümlene kadar Kafkasya işleri ile meşgul olacak geçici hükümet- Maverayı Kafkasya Komiserliği kuruldu. Komiserlikte Azerbaycan’ı Feteli han .Hoyski, Memmed Yusif Caferov, Hudadat bey .Melikaslanov, Halil bey Hasmemmedov gibi önde gelen isimler önemli mevkilerde faaliyet göstermekteydi (Bayqara, 1992, s. 223). Sovyet Rusya’sı bu hükümeti tanımadı ve

18 Aralık 1917'de V.Lenin ermeni Stefan Şaumyan'ı Kafkasya Fevkalade Komiseri tayin etti (Rəcəbli, 2013, s. 298). Burada Güney Kafkasya'nın üç milletinin Milli fraksiyonları kuruldu. Azerbaycan fraksiyonu Kasım ayında Mehmet Emin Resulzade başkanlığında oluşturuldu. Fraksiyonlar arasında fikir ayrılıkları ve uzlaşmazlık hemen-hemen her konuda kendini belli etmekteydi. Azerbaycan fraksiyonu Komiserliğin bağımsızlığını ilan etmesi ve diğer ülkelerle ilişkiler kurulmasını desteklerken, Gürcü fraksiyonu yalnız iç meselelerle ilgilenilmesi gerektiğini savunmaktaydı. Ermeni fraksiyonu ise her iki fikir hakkında da ortak bir kanıya varmamıştı (Həsənov, 1993, s. 35).

Bu dönemde Kafkasya cephesinde durum karışıktı. Burada Osmanlı ile savaşan Rus ordusu Almanlara karşı savaşan batı cephesi olarak çökmüştü. Rus askerleri artık savaşmak istemiyor, cepheni terk ediyorlardı. 1917 yılında cepheyi terk edenlerin sayısı yüz yirmi sekiz bine ulaşmıştı. Kalan askerlerin ise Osmanlının barış teklifinden dolayı Türk askerleri ile arası iyileşmişti. Cephedeki bu durumu değerlendiren Maver-i Kafkasya hükümeti Osmanlının bu sulh teklifini değerlendirerek görüşme yapmak istemekteydiler (Bayqara, 1992, s. 224). 1917 senesi 5 Aralık tarihinde Maver-i Kafkasya hükümeti ile Osmanlı devleti arasında on dört maddeden ibaret Erzincan sözleşmesi imzalandı. Sözleşmenin maddelerinden birinde Rusya ile Merkez devletleri arasında anlaşma imzalandığı takdirde bu anlaşmanın Kafkasya hükümeti için de geçerli olacağı şartı vardı. Osmanlı devletinin Erzincan mütarekesini Petrograd hükümeti ile değil de Maver-i Kafkasya hükümeti ile imzalaması onları Kafkasya'ya hakim hükümet olarak tanınması anlamına da gelmekteydi (Həsənov, 1993, s. 36).

Erzincan mütarekesi sonucunda Rus ordusu Kafkasya'yı terk etmeye başlamıştı. Bu dönemde Maver-i Kafkasya hükümeti Kafkasya'nın yerli ahalisinden milli ordu kurma çabalarına girişti. Gürcü ve Ermeni milli ordularının kurulması Türklere kıyasla daha kolay oldu. Çünkü onlar, özellikle Ermeniler Rus ordusu içerisinde Kafkasya cephesinde Türklere savaşmak için askeri desteler halinde mevcuttu. Müslüman milli fraksiyonu milli ordu oluşturmak için çalışmalara başladı. Gence, Bakü, Lenkeran ve Tiflis gibi büyük şehirlerde askeri toplantılar yapıldı. Fakat Azerbaycan fraksiyonunun milli ordu kurma

girişimleri birçok sorunla karşılaştı. İlk olarak ordu kurulması için yeteri kadar zabıt heyeti olmaması ile birlikte silahların sayı yok denilecek kadar azdı. Azerbaycan milli askeri bölüğünün büyük bir kısmını Petrograd'dan gelmiş Vahşi Diviziya tatar süvari alayı teşkil ediyordu. 1917 senesinin sonbaharında Bakü'de kadet mektebinde yerli zabıt hazırlanmasına başlandı. Diğer zorluk, Gürcü ve Ermenilerden farklı olarak Azerbaycanlıların esas sanayi şehri olan Bakü'nün Bolşeviklerin eline olması ve Bolşeviklerin milli ordu girişimlerine her yolla engel olmaya çalışmaları ve kuvvetleri parçalamaları idi. Diğer yandan, Antanta ülkeleri Osmanlı'nı Kafkasya'da durdura bilmeleri için Gürcü ve Ermeni milli ordularının kurulmasına yardım ettiği halde Azerbaycan bu yardımı alamamıştı (Həsənov, 1993, s. 38).

Kafkas cephesini terk eden Rus askerleri uzun zamandır sefalet içerisinde olduğu için geçtiği yol boyunca köyleri, özellikle Müslüman köylerini yağmalayarak halkı zor durumda bırakmıştı. Maverai Kafkasya hükümeti onların Tiflis'e girmesine izin vermedi ve ellerindeki silahların Bolşeviklere geçmemesi için askerlerin silahlarını almaya çalıştı. Bu girişim Ocak 1918'de Şamhor istasyonunda Rus askerleri ile hükümet kuvvetleri arasında ağır kayıplarla sonuçlanan kanlı çatışma ile sonuçlandı (Həsənov, 1993, s. 39). Bakü Sovyet'i bu durumu kullanarak halk arasında güven sağlamaya çalıştı. Bu olayların sorumlusunu Maverai Kafkasya hükümeti olduğunu savunan söylemler ve yazılar yayımlanmaya başladı. Özellikle Müsavat Partisinin muhtariyet talebi ve bu yoldaki faaliyetleri başta Şaumyan olmak üzere Bolşevikleri çok rahatsız etmekteydi. Onların *Bakinskiy Raboçi* gazetesi "Azerbaycan'ın muhtariyetini isteyen Müsavatçılar neticede bir harabe bulurlar" diye yazmaktaydı (Həsənov, 1993, s. 42).

1918 senesinin Şubat ayına gelindiğinde Güney Kafkasya'da gücünü yitirmiş Maverai Kafkasya Komiserliği kendini feshederek Maverayı Kafkasya Seymi'ni kurdu ve yerli hakimiyetin bu organa verilmesi hakkında karar kabul edildi. 23 Şubatta Seym hükümeti işe başladı. Seymde Gürcü Menşevikleri- otuz iki, Müsavatçılar- otuz, Taşnaklar- yirmi yedi, Hümmetciler- dört, İttihatçılar- üç, Eserler, Müslüman Sosyalist Bloku ve Ermeni Halk Azatlık Partisi- yedi vekille temsil olunmaktaydı. Seymde Azerbaycan fraksiyonunun

başında M.E.Resultzade vardı ve F.Hoyski, N.Yusifbeyli, H.Melikaslanov, M.H.Hacinski, İ.Heyderov farklı mevkilerde Azerbaycan'ı temsil etmekteydi. Fakat hükümette en önemli mevkiler Gürcü ve Ermeni vekiller tarafından tutulmuştu (Rəcəbli, 2013, s. 299). Seymin Azerbaycan farksiyonunun vekilleri 1918 yılının Mart ayında Kuzey Kafkasya dağlılarının Seyme katılmak ve Bolşevik tehlikesine karşı birlikte mücadele etmek hakkında tekliflerini kabul etse de Ermeni ve Gürcü temsilciler bu teklifin aleyhine çıktığı için sonuçsuz kaldı (Mahmudov, 2004, s. 207).

Ermeniler Kafkasya'da özellikle Bakü'de güçlenmekteydi. Daha 29 Aralık 1917 kararnamesi ile Ermenilerin Büyük Ermenistan planına Rusya ilk kez resmi şekilde destek olarak Türkiye Ermenistan'ı için savaşmalarına uygun koşullar oluşturmuştu. Daha sonralar milli ordu girişimleri zamanı yabancı ülkelerin desteğini de alarak güçlenen Ermeniler 1918 yılının başlarından itibaren faaliyetlerini planlı şekilde sürdürmeye başladılar. Bu önemde özellikle Bakü'de durum çok karıştı. Yiyecek kıtlığı vardı. Bakü Sovyet'i Müslüman olmayan Rus dilli ahaliden Kızıl Ordu oluşturmaya başlamıştı. Bununla birlikte birçok ermeni silahlı grupları toplanmıştı.1917 seçimlerinde Müsavat Partisinin %40 oy alarak %14 oy alan Bolşevikleri geride bırakması onun Azerbaycan'daki gücünü kanıtlamıştı. Bakü Sovyet'inde yapılan toplantılarda Bolşevikler Hristiyan halkı Müsavatçılara karşı kışkırtmakta, M.E.Resultzade'nin onlar için bir tehlike olduğu ve Müslümanların silahlı birliklerinin Osmanlı paşalarından yardım alacağı yönünde propaganda yapmaktaydılar (Mustafayev, 2014).

24 Mart 1918'de komutan Talişinski rehberliği ile Müslüman bölümünün karargahı Bakü'ye geldi. Şaumyan'ın emri ile karargah tutuklandı. Fakat halkın baskısından sonra Evelina gemisi ile Bakü'yü terk edip Lenkeran'a gitmeleri şartı ile serbest bırakıldı. Fakat Ermeni tahribatı sonucu Hazar donanması tarafından ateş açıldı. Geminin terk silah edilmesine cevap olarak şehrin Müslüman ahalisi müsadere edilmiş silahların geri verilmesi ve heyetin serbest bırakılmasını talep etti. Bolşevikler bu talebi kabul etti. Aynı zamanda karşıda beklenen çatışmalar için 30 Martta Bakü Sovyet'inin Devrimci Muhafaza Komitesini kurdular ve Bakü'de çatışmalar başladı (Məmmədov İ. , 2005, s. 341). Mart

olaylarından önce Bakü’de Bolşeviklerle Müslümanlar arasında çıkacak herhangi bir çatışmada taraf tutmayacaklarını belirten Ermeniler Müslümanların silahları geri verildikten sonra Bolşevik güçleri ile aynı safta yer aldılar. Ermeni silahlı güçleri kin intikam duyguları ile birlikte Azerbaycan’da hakimiyeti Bolşeviklerle paylaşmak, aynı zamanda onlar için büyük güç olan Müsavatı zayıflatmak için bu olaylarda iştirak etmişti (Mustafayev, 2014). Bu olaylar zamanı Zibilli deresi, Teze-pir mescidi top ateşine tutuldu, şehrin Müslümanlar yaşayan bölgeler yıkıldı ve büyük bir katliam yapıldı. Tiflis’teki Maver-i Kafkasya Seyminin Azerbaycan fraksiyonunun çabalarına rağmen Güney Kafkasya Müslümanlarına karşı soykırım 2 Nisana kadar devam etti. Yalnız Osmanlı imparatorluğunun Bakü’ye askeri güç göndereceği ile ilgili söylemlerden sonra katliamlar azaldı ve Bakü etrafındaki bölgelere yayıldı. Üç gün devam eden katliamlarda 12.000-19.000, bazı bilgilere göre 30.000 Müslüman katledildi. Yalnız Bakü şehri ile sınırlanmamış olan bu katliamlar Azerbaycan’ın Şamahı, Guba, Haçmaz, Lenkeran ve Salyan şehirlerinde de devam etti. Yetmiş iki köy tam yakıldı ve bu bölgelerde sekiz bine kadar Azerbaycanlı öldürüldü. Daha sonra katliamlar diğer şehirlerde de devam etti (Məmmədov İ. , 2005, s. 342). Azerbaycan gazete ve dergilerinde bu katliamların sınıf veya ideolojik mücadele değil Türklere karşı bir etnik temizleme projesi olduğunu savunan yazılar yayımlanmaya başladı. Yerli Bolşeviklerin de kınadığı bu olaylara Azerbaycanlı Bolşevik Neriman Nerimanov Şaumyan’a mektubunda tepkisini şöyle ortaya koymuştu: *“Eğer yakın zamanda bu sorunlar aydınlaştırılmazsa Bolşevik ideolojisi ve Sovyet hakimiyeti Bakü’de güçlenemez. Eğer günümüzde Sovyet hâkimiyeti bu karanlık ve cani güçleri ifşa etmez ise, ben ve benim gibi aynı ideolojiyi paylaşan dostlarım bu hükümetten çekileceğiz.”* (Mustafayev, 2014).

Maver-i Kafkasya Seyminin Türkiye ile sulh için görüşmelere başladığı bir zamanda Brest’te Rusya ile Almanya arasında barış anlaşması imzalandı ve onun şartlarına göre Ardahan, Kars ve Batum Türkiye’ye verilmeliydi. Fakat Seym hükümeti bu şartı kabul etmeyerek Petrograd’a telgraf göndererek Güney Kafkasya’da kendisinden başka bir hükümeti tanımadığı için bu şartları kabul etmediğini bildirdi. Türkiye ise Seym hükümetine ultimatöme göndererek bu bölgeleri boşaltmasını talep etti. Böyle bir zamanda 14 Mart 1918’de Trabzon’da Osmanlı ve Maver-i Kafkasya Seyminin temsilci heyetleri

arasında sulh konferansı açıldı. Konferansta Osmanlı temsilcileri uluslararası hukukun öznesi olmak istiyorsa Maveria-i Kafkasya Seyminin bir an önce Rusya'dan ayrılması ve bağımsızlığını ilan etmesinin önemli olduğunu vurguladı. Aynı zamanda Osmanlı tarafı Seym hükümeti ile yalnız Brest-Litovsk anlaşmasının şartları esasında anlaşma yapılabileceğini beyan etti. 25 Mayıs'ta Seym hükümetinin toplantısında Azerbaycan fraksiyonu Türkiye'nin ultiatomunun kabul edilmesi gerektiğini savundu ve Türkiye ile savaşa başlanılmasına razı olmadığını beyan etti. Aynı zamanda Seym bağımsızlığını ilan etmediği takdirde Azerbaycan fraksiyonunun barış görüşmelerine katılmayacağını da söylediler. Fakat Seym toplantı sonunda Trabzon görüşmelerini durdurmak ve Türkiye ile savaşa başlamak için hazırlıklar yapmak kararı verdi. Ülkede sıkıyönetim ilan edildi ve Yüksek Savunma Konseyi kuruldu. Azerbaycanlılar gidişata mani olabilecekleri gerekçesiyle bu Konseye alınmadı. Fakat Osmanlı ordusunun ilerlemesi önlenemedi ve 14 Nisan 1918'de Batum Osmanlı güçleri tarafından tutuldu (İsmayılov M. , 2008, s. 245).

Mart olayları Maveria-i Kafkasya Seym hükümetinin buhranına sebep olmuş, gelişmeler Seymin bağımsızlığını ilan etmesinin gerekliliğini göstermişti. Seymin 2 Nisan tarihindeki toplantısında M.E.Resulzadenin teklifi ile Mart soykırımını müzakere edildi. Fakat hükümet genellikle Mart olaylarının Bolşeviklerin Güney Kafkasya'yı işgalinin başlangıcı olarak değerlendirmekle yetindi. M.E.Resulzade Azerbaycan'a yardım edilmediği takdirde Seymi boykot edeceklerini bildirdi ve 3 Nisanda Azerbaycanlı bakanlar hükümetin Bakü'nün Müslüman ahalisini korumak için hiçbir faaliyette bulunmaması gerekçesi ile hükümetten çıkmak hakkında kararlarını ilan ettiler. 20 Nisan tarihinde Seym hükümeti istifa etti ve 22 Nisan tarihinde Azerbaycan fraksiyonunun teklifi ile Seymin büyük bir toplantısı yapıldı. Seym bağımsız Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyetinin kurulması hakkında karar kabul etti. Gürcü Çenkeli başkanlığında yeni hükümet kuruldu. Fakat bu bağımsızlık da Güney Kafkasya'ya istikrar getirmedi ve Ermeni silahlı güçleri Azerbaycan ahalisine karşı katliamlara devam etti (Rəcəbli, 2013, s. 300).

Transkafkasyada bağımsız bir devletin kurulması ve Osmanlı ordusunun cephe boyunca hızlı ilerlemesi ile alakalı Çenkeli'nin başkanlığını yaptığı Transkafkasya hükümeti

Trabzon barış görüşmelerine yeniden başlamak için Türkiye'ye müracaat etti. Bu dönemde Güney Kafkasya'da durum çok karışıktı. Bağımsızlığın ilanı ile ne iç, ne dış meselelerde köklü bir değişiklik olmamıştı. Siyasi partilerin bu hükümetle ilişkileri iyi değildi, hükümetin genel faaliyet programı yoktu ve fraksiyonların her biri kendi siyasi çizgisini uygulamaya çalışmaktaydı. 11 Mayıs 1918'de Batum'da Transkafkasya hükümeti ile Osmanlı temsilcileri arasında görüşmeler gerçekleşti. Transkafkasya hükümetinin başkanı Çhenkeli'nin başkanlığını yaptığı bu görüşmelerde Azerbaycan'ı M.E.Resulzade ve M.H.Hacinski temsil etmekteydi. Osmanlı tarafından dış işleri bakanı Halil paşa, Kafkas cephesi kumandanı Vehib paşa ve Harp Nazırı Enver paşa başkanlık ediyor, konferansta gözlemciliği Otto fon Lossov'un başkanlığında Almanya temsilcileri de iştirak ediyordu. Lossov Batum konferansı zamanı Gürcü temsilcilerle gizli görüşmeler yaparak onlara askeri ve ekonomik yardım göstereceğini vaat etmişti. Konferansta Kafkasya temsilcileri Kars, Ardahan ve Batum eyaletleri hakkında taleplerini kabul ettiğini belirterek Brest-Litovsk anlaşmasının şartlarını uygulayacağını söylese de Türkiye Ahalsık, Ahalkelek ve Aleksandropol (Gümrü), Sürmeli ve Nahcivan bölgelerini de istemekteydi (İsmayılov M. , 2008, s. 254).

Batum konferansı devam ederken General fon Kressin kumandanlığında üç bin kişilik Alman askeri birliği Poti limanına çıkarıldı. Almanlar Gürcistan'ı alarak Azerbaycan'ı şimdiki Ermenistan bölgesi ile birlikte Osmanlı devletine bırakmak niyetindeydi. Aynı zamanda Osmanlı ordusu da Gümrü'ye girerek burayı almıştı. Bu olaylardan sonra artık Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan temsilcileri Türk-Alman kumandanlığı ile ayrı-ayrı görüşmeler yaptılar (Rəcəbli, 2013, s. 302).

Gürcistan temsilcilerinin Almanya ile yaptığı görüşmeler sonucunda Alman tarafının ısrarları sonucu Gürcistan'ın Transkafkasya Bağımsız Federatif Cumhuriyetinden ayrılması kararına varılmıştı.

26 Mayıs 1918'de Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyetinin son toplantısı yapıldı. Toplantıda Cumhuriyetin yıkılma sebebi olarak Azerbaycan fraksiyonunun Osmanlıcı tutumu gösterilerek bu yüzden Gürcistan'ın artık onlarla işbirliği yapamayacağı

bildirildi. Azerbaycan fraksiyonu bu sebebi tutarlı ve gerçekçi bir sebep olarak görmeyerek itiraz etse de, Gürcistan'ın bu tutumu ile artık birlikte hareket edemeyeceği gerçeğine karşı ayrılma kararı ile uzlaştılar. 27 Mayıs'ta Gürcistan bağımsızlığını ilan etti ve uzun tartışmalar ve ithamlardan sonra Transkafkasya hükümeti Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyetinin parçalanmasını onaylayan bir karar aldı (İsmayılov M. , 2008, s. 256).

1.2.2. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti

27 Mayıs'ta Gürcistan bağımsızlığını ilan ettiği gün Federasyonun Müslüman fraksiyonu ayrı bir grup halinde toplantı yaparak Tiflis'te Azerbaycan Geçici Milli Meclisini kurdu ve Meclisin başına M.E.Resultzade seçildi. Resultzade bu olay arifesinde Osmanlı devleti ile görüşmeler yapmak için Azerbaycan delegasyonunun başında Batum'a gittiği için meclisi geçici olarak başkan yardımcılarını Hasan bey Ağayev ve M. Seyidov idare ettiler. Yine o toplantıda Milli Meclisin dokuz kişiden oluşan yürütme organı oluşturuldu ve F.Hoyski bu organın başkanı seçildi. Hükümetin ilk kabinesini kurma görevi Hoyski'ye verildi. Kurulan ilk hükümetin bileşimi aşağıdaki gibiydi: Bakanlar Kurulu Başkanı ve İçişleri Bakanı- F.Hoyski, Savunma Bakanı Hosrov bey Sultanov, Maliye ve Halk Maarifi Bakanı- Nesib Bey Yusifbeyli, Dışişleri Bakanı- Memmed Hasan Hacinski, Posta-Telgraf ve Yollar Bakanı- Hudadat bey Melikaslanov, Tarım ve Çalışma Bakanı- Ekber Ağa Şeyhülislamov, Adalet Bakanı- Halil bey Hasmemmedov, Ticaret ve Sanayi Bakanı- Memmed Yusif Ceferov, devlet müfettişi Camo bey Hacinski. İlk hükümetin içerisinde Müsavat Partisini üç, Müslüman Sosyalist Bloku Partisini iki, Hümmet ve İttihat Partilerini bir vekil temsil etmekle beraber iki bitaraf vekil de bulunmaktaydı.

28 Mayıs'ta yirmi dört kişinin katılımı ile Milli Meclisin ilk toplantısı yapıldı ve Meclis bağımsızlık lehine yirmi iki oy alarak Azerbaycan'ın bağımsızlığının belgesi olan altı maddelik İstiklal beyannamesini ilan etti;

1. Bu günden itibaren Azerbaycan halkı hakimiyet hakkına sahip olmakla beraber Güney-Doğu Kafkasya'dan ibaret Azerbaycan da tam hukuklu bağımsız bir devlettir.
2. Bağımsız Azerbaycan devletinin idare şekli Halk Cumhuriyeti olarak tekerrür ediyor.

3. Azerbaycan halk Cumhuriyeti tüm milletler ve bilhassa hemcivar olduğu milletler ve devletlerle iyi ilişkiler kurma azmindedir.
4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti millet, mezhep, sınıf, meslek ve cinsiyet farkı gözetmeksizin sınırları içerisinde yaşayan tüm vatandaşlarını siyasi haklar ve vatandaşlık hakkı ile temin ediyor.
5. Azerbaycan Cumhuriyeti dahilinde yaşayan tüm milletlere serbest gelişimleri için geniş meydan bırakıyor.
6. Müessisler Meclisi toplanıncaya kadar Azerbaycan idaresinin başında halkın seçtiği Milli Meclis Meclis karşısında sorumlu olan Geçici Hükümet durmaktadır (Yaqublu, 2001, s. 30).

Böylelikle tüm Türk dünyasında ve Müslüman aleminde ilk demokratik Cumhuriyet olan Azerbaycan Cumhuriyeti kuruldu. Yeni kurulmuş hükümetin başkanı F.Hoyski 30 Mayıs'ta birçok ülkenin Dışişleri Bakanlarına radyogram göndererek Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olduğunu ilan etti. İstanbul, Berlin, Viyana, Paris, Londra, Roma, Washington, Sofya, Bükreş, Tahran, Madrid, Moskova, Stockholm, Kiev, Oslo, Kopenhag ve Tokyo'ya gönderilen bu radyogramda aynı zamanda Cumhuriyet hükümetinin geçici olarak Gence'de faaliyet göstereceği bildiriliyordu (Mahmudov, 2004, s. 29).

Çarlık Rusya zamanında değiştirilmiş sınırlar Kafkasya'da yeni kurulmuş Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri arasında sınır belirlenmesi zamanı sorunlar ortaya çıkardı. Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduğu ilk günlerde komşu ülkelere sınır meselesini hallederek iyi ilişkiler kurmak amacıyla üç taraflı görüşmeler yapma teklifinde bulundu. Azerbaycan Milli Meclisinin yetkilileri ile Ermenistan Milli Meclisi arasındaki görüşmelerin sonucu Ermenistan tarafının belirttiği Aleksandropol'un Osmanlı tarafından alınması ile alakadar Ermenistan hükümetinin Erivan'ı ülkenin siyasi merkezi olarak seçmesi meselesi Milli Meclisin 29 Mayıs 1918 tarihli toplantısında tartışıldı. Kafkasya'da Rusya'ya karşı mücadelede Ermenistan-Azerbaycan işbirliğinin önemini göz önünde bulundurarak Azerbaycan Milli Meclisi oy çoğunluğu ile Erivan şehrinin Ermenistan Cumhuriyetinin arazisi olarak tanımayı kabul etti. Meclisin bir grup üyesi buna karşı çıkarak orada yaşayan Azerbaycanlıların gelecekteki durumu için rahatsız olduklarını bildirirse de Azerbaycan tarafı bu mesele ile yakından ilgileneceğini belirtti (Məmmədova, 2006, s. 21).

İstiklalin ilanından sonra Batum'da görüşmelerde olan Transkafkasya hükümetinin temsilci heyeti milli devletler şeklinde bölünerek Osmanlı devleti ile ayrı-ayrı görüşmeler yaptı. 4 Haziran 1918 tarihinde Azerbaycan Milli Meclisinin başkanı M.E.Resultzade bağımsız

Azerbaycan Cumhuriyeti adına Dışişleri Bakanı M.H.Hacinski ile birlikte Osmanlı temsilcileri ile siyasi, hukuki, ticari ve askeri konularda dost ilişkilerinde bulunma hakkında bir anlaşma imzaladı. Anlaşmada asayışı korumak ve ülkenin güvenliğini sağlamak için ihtiyaç durumunda Osmanlı devletinin Azerbaycan Cumhuriyetine askeri yardımda bulunacağı maddesi yer almaktaydı (Yaqublu, Qafqaz İslam Ordusu Azərbycanda, 2013, s. 11).

Bağımsızlıktan önce Azerbaycan tarafı ile Osmanlı hükümeti arasında yapılan uzun soluklu görüşmeler 5 Nisanda Enver paşa tarafından Kafkas İslam Ordusunun oluşturulması hakkında emrin imzalanması ile sonuçlanmıştı. Ordunun başına Nuru Paşa getirilmiş ve iki farklı taraftan Azerbaycan'a gelen ordu Haziran ayı boyunca Gence'de yerleşmişti. Resulzade kitabında Nuru Paşanın gelişini şöyle anlatmaktadır: *“O zaman müthiş anarşiye maruz, diğer taraftan da Bolşevik tecavüzü ile tehdit edilen Gence Nuru Paşayı gökten inmiş kurtarıcı melek gibi telakki etmişti. Halkın kendisine yaptığı istikbal Gence tarihinde görülmemiştir”* (Resulzade, 1990, s. 31) Türk ordusunun Azerbaycan'a gelişi Bakü Halk Komiserleri Sovyeti tarafından çok büyük tepkiyle karşılanmıştı. Lenin henüz Mayıs ayında Şaumyan'a gönderdiği bir telgrafta Bakü'nün durumunun çok zor olduğunu ve bu yüzden Kafkasya'da Gürcistan'la ittifak çalışmalarına başlanmasını tavsiye etmişti. Bu direktife uygun olarak Şaumyan 6 Haziranda Bakü hükümeti adına Jordaniya'ya Güney Kafkasya bağımsızlığının Osmanlı baskınlarından korumak için Sovyet hükümetine yardım etmesini teklif etti. Mektupta Osmanlı ordusunun Gürcistan'dan geçip Azerbaycan'a gelmesinin önlenmesi karşılığında Rusya'nın bütün Kafkasya'yı alacağı zaman Gürcistan'a özerklik verileceği vaadi yer almaktaydı. Bu konu ile alakadar Almanya'nın baskılarına da maruz kaldıktan sonra Gürcü-Alman birlikleri Türk ordusunun Azerbaycan'a girişini önlemeye çalıştı. Çok büyük olmayan askeri ameliyatlar sonucunda bu birlikler Türk ordusu tarafından geri oturtuldu. Bu durum karşısında merkezi Tiflis'te olan Azerbaycan Milli Meclisi burada daha fazla kalamadı ve 16 Haziranda Gence'ye taşındı (Həsənli, Azərbycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti, 2009, s. 87).

Milli Meclisin Gence'ye taşınması ile Azerbaycan'ın her yerinden farklı ideoloji mensubu gruplar burada toplanmaya başladı. Onlar arasında bazı İslamcı gruplar Nuru Paşa aracılığıyla Milli Meclisi hakimiyetten uzaklaştırmak, Azerbaycan'ın bağımsızlığını değil Osmanlıya ilhak edilmesini savunmaktaydılar. Vehip Paşa Azerbaycan hükümetine yazdığı mektubunda Osmanlı ordusunun belirli anlaşma üzerine, bağımsız Azerbaycan hükümetinin müracaatı esasında geldiğini ve bu ordunun Azerbaycan hükümetinin emirlerini yerine getirmesi gerektiğini belirtse de, Nuru Paşa solcu ve Müsavatçılardan daha çok bu muhafazakar İslam ittihatçılara rağbet beslemekteydi (Həsənli, Azərbycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti, 2009, s. 89). Mirza bala Mehmetzade bu durumu şu şekilde aktarmaktaydı:

Memlekette yalnız Rus hakimiyeti değil, onun bütün içtimai ve siyasi rejimi pek elverişli idi. Bu vaziyet Azerbaycan'ı sadece bir "zamime memalik" haline getirecek "ittihatçılık" için de pek münasip bir fırsat yaratıyordu. Azerbaycan hükümetinin daveti üzerine ve muayyen muahedeye tevfikan yardıma gelmiş olan İslam ordusu kumandanlığının hükümetle mürteciler arasındaki mücadelelerde "bitaraflik" ilan etmesi, mütefekkir Azerbaycanlılar üzerinde çok ağır tesirler yapmıştı. O yalnız "bitaraflik" ilan etmemiş, hükümetin ve Milli Şuranın tamamile dağılmasını ve mevkiini Paşanın kendi arzusu ile teşkil edeceği hükümete terk etmesini istiyordu. Teşkil olunacak bu hükümet Rus çarlığının sabık kapı kulları ile şeyhülislamdan ibaret olacaktı (Mehmetzade, 1991, s. 92).

Nuru paşanın yeni bir hükümet kurma teklifi Milli Mecliste keskin itiraza sebep oldu. Ağaoğlu ile görüşmeler sonucu bir anlaşmaya varıldı ve 17 Haziranda Milli Meclis istifa ederek yine F.Hoyski'nin başkanlığında yeni bir hükümet kabinesi kurdu. Bağımsızlık, azınlıklar konusundaki prensipler, toprak ve bu gibi konularda verilmiş kanunlar değiştirilmeksizin tüm yetki yeni kurulan hükümete verildi. Hükümet altısı eski kabineden, altısı yeni vekiller olmak üzere on iki vekilden teşkil edildi. Böylelikle yeni kurulmuş Azerbaycan Cumhuriyeti Temmuz krizi olarak geçen bu krizden bağımsızlığını koruyarak çıkmayı başardı (Nəsibzadə, 1996, s. 39).

Azerbaycan devlet inşası yolunda atılan diğer adım 24 Haziran 1918 yılında kırmızı kumaş üzerine beyaz hilal ve sekiz köşeli yıldız şeklinde olan Azerbaycan bayrağının kabul edilmesi oldu. Daha sonra 9 Kasımda bu bayrak gök mavisi, kırmızı ve yeşil şeritlerden oluşan kumaş üzerine beyaz hilal ve sekiz köşeli yıldız şeklinde yeni bayrakla değiştirildi. Bir diğer adım 26 Haziranda Müslüman kolordusunun Azerbaycan kolordusuna dönüşmesi

kararı ile Azerbaycan Milli Ordusunun kurulması oldu. 27 Haziran 1918'de ise Azerbaycan Türkçesi resmi dil ilan edildi (Rəcəbli, 2013, s. 306).

İlk hükümet kabinesinde Savunma Bakanlığı olduğu halde yeni kurulan hükümette böyle bir mevki bulunmamaktaydı. Bunun sebebi Nuru Paşanın kendi hatıralarında anlattığı gibi kendisinin istememesi idi. Bu Azerbaycan'daki ordunun tamamıyla kendi yönetiminde olmasını istemesi yüzünden olmuş olabilirdi. Bunun yerine Azerbaycan hükümeti tarafından Kafkas İslam Ordusu ile hükümet arasındaki ilişkileri düzenlemek için Harp İşleri Müvekkili vazifesi tesis edilmişti (Süleymanov, 2014, s. 292).

Kafkas İslam Ordusu Osmanlının beşinci piyade bölümü ve General A. Şihlinski'nin başında durduğu Müslüman milli kolordusu esasında teşkil edilmişti. Genellikle Nuru Paşanın emrinde olan Kafkas İslam Ordusunun on sekiz binlik askerinden altı bin kişi Türk nizami ordusundan, on iki bin kişi ise askeri eğitimi olmayan halk ordusu tipinde Azerbaycan askeri birliklerinden olmak üzere oluşturulmuştu (Həsənli, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti*, 2009, s. 91). Hem birliklere silah ve mühimmat, hem de bir bütün olarak yemek temini yönünde mali destek alanında zorluklar vardı. Bunlardan ikincisi esasen Azerbaycan'ın imkanları hesabına hallolduysa da, birincisinin temininde esas ağırlık Osmanlının üzerine düşmekteydi. Çünkü Azerbaycan birliklerinin silah ve mühimmatı çok azdı ve mevcut olanlar da cepheden dönen Rus askerlerinden alınmıştı. Bu bakımdan Azerbaycan'da olan Bolşevik-Taşnak birlikleri çok daha donanımlıydı (Rıhtım & Süleymanov, 2008, s. 148).

Bu dönemde Bakü'nün durumu oldukça zordu. Bakü'deki Bolşevik güçleri mühim merkezi elde tutmak için çok ciddi çalışmalar yapmaktaydı. Azerbaycan'ın bağımsızlığı ilan olunduktan sonra Bakü Sovyet'i ve onun İcra organı olan Bakü Halk Komiserleri Sovyet'i bütün yollarla milli hükümete karşı mücadele etmekteydi. Sovyet hükümeti kendi emrinde olan ordunun yardımı ile Azerbaycan hükümetinin yerleştiği Gence'ye otuz üç saldırıda bulunmuştu. Kafkas İslam Ordusunun askeri faaliyeti sonucunda 1918 Haziran-Ağustos aylarında Gence'deki Ermeni birliklerinin silahları teslim alındı, Karameryem, Kürdemir, Ağsu, Şamahı, Salyan savaşlarında başarı elde olundu (Mahmudov, 2004, s. 49). Üst-üste

mağlubiyetlerden sonra Sovyet Rusya'sının desteğini alamayan Bakü Halk Komiserleri Sovyet'i Azerbaycan ve Osmanlı askerlerinin Bakü'ye yaklaştığını gördüklerinde vaziyetin kötü olduğunu anlamaktaydı. Böyle bir durumda Bolşevik hükümeti istifa etmek zorunda kaldı ve Bakü'de hakimiyet sağ Eser-Menşevik-Taşnak grubunun eline geçti. Bu grup 1 Ağustosta Bakü'de Setrokaspi diktatörlüğü isimli bir hükümet kurdular ve aynı gün toplantıda ne pahasına olursa olsun Bakü'yü Rusya için korumak kararı alındı. Hükümetin ilk adımı şehirdeki Bolşevikleri ve az sayıda bulunan Alman askerlerini tutuklayarak Enzeli'deki Britanya güçlerini Türklere karşı mücadelede yardım etmeleri için çağırarak oldu. 4 Ağustosta Albay Stoksun başında durduğu 240 kişilik ilk deste, devamında 1000 kişilik ikinci deste Bakü'ye geldi. 17 Ağustosta L.Denstervil Bakü'ye geldiğinde şehirdeki Ermeniler onu büyük sevinçle karşılasa da, 20.000 kişiden ibaret olacağı beklenen ordunun sayısının çok az olması şehrin Hristiyan ahalisini tedirgin etmişti. Ağustos ayı boyunca yeteri kadar askeri gücün bulunmamasından dolayı Bakü'yü Kafkas İslam Ordusuna karşı müdafaa etmenin mümkün olmadığını anlayan İngiliz ordusu geri çekilme kararı alsa da hükümet tarafından limanı terk edecek her bir gemiye ateş açılacağı tehdidinden sonra Bakü'de kalmaya mecbur oldu (Qafarov & Şükürov, 2017, s. 258).

Kafkas İslam Ordusu Bakü etrafında konumlanmış ve Bakü'yü alma planları hazırlanmıştı. Ağustosun başlarında Sovyet Rusya'sı Bakü'yü kaybetmemek için bir taraftan yeni askeri güç gönderilmesinin yollarını aramakta, diğer taraftan Almanya ile görüşmelerini hızlandırmaktaydı. Almanya ise Osmanlı hükümetine baskı uygulayarak Bakü'ye taarruzu durdurmayı talep etmekteydi. Enver Paşa sözde bu talebi kabul etse de, aslında Bakü'yü alarak petrolün yardımıyla savaşı bitirmek istemekteydi. Bakü etrafında savaşların devam ettiği bu dönemde Bakü'nün kaderi büyük devletler tarafından yazılmaktaydı. 27 Ağustosta Rusya ile Almanya arasında imzalanan anlaşmaya göre Almanya üçüncü ülkenin askeri gücünün Bakü'ye girmesine engel olacak, Rusya ise karşılığında her ay üretilen Bakü petrolünün dörtte birini Almanya'ya verecekti. Anlaşmada üçüncü taraf Osmanlı devleti olarak gösterilmişti. Fakat Osmanlı devleti Bakü'nün coğrafi durumu itibariyle Azerbaycan'dan başka bir devlete ait olamayacağını savunarak bu şartları kabul etmemişti (Ağayev & Əhmədov, 2009, s. 144).

Kafkas İslam Ordusunun Bakü'ye en büyük taarruzu 14 Eylülde gerçekleşti. 15 Eylülle kadar devam eden hareketin sonunda Bakü'yü koruyan Ermeni, Rus ve İngilizlerin direnci bütünlükle kırıldığı için şehrin teslim olmasından başka yol kalmamıştı. Henüz 14 Eylül akşamı şehrin alınacağı belli olduğundan başta İngiliz askeri olmak üzere Bakü'yü koruyan birliklerin çoğu gemilere binerek kaçmak için mevkiileri terk etmişti. Hedefine ulaşmadan Enzeli'ye geri dönen İngiliz tugayına komuta eden korgeneral Denstervil vazifesinden alınarak yerine General Tomson getirildi (Rıhtım & Süleymanov, 2008, s. 207). Bakü taarruzu zamanı mağlup olduklarını anlayan Ermeniler yerli Müslümanlara saldırmış, Mart olaylarının intikamını almak için Müslümanlar da karşılık vermiş ve böylece şehirde sokak kavgaları başlamıştı. Nuru Paşa Enver Paşaya gönderdiği raporda Bakü'nün alınması zamanı Müslüman ahali ile Ermeniler arasında çatışmaların olduğunu, bu çatışmalarda birkaç Ermeni ve Rusun öldüğünü, fakat öldürülenlerin 18 Martta öldürülen Müslümanların yüzde birini bile teşkil etmediğini bildirmişti (Rıhtım & Süleymanov, 2008, s. 209).

Bakü'nün alınmasından iki gün sonra - 17 Eylülde Bakü'ye taşınan Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti bu katliamları önledi. Başbakan F.Hoyski'nin imzaladığı beyanatta soyguncular, sorun çıkarıcılar ölüm cezası da dahil olmak üzere savaş dönemi yasalarının bütün ağırlığı ile cezalandırılacakları bildiriliyordu. Bakü'nün alınması ile Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetinin ülke genelinde kendi hakimiyetini kurma imkanı elde etti. Azerbaycan'ın başkenti Gence'den Bakü'ye taşındı (Rəcəbli, 2013, s. 309).

Bakü'ye taşınan Azerbaycan Hükümeti Bakü Halk Komiserleri Sovyet'inin tüm programlarının iptal olduğunu ilan etti ve kendi sosyal reformlarını uygulamaya başladı. Fakat hükümetin ülkenin tüm arazisinde kendi hakimiyetini kurması tam bağımsız faaliyeti için yeterli değildi. Türk ordularının burada bulunması durumu zorlaştırmaktaydı. Tüm askeri gücü elinde bulunduran Nuru Paşa, bölgedeki tüm olayları kendi kontrolünde tutmaya çalışıyor ve hükümet bununla hesaplaşmak zorunda kalıyordu. Birçok yerleşim bölgelerinde Türk garnizonlarının reisleri Azerbaycan memurları ile hesaplaşmıyor, kendi istedikleri gibi hareket etmekteydiler. Şuşa kaza reisinin 1918 yılı Eylülün sonunda Dışişleri

Bakanlığına gönderdiği telgrafta Şuşa'nın Türk komutanının bütün hakimiyeti kendi eline alarak kimseyi tanımak istemediğini yazmıştır (Ağamalıyeva, 1998, s. 114).

Dünyada oluşan olaylar, Antanta ülkelerinin dünya savaşında galibiyet kazanması, Almanya ve onun müttefiklerinin, aynı zamanda Osmanlının mağlup olacağı artık belliydi. Enver Paşa 1 Ekim 1918'de Halil Paşaya yazdığı mektubunda şöyle yazmaktaydı:

Belki zahiren Azerbaycan'dan ve Kuzey Kafkasya'dan çekileceğiz. Böyle bir durumda Azerbaycan'ın ve Kuzey Kafkasya'nın kendi güçlerine istinat etmeleri gerekecektir. Rus silahı ve cephanesinden olmak üzere Azerbaycan'a olabildiğince çok silah ve cephane gönderilsin (Ağayev & Əhmədov, 2009, s. 164).

30 Eylül'de Bulgaristan'ın Müttefiklere teslim olması, savaşın Türkiye tarafından sürdürülmesini imkânsız hale getirdi. İttihat ve Terakki hükümeti 9 Ekim'de düştü ve Ahmet İzzet Paşanın yeni kabinesi ay sonuna kadar Mondros'ta Müttefiklerle ateşkes imzaladı. Anlaşmanın iki maddesi Transkafkasya ile ilgiliydi; on birinci madde, Osmanlıların tüm bölgeyi boşaltmasını gerektiriyordu ve on beşinci madde, Müttefiklerin Transkafkasya demiryollarının kontrolünü ele geçirerek Bakü'yü işgal etmesini şart koşuyordu. Ateşkes anlaşması metninde Transkafkasya Cumhuriyetlerinden hiç bahsedilmedi.

Kafkas İslam Ordusu Bakü'yü terk etmeden önce son bir hamle olarak Türk askerlerine Azerbaycan ordusuna katılmak, terfi alarak bir yıllık sözleşme imzalamak imkanı sundu. Daha sonra tüm askerleri Azerbaycan komutası altına almaya çalışsa da, İran'ın Kuzeyinde bulunan İngiliz General W. M. Tomson Osmanlı ordusunun bir hafta içinde Bakü'yü, bir ay içinde Transkafkasya'yı boşaltması gerektiği hakkında kesin bir talimat verdi (Swietochowski T. , 1985, s. 141).

Tomson'u Enzeli'deki karargahında ziyaret ettiklerinde İngiliz komutan, kendisine göre Osmanlı entrikalarıyla kurulmuş olan ve halkın iradesini temsil ettiğini iddia edemeyecek olan Azerbaycan Hükümetini tanımayı reddettiğini söyledi. Gelecekle ilgili olarak, Azerbaycan delegasyonuna yaptığı açıklama, Britanya'nın Transkafkasya Müslümanları ile ilgili uzun vadeli herhangi bir politika kaygısından çok çıkarları doğrultusunda yönlendirildiğini gösteriyor gibiydi. Ona göre Bakü'nün yalnızca Osmanlılar tarafından

değil, aynı zamanda Azerbaycan güçleri tarafından da boşaltılması gerekiyordu. Thomson Bakü'nün Genel Valisi ve başka bir İngiliz subayı polis şefi olarak hareket ederken, şehir ve sanayi mahalleleri İngilizler tarafından işgal edilecekti. Tomson, ülkenin geri kalanını ise Azerbaycan yönetimine bırakmayı kabul etmişti. Müttefikler, resmi olarak tanınmamakla birlikte, Azerbaycan Hükümeti ile temaslarını sürdürecektlerdi. Ulusal kendi kaderini tayin hakkı konusundaki nihai karar, Azerbaycanlıların görüşlerini sunmalarına izin verilecek olan gelecekteki barış konferansında verilecekti. Tomson ayrıca Bakü'nün işgali için atanan kuvvetlerin Lazar Biçerahov komutasındaki Beyaz Rus birliğini de içereceğini, ancak şehre silahlı Ermenilerin kabul edilmeyeceğini açıkladı (Swietochowski T. , 1985, s. 141).

Bu dönemde Azerbaycan'da bazı aydınlar umudunu yitirerek bağımsızlık için değil de, Federasyon fikri için mücadele edilmesi gerektiğini savunsa da F.Hoyski hükümeti sonuna kadar bağımsızlık için mücadele etme niyetindeydi. 17 Kasım'da Bakü'ye gelen General Tomson başkanlığındaki İngiliz ordusu burada sıkıyönetim ilan etti. Böyle bir durumda Müessisler Meclisine seçim yapamayan Azerbaycan hükümeti, Müessisler Meclisi çağırılana dek ülkede söz sahibi olacak, kaderini belirleyecek, hükümeti düzenleyecek ve çıkarlarını koruyacak Parlamentonun açılacağını ilan etti. 1918 7 Aralık tarihinde Parlamentonun ilk toplantısı yapıldı. Parlamentonun ana kadrosu, eski Milli Şuranın kırk dört üyesinden oluşuyordu. Eski milli komiteler doğrultusunda şehir ve ilçelerde otuz altı milletvekili daha seçildi. Azerbaycan parlamentosu yüz yirmi milletvekilinden oluşmuş, ulusal kompozisyona göre Azerbaycanlılara seksen, Ermenilere yirmi bir ve Ruslara on yer, Yahudi, Alman, Gürcü ve Polonyalı topluluklar için bir, Sendika Konseyi ve Petrol Endüstrisi Birliği için üç yer ayrılmıştı. Cumhuriyet topraklarında yaşayan her iki cinsiyetten tüm milletlerin ve vatandaşların seçim hakkı tesis edildi. Alimerdan Bey Topçubaşı, Müsavat grubunun önerisiyle Parlamento Başkanlığı'na, Hesen bey Ağayev Birinci Başkan Yardımcılığına seçildi. A. Topçubaşı o zaman İstanbul'da bulunduğu için, H. Ağayev Parlamento'ya başkanlık etmekteydi. Ocak 1919'da A. Topçubaşı, Paris Barış Konferansında Azerbaycan heyetinin başına getirildi ve Paris'e gitti. Ocak 1920'de yeniden

Meclis Başkanlığına seçilse bile ona hiç liderlik edemedi. (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenografik hesabatlar), 1998, s. 10)

İlk toplantıda Feteli Han Hoyski başkanlığındaki yeni Hükümetin bileşimi açıklandı. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin halk tarafından savunulduğunu gören General Tomson, 28 Aralık'ta Feteli han Hoyski Hükümetini Azerbaycan'ın tek yasal yerel otoritesi olarak tanıdı. Yani Cumhuriyet Hükümeti ile İngiliz Askeri Komutanlığı arasındaki ilişkiler yumuşamaya başladı. Sonuç olarak, şehirdeki Ermeni askeri birlikleri silahsızlandırıldı ve kaldırıldı (Mahmudov, 2004, s. 36).

Azerbaycan Parlamentosu'nun temel görevi, Paris Barış Konferansı'na katılan galip devletler tarafından Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasını sağlamaktı. Bu nedenle 28 Aralık 1918'de Azerbaycan Hükümeti, Paris Barış Konferansı'na katılmak üzere Fransa'ya Cumhuriyetin uluslararası mecrada tanınmasında çok değerli hizmetleri olan Azerbaycan Cumhuriyeti Parlamento Başkanı A. M. Topçubaşı başkanlığında Memmed Hasan Hacinski (Başkan Yardımcısı), Ekber Ağa Şeyhülislamov, Ahmet Bey Ağayev, Mehemed Meherremov, Ceyhun Hacıbeyli ve Mir Yakub Mehdiyev'den oluşan bir heyet gönderildi.

Barış konferansı 18 Ocak 1919'da Azerbaycan heyeti henüz İstanbul'dayken başladı. Azerbaycanlı parlamenterler, Müttefik ülkelerin temsilcileriyle uzun yazışmaların ardından 22 Nisan'da Fransa'nın başkentine yola çıkmış ve 7 Mayıs'ta Paris'e geldiler. Heyetin Paris'teki sekiz aylık yoğun ve etkili faaliyeti sonucunda, 11 Ocak 1920'de Versailles Yüksek Konseyi konferansı, Azerbaycan ve Gürcistan'ın yeni bağımsız devletler olarak fiilen tanınmasına ilişkin bir karar aldı (Quliyev V. , 2008, s. 10).

Azerbaycan Cumhuriyeti Parlamentosu mevcudiyeti süresince tüm faaliyetlerini ülkenin sosyal ,ekonomik ve mali sorunlarının çözümüne, ülkenin siyasi ve toprak bütünlüğünün sağlanmasına, vatandaşların haklarının korunmasına, devletin demokratik ve yasal temellerini güçlendirmek, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dünya ülkeleri tarafından tanınması için gerekli koşulları oluşturmak, başta yakın çevresi olmak üzere yabancı ülkelerle siyasi, ekonomik ve ticari ilişkiler kurmayı amaç edinmişti. Yeni devletin inşasındaki temel zorluk, kurumsal yapıları yönetecek nitelikli personel bulmaktaydı. Azerbaycan aydınları

tarafından, hükümet bürokrasisindeki pozisyonların sadece bir kısmını doldurabildikleri için, adayları demiryolcu ve telgraf operatörleri seviyesine kadar her türlü iş için eğitmek için hızlandırılmış programlar başlatıldı. Yeni rejim, uzun süredir devam eden Ruslaştırma eğilimini tersine çeviren bir başarı ölçüsüne sahip çabalarını bu alanda yoğunlaştırdı. Her düzeyde okullarda Azerbaycan Türkçesinde öğretimi zorunlu hale getirildi ve Rusya tarihinin yerini Türk milleti tarihi öğretimi aldı. Ders kitaplarını büyük ölçüde çeviri yoluyla hazırlamakla görevli özel bir kurul oluşturuldu ve Türkiye'den öğretmen alımı bu açığı kısmen giderdi (Swietochowski T. , 1985, s. 148). Meclis 2 Eylül 1919'da ilk üniversite olan Bakü Devlet Üniversitesi'nin kurulmasına dair kanunu kabul etti. Azerbaycan hükümeti tarafından hazırlanan, yabancı üniversitelerde öğrenim görmeleri için devlet hesabına yüz Azerbaycanlı gencin yabancı ülkelere gönderilmesine ilişkin yasa tasarısı geniş çapta tartışıldı ve Parlamento'da kabul edildi (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenografik hesabatlar), 1998, s. 15).

Eski silahlı grupları, yeni askere alınanları ve çarlık döneminde askerlik hizmeti görmüş az sayıdaki kişiyi birleştiren Azerbaycan ordusu otuz bin kişilik bir güce ulaştı. Genç Cumhuriyet, askeri kuruluşu için ağır bir fatura ödedi: 1919 için tahmini harcamalar yüz kırk milyon ruble, yani kötüleşen bir ekonomide harcamak için devlet bütçesinin yüzde on üçü kadardı. Azerbaycan genel olarak ekonomik olarak en yakın komşularından daha iyi durumda olmasına ve yabancı ziyaretçilerin Bakü'de Tiflis veya Erivan'ın yoksulluğuna kıyasla bir lüks havası bulmasına rağmen, Cumhuriyet, Azerbaycan'ı gölgeleyen yapısal bir ekonomik krizle kuşatılmıştı. Rus İç Savaşı Azerbaycan'ın geleneksel pazarları ve tedarik kaynaklarıyla bağlarını kopardığında Rusya'nın bir uzantısı olarak büyümüş olan ülke ekonomisi ağır zarar gördü. Bakü bölgesi proletaryasının hoşnutsuzluğu grevlerde patlak verdi ve Bolşeviklerin popülaritesinin yeniden canlanması, özellikle yerli olmayan işçiler arasında fark edilir hale geldi. Yine de koşulların görüldüğü kadar zor olmasına rağmen petrol zenginliği tek başına ülkeye bağımsız bir varoluş için sağlam bir ekonomik temel sağlamıştı (Swietochowski T. , 1985, s. 150).

1919'un başından itibaren Azerbaycan Hükümeti, İngiliz ordusunun ülkeden çıkması için mücadele etti. Bu amaçla, Paris Barış Konferansı'nda (1919-20) Azerbaycan Hükümeti heyetinin başkanı olan Alimerdan Bey Topçubaşı'ya, İngiliz genel valiliğini ortadan kaldırmak için mevcut tüm araçları kullanması talimatı verildi. Öte yandan, Azerbaycan'da uzun süre kalmaktan memnun olmayan ve anavatanlarına dönmek isteyen İngiliz askerlerinin saflarında disiplinsizlik artmaktaydı. Azerbaycan Hükümetinin Azerbaycan halkının iradesini yansıttığına ikna olmuş Müttefik komutanlığı, Ağustos 1919'da Azerbaycan'dan ayrıldı (Mahmudov, 2004, s. 237).

Azerbaycan'da İngiliz varlığı burada dış tehditlere karşı bir güvenlik duygusu sağlamış ve milli kurumların demokratik-liberal çizgide büyümesini teşvik etmişti.

1918-1920 yılları arasında Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti ve parlamentosu Türkiye, İran, Ukrayna, İngiltere, ABD, Fransa, İtalya, Belçika, Hollanda, Yunanistan, Polonya, İsviçre, İsveç, Danimarka, Letonya, Litvanya, Estonya, Finlandiya, Romanya, Almanya, Gürcistan, Ermenistan, Dağlı Cumhuriyeti, Kırım ve diğer ülkelerle elçilikler düzeyinde diplomatik ilişkiler kurmuş ve temsilciler ikili ve çok taraflı anlaşmalar imzalamışlardı. Fakat birlik halinde olmadan Kafkasya'da istikrarı sağlayarak bağımsızlıklarına devam edemeyeceklerinin farkında olan Azerbaycan hükümetinin Ermenistan, Gürcistan ve Dağlı Cumhuriyetleri ile bağımsız devletler şeklinde bir konfederasyon oluşturma girişimleri büyük uğraşlara rağmen başarısız oldu.

1920 yılının başlarından Bolşevik ordusunun Azerbaycan'a karşı tehditleri başlamıştı. Daha önce beyaz Rusların- Denikin'in ordusunun Kuzey Kafkasya'da olması Bolşevik güçlerinin buraya müdahalesine engel olmakta, ve ülkede iç savaş sürdüğünden diğer ülkelerle ilgili politikalarını ertelemeye sebep olsa da 1920 baharında, beyaz Rus generallerinin üzerindeki zaferlerden sonra durum Bolşevikler lehine değişti. Kafkas devletlerinin hukuken tanınması Versailles konferansında gerçekleşmediğinden, 1920'lerin başında Gürcü liderliği Moskova tarafından tanınmaya çalışılmaktaydı. Rusyanın da isteği üzerine başlayan müzakereler sırasında, Gürcistan'ın yabancı birlikleri topraklarından çıkarması ve buna karşılık Sovyet

Rusya'nın bağımsızlığını tanınması konusunda bir anlaşmaya varıldı (Həsənli, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti, 2009, s. 389).

Azərbaycan konusunda ise Rusya'nın tutumu farklıydı. Azərbaycan ile ilgili olarak, ilk günlerde, Rus Bolşevik hükümeti açık bir saldırıda kararlı değildi ve yerel komünistlerin eliyle bir darbe gerçekleştirilmenin mümkün olacağına inanmaktaydı. Bu amaçla 1920 yılında kurulan Azərbaycan Komünist Partisi'ne büyük miktarda silah, cephane ve maddi yardım sağlanmıştı. Komünistlerin harekete geçtiği bir anda 20 Mart'ta Dağlık Karabağ bölgesinde Ermeniler Azərbaycan hükümetine karşı ayaklanmıştı. Daha sonra bu ayaklanmanın izlerinin Moskova'ya kadar uzandığı öğrenildi. Kuzeyden gelen tehdidin farkına varıldığı bir anda bu olay Bakü'nün savunmasını zayıflatmalıydı. Ancak çok sınırlı bir toplumsal tabana sahip olan Azərbaycan Komünist Partisi'nin darbe yapmak için ciddi imkanları yoktu. Mart 1920'de Dağlık Karabağ bölgesinde Azərbaycan Cumhuriyeti'ne karşı başlatılan ayaklanmanın ve Ermenistan'ın Kazah ve Nahçıvan'a yönelik saldırılarının amacı, Azərbaycan ordu birliklerini Bakü'den çıkarmaktı (Həsənli, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti, 2009, s. 399).

Dışarıdan ve içeriden artan baskı koşullarında Bakü'de bir hükümet krizi meydana geldi. Mart ayında yapılan konferansta Hoyski ve destekçilerinin muhalefetine rağmen M.H. Hacınski grubunun siyasi çizgisi, yani Rusya'ya yönelme girişimi galip geldi. Konferansın kararlarına katılmayan N. Yusifbeyli istifa etti ve yeni hükümetin teşkilatı M.H. Hacınski'ye emanet edildi. Ancak Hacınski Nisan ayının başından itibaren yeni hükümetin kurulmasını suni olarak erteledi. Hükümete katılmayı davet ettiği Bolşevikler, Hacınski'nin hükümetine katılmayı reddettiğinde, Hacınski'nin kendisi *Komünist* Partisine katıldı. Mevcut hükümete sürekli muhalefet halinde olan *İttihat* ve *Ahrar* Partileri ile sosyalistler, Sovyet Rusya ile askeri ve siyasi ittifak kurulmasını teşvik etseler de gerçekte Azərbaycan devletini ve milli bağımsızlığını sonuna kadar savunma çizgisinde kalanlar *Müsavat* Partisi ve tarafsız demokratlardan sınırlı sayıda bakan ve milletvekili idi (Nəsibzadə, 1996, s. 177).

26-27 Nisan gecesi bir grup zırhlı tren Samur nehri üzerindeki sınır köprüsünü geçerek hızla güneye doğru hareket etmeye başladı. Azərbaycan Ordusu'nun sınır güçlerinden oluşan

birlikleri ciddi bir direniş gösteremedi. Savaş Bakan Yardımcısı General Aliğa Şihlinski, demiryolu köprülerini havaya uçurma emrini iptal etti. Bakü'de parlamento ve diğer önemli devlet kurumlarını koruması gereken Yardım Alayı da Türkiyeli komutanların kışkırtmasıyla Bolşevik tarafına geçti. Savaş gemilerinin topları parlamento binasına yönlendirildi (Nəsibzadə, 1996, s. 178).

Bolşevikler işgali meşrulaştırmak amacıyla bu olaylara devrim süsü verme çabasındaydı. Azerbaycanlı komünistler aldıkları emirlere göre hareket ederek limanları, demiryolu işletmelerini, idareleri ele geçirerek hükümete karşı ayaklanmaktaydı. Tüm bu olayların sonunda Sovyet taraftarlarının da desteği ile hükümet değişikliği oldu ve Bolşevikler durumu ele aldılar. Başta M.E.Resulzade olmakla milliyetçiler bağımsızlığı savunmak ve Bolşevik güçlerine karşı sonunda kadar direnmenin taraftarı olsa da, parlamentodaki çoğunluk 28 Nisan 1920'de son toplantıda yedi maddelik anlaşmayla Azerbaycan'da hakimiyeti Bolşeviklere verilmesini kabul ettiler. Anlaşmada Azerbaycan'ın bağımsızlığının tam korunacağı, Yeni kurulan hükümetin Kızıl Ordunun ülkeye girişini önleyeceği, yeni hükümet hangi güçler tarafından kurulmuş olursa olsun, devletin bağımsızlığına son vermek isteyen bütün yabancı güçlere karşı savaşmayı başlıca amaç edineceği gibi maddeler yer alsa da, tarihi süreç bunların hiç birisine uyulmayacağını göstermiş oldu (Mehmetov, 2009, s. 604-605).

1.3. NİSAN İSTİLASINDAN SONRA AZERBAYCAN

1.3.1. Sovyetlerin Baskı Siyaseti, İsyenlar, Gizli Teşkilatlar

İşgalden önce Bolşevikler tarafından kurulan görünürde bağımsız, gerçekte ise sömürgeci bir yönetim olan Azerbaycan Devrim Komitesi işgalden bir gün sonra Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin oluşturulduğunu ilan ettiler. Neriman Nerimanov M.H.Hacinski'nin yeni kurulan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserleri Sovyet'inin ilk başkanı olduğu onaylandı. O, aynı zamanda Dışişleri Halk

Komiserliğinden de sorumluydu. 20. Yüzyılın başından itibaren Azerbaycan'ın sosyal, siyasi ve kültürel yaşamında çok önemli rol oynayan Nerimanov 1917 Ekim Devriminden sonra Bolşevizm'e yönelmiş, bu durum Bolşevikler tarafından Azerbaycan Cumhuriyetini devirmek için kullanılmıştı (Hasanli, *The Sovietization of Azerbaijan: The South Caucasus in the Triangle of Russia, Turkey, and Iran, 1920-1922*, 2017, s. 38).

30 Nisan 1920 tarihinde bütün Azerbaycan Bolşevikler tarafından işgal edilmişti. Anlaşma metninin hiçbir maddesine uymayan yeni hükümet Cumhuriyet dönemi devlet adamlarına karşı ağır takip ve baskı siyaseti uyguladı. İşgalin ilk günlerinden toplu katliamlar ve tutuklamalar gerçekleştirildi. Azerbaycan'ın petrol zenginliğinden yararlanan Rusya ekonomik olarak gelişirken, Azerbaycan halkı bundan hiçbir şekilde yararlanamadı.

Sovyet rejiminin 1920 yılının Mayıs ayında çıkardığı yasalarla ormanlar, nehirler, doğal kaynakların tamamı, petrol sanayileri, bütün fabrikalar ve sanayi müesseseleri ve bankalar devlet mülkiyeti ilan edildi. Bütün sınıf farklıları ortadan kaldırılarak Azerbaycan'da yaşayan her kesin Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin vatandaşı sayıldığı ilan edilerek, etnik kimlik yok sayılmıyor, dini tanımlar ise kaldırmıştı. Diğer yandan Sovyetler bölgede güçlenmek için Rusya'dan bölgeye göçler yoluyla ve Türk olmayan etniklere yeni etnik kimlikler ve bilinçler kazandırmak amacıyla Azerbaycan'da 1921 yılında 4568 göçmen, 1922 yılında 320 göçmen yerleştirmişti (Erendor, 2019, s. 437).

30 Eylül 1920 tarihinde Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti ile Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti arasında askeri-ekonomik ittifak hakkında anlaşma imzalandı. Bu anlaşma ile Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin milli ekonomisi, tedarik organları, demiryolu ve su taşımacılığı, posta-telgraf idareleri, finansal ilişkileri Moskova'ya tabii edildi. Azerbaycan ordusu ilk günden yok edilmeye başlandı, 266 zabıt Mayıs ayında kurşuna dizildi. Ordunun küçük bir kısmı kaçarak Anadolu'da Milli Mücadeleye katıla bildi. 7 Mayıs 1920'de Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin ordu ve donanması kurularak 11. Orduya ve Rusya donanmasına tabii edildi (Vəliyev, 2009, s. 254).

Sovyet Rusya, çıkarlarını güvence altına almak için Azerbaycan'da halkın kaderini ve mülkiyetini kontrol etme hakkının Moskova tarafından atanan ve ona sadık bir avuç kukla Bolşevik liderin elinde olduğu bir siyasi durum yaratmaya çalışmaktaydı. Halk ve onların kamu kuruluşları devlet yönetiminden uzak kalarak, Moskova Komünist Partisi aracılığıyla siyasi sistemin tüm çevrelerinde kendilerinin hegemonyasını kuran bir sistem oluşturulması en önemli maksatlardan biriydi. Daha önce yasama ve yürütme erki bu ilke ile oluşturulan Azerbaycan Devrim Komitesinde toplanmış, Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyeti de bu esaslara göre kurulmuştu (Vəliyev, 2009, s. 261).

19 Mayıs 1921'de Birinci Tüm Azerbaycan Sovyetleri Kongresi, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin ilk Anayasasını (Temel Yasasını) onayladı. Ana ilke hükümleri, aslında Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetinin ilk Anayasasının bir tekrarıydı. Anayasa, Azerbaycan'da yeni bir Sovyet teşkilatının kurulmasını, işçilerin çıkar ve haklarının korunmasını, Azerbaycan'da üstün gücün işçilere ve emekçi köylülere, emeğiyle yaşayan herkese ait olduğunu belirtiyordu. İşçilerin vicdan hürriyetini sağlamak için cami ve kiliseler devletten ayrıldı. Okullar laik, eğitim parasız ve zorunlu ilan edildi. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası, işçi ve köylülere basın ve ifade özgürlüğü tanıdı. Genel askerlik görevi belirlendi, Cumhuriyetin müdafaası tüm işçilerin görevi sayıldı (Quliyev C. , 2008, s. 135).

Sovyet dönemi Azerbaycan'ın karşılaştığı en büyük problemlerden biri toprak kaybı meselesi idi. Bu dönemde Azerbaycan toprakları hem Ermeniler, hem de Ruslar tarafından devamlı saldırıya maruz kalmaktaydı. Aralık 1920'de Sovyet Azerbaycan'ı ile varılan bir anlaşmaya göre Zengezur ve Nahcivan bölgeleri Ermenistan'a verilecekti. Bu karara Azerbaycan halkının göstermiş olduğu sert tepki Nahcivan'ın verilmesini engelleyebilse de, Zengezur ve Sisyanı kapsayan bölge Ermenistan'a verildi. Aynı yıl, Nahcivan'ın Şerur-Dereleyez illerinin bir bölümü Ermenistan'a verildi. 1921 yılında Osmanlı devleti ile Sovyet Rusya arasında sınırları belirlemek için yapılan anlaşma sonucunda Nahcivan Türkiye'nin üzerinde garantör olduğu özerk bir bölge statüsü aldı. Fakat buna rağmen Nahcivan toprakları zaman içerisinde yavaş-yavaş Ermenilere verilerek 1929-1931 yıllarındaki sınır

belirlenmesinden sonra Nahcivan'la Azerbaycan arasında sınır bağlantısı tam kesildi. Sovyet Rusya'nın politikalarının bir sonucu olarak, 1920 yılında 114.000 km² olan Azerbaycan toprakları günümüzde 86.000 km²'ye kadar azalmıştır (Erendor, 2019, s. 438).

Bu dönemde Karabağ meselesi Sovyet Azerbaycan'ının gündemindeki en önemli meselelerden biri idi. Ermenistan Sovyet ülkesi olduktan sonra durumu değerlendirmek, Rusya'dan aldıkları söz doğrultusunda Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi için faaliyete geçseler de Sovyet Azerbaycan'ının çabaları bu olayın gerçekleşmesine engel oldu. Bundan sonra Ermenistan tarafı Dağlık Karabağ'a özerklik verilmesi taleplerinde bulunmaya başladı ve bu meseleyi çözmek için atanan Azerbaycan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Sergey Kirov 7 Temmuz 1923'te toplanan yönetim kurulu toplantısında Dağlık Karabağ Muhtar Vilayetinin kurulması ile ilgili kararı kabul etti. Neriman Nerimanov Stalin'e yazdığı mektuplarda bu kararın gereksiz olmasından bahsetse de Azerbaycan tarafının itirazları sonucu değiştiremedi (Neciyev, 2011).

Savunma ve ekonomik kalkınma amacıyla Azerbaycan'dan sonra sovyetleştirilen Ermenistan ve Gürcistan devleti ile Azerbaycan arasında bir birlik oluşturma fikri 12 Mart 1922 yılında bu devletlerarasında İttifak anlaşmasının imzalanması ve Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin kurulması ile sonuçlandı. Fakat merkez tarafından belirtilen amaç için bu oluşum yetmediğinden sovyetleşmiş ülkeleri tek merkezden idare etmeyi kolaylaştırmak amacıyla 30 Aralık 1922'de Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti ile birlikte Rusya, Belarus, Ukrayna'dan oluşan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği kuruldu (Quliyev C. , 2008, s. 152).

Azerbaycan sovyetleştirilirken en önemli meselelerden biri halkı milli duygulardan uzaklaştırarak Sovyet ideolojisini benimsetmek, Rus kültürüne asimile etmek olmuştur. Bu doğrultuda yapılan uygulamalar farklı alanlarda dikkatle uygulanmaktaydı. Bunların başında eğitim sisteminde yapılan değişiklikler gelmektedir. Milli eğitim gelenekleri dikkate alınmaksızın Azerbaycan'da Sovyet Rusya'nın yüksek eğitim sistemi uygulanmaya başlandı ve kardeş yardımı adı altında eğitim kurumlarına Rus bilimsel ve pedagojik güçleri yerleştirildi. Yeterli yerli personel bulunmaması gerekçesiyle, yeni kurulan yüksekokulların

öğretim-pedagojik ve bilimsel kadrosu, diğer milletler - Rus bilim adamları ve uluslararası öğrenciler - başta Rus, Ermeni, Yahudi ve diğer milletlerden temsilcileri içermekteydi (Emrahov, 2022). Önce ilkokul, daha sonra ilk ve ortaokulun mecburi olması, açılan halk mektepleri ve kurslar aracılığıyla bilmeyenlere okuma yazma öğretilmesi Sovyet döneminde Azerbaycan halkının okuma-yazma oranında büyük oranda artışa sebep oldu. Bu olumlu değişimin asıl maksadı Azerbaycan'ı hızlı şekilde sovyetleştirmek olsa da halkın gelişiminde büyük rol oynadı. Fakat eğitim sistemi Azerbaycan tarihi, dili ve kültürünü Sovyet ideolojisine uygun öğretmekteydi. Tarih kitaplarında Azerbaycan halkı Türk dünyasının bir parçası olarak görülmeyerek onlardan sadece "Azerbaycan halkı" olarak bahsedilmekte, dilleri de Türklerin Kafkasya'yı işgali ile zorla benimsettikleri dil olarak sunulmaktaydı (Saray, 1993, s. 54).

20. Yüzyılın başlarında Azerbaycan ve komşuları Osmanlı (devamında Türkiye) ve İran devletlerinde Arap alfabesi kullanıldığı için bu coğrafyalardaki Türkler kendi aralarında iletişim kurabilmekte, yayınlanan kitaplar, dergiler halk tarafından okunabilmekte idi. Özellikle Türkiye'de Türk ulusu üzerine inşa edilen ulus devlet modeli ve Türkçülük akımları Sovyet Rusya'sını korkutmaktaydı. Böylelikle 1923 yılında Azerbaycan'da Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş yapıldı. Bu değişiklik zaman içerisinde Azerbaycan halkının muhacerette yayımlanan milli duygular ve bağımsızlığın tebliğ edildiği dergi ve kitapları okumasını engellemekle beraber, yeni neslin kendi tarihi hakkında bilgilenmesi gibi konularda da engeller oluşturmaktaydı. 1928 yılında Türkiye'nin Latin alfabesine geçmesinin de tesir ettiği, ama özünde Rusya'nın Türkleri Rus kültürüne yaklaştırma ve Ruslaştırma siyasetine hizmet etmek amacıyla 1937 yılında Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçiş yapıldı (Ergun, 2010). Siyasi olarak bakıldığında, bu adım Sovyet Rusya'nın asimilasyon ve diğer baskı siyasetlerinin daha da güçlendiği döneme denk gelmektedir. Daha sonra 1991 yılında Azerbaycan'da yeniden Latin alfabesi kullanılmaya başlamıştır.

Azerbaycan halkını kendi kültüründen uzaklaştırma çabalarından bir diğeri de din üzerine yapılan uygulamalar olmuştur. Sovyet rejiminin resmi dini dinsizlik olmuş, komünistler

Kart Marx'ın nazariyesine uygun olarak dini halkın afyonu olarak taktim etmekteydiler. Din Sovyet rejimine karşı oluşabilecek tehlikelerden biri olduğu için bir taraftan parti, sendika ve Dinsizler İttifakı aracılığıyla dini inançların ideolojik cephesini zedelemek, diğer taraftan G.P.U¹⁰ teşkilatı aracılığıyla bütün dini müesseseleri ezmek ve din adamlarına karşı takip, baskı, hapis ve terör uygulamaları yaparak halkı dinden uzaklaştırmaya çalışmaktaydı (Yurtsever, 2020, s. 67). Dine karşı verilen mücadelede ateizmi tebliğ eden kitapların basılması, halka verilen akşam kursları, konferanslar, kurulan cemiyetler, yasaklanan dini günler, camilerin kapatılması ve daha birçok yollara başvurulmuştu. 1920'li yıllarda Azerbaycan'da üç bin cami varken 1930'larda onların sayısı yirmiye düşmüştü (Yeşilot, 2015, s. 88).

Sovyet Azerbaycan'ında uygulanan bu gibi politikalar karşısında sessiz kalmayan Azerbaycan halkı farklı şekillerde rejime karşı çıkmaktaydı. Sovyet Rejimine karşı tepkilerin başında halk isyanları gelmekteydi. M.E. Resulzade'nin de belirttiği gibi *“İşgalden bir ay sonra halk, Azerbaycan memleketinin müthiş bir istilaya maruz kaldığını acı bir gerçeklik olarak kavramış bulunuyordu. Bunun üzerine halk tahammül edemeyip ayaklandı.”* (Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, 1990, s. 69-70) 1920 yılının ilk haftasından başlayan ayaklanmalar 1923 yılına kadar sürdü ve bu zamanda rejime karşı yapılmış elli üç büyük ayaklanma, binden çok küçük gösteriler ve başkaldırıları Azerbaycan halkının mevcut rejimi benimseyemediğinin gösteren en önemli delillerdendir. İlk büyük ayaklanma eski Azerbaycan milli ordusu mensuplarının katılımıyla daha büyük şekil alan 21 Mayıs 1920 Terter ayaklanması oldu. Bu çatışmalarda milli birlikler halkın da desteğiyle başarılı oldu ve Rusları geri oturtarak Berde'ye doğru ilerleyip burayı da Ruslardan temizledi. Bu isyanın başarılı olması halkın psikolojik direncini artırdı ve sonraki isyanlara ilham oldu (Gasimov, 2006, s. 96).

¹⁰ Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetinin gizli servisi olup 6 Şubat 1922 yılında kurulmuş, Devlet Siyasi Müdürlüğü anlamına gelen rusca Gosudarstvennoye poliçeskoye upravleniye (GPU) ifadesinin kısaltmasıdır.

İsyanlar arasında hem sayı olarak, hem de güç olarak en büyüğü 25-26 Mayıs'ta başlayan Gence isyanıydı. Gence olayları Azerbaycan'ın milletçi kesiminden Müsavatçılar ile Bolşevikler arasında siyasi bir çatışma karakteri almıştı. Başında Azerbaycan'ın eski ordu generallerinin bulunduğu bu isyan şehir ahalisi ve etraf köylerden katılanlarla sayını 10.000'e ulaştırmıştı. Onlar şehirdeki Sovyet karargahına baskın yaparak 600 Kızıl Ordu askerini esir aldılar. 29 ve 30 Mayıs'ta Sovyetlerin güçlü saldırıları da geri püskürtülünce 31 Mayıs'ta daha güçlü bir ordu ile isyan tamamen yatırıldı. Bu isyanın sonunda Kızıl Ordu 808 kayıp verdi ve toplam ölü sayısı 1000'i buldu. Ölenler arasında Azerbaycan ordusunun birçok generali ve yüksek rütbeli zabitleri de vardı. Onların çoğu isyandan sonra Nargin adasına götürülerek kurşuna dizildi (Özdemir, 2023). Bu isyanları Karabağ, Zakatala, Şeki, Aktaş, Kuba, Şamhor, Salyan, Hacıkabul, Kürdemir, Tovuz, Kazak, Nahcivan, Bakü, Astara isyanları izledi. Halkın yeterli silah ve cephanesinin olmaması, bölgede yaşayan Ermeni ve Rusların ihanetleri, Rus ordusuna devamlı gelen ek destekler, ayaklanmaların tek merkezden yapılmaması ve düzensiz olması, isyancıların gerekli dış desteği alamaması gibi sebepler bu isyanların başarısız olmasına sebebiyet vermişti (Gasımov, 2006, s. 141).

Azerbaycan halkının Sovyetlere karşı mücadelesinin bir diğer örneği Gizli örgütlenmeler idi. Bolşevik işgalinden sonra Azerbaycan siyasi ortamındaki değişiklikler burada parti ve diğer siyasi örgütlerin faaliyetini engellemekteydi. 29 Nisan 1920 yılında Müsavat Partisinin kongresi yapıldı ve bu kongrede bir grup parti üyesi partinin dağıtılması ve Bolşeviklere karışması yönünde fikir bildirirse de, çoğunluk bu fikre katılmayarak bağımsızlık için mücadele etmeyi seçti (Mehmetzade, Milli Azerbaycan Hareketi, 1991, s. 147). Henüz işgalin ilk günü Mirza Bala Mehmetzade ve Abdulvahab Mehmetzade M.E.Resultzade'nin onayını aldıktan sonra toplantı yaparak Müsavat Parti Genel Merkezini oluşturdular. Parti başkanlığına Resultzade'nin önerisi ile M.Mehmetzade getirildi. Üç yüzden çok katılımcı bulunan sonraki toplantılar sonucu olarak on beş kişilik bir Yönetim Kurulu oluşturuldu. Fakat mevcut siyasi durumda hukuksal açıdan legal faaliyet göstermenin mümkün olmayacağını kısa sürede anladıktan sonra muhaceretteki Resultzade'nin teklifi ile gizli faaliyete geçildi. Üç kişilik gruplar halinde örgütlenerek hem uluslararası ortamda, hem Sovyet devleti içerisinde mali, askeri, siyasi ve ideolojik

bakımdan hazırlıklı gruplar oluşturarak silahlandırılmaya başlandı. Partinin siyasi ve istihbarat şubeleri oluşturuldu. A. Mehmetzade ve Cafer Cabbarlı'nın katılımıyla çalışan Partinin propaganda kolu Sovyet yönetiminin uygulamalarına karşı Müsavat'ın söylemini belirleyerek halk arasında yaymaktaydı. Tebligatçıların eğitilmesi için gizli siyasi oluşumlar ve okullar açılmıştı. İşgalden sonraki ilk dönemlerde kadro yetmezliğinden Sovyet yönetimi milliyetçi kadrolara mecbur kaldığından kütüphane çalışanlarının, basın ve yayınevinde çalışanlarının çoğu Müsavatçıydı. Parti bu durumu propaganda için kullanmaktaydı. Tarihi tecrübesinde dayanarak Müsavat Partisi silahlı bir ayaklanma ve devrim olmadan amaçlarına ulaşamayacaklarının farkında oldukları için 1921 yılının sonlarından Askeri Şubesini ve silahlı örgüt çatısını oluşturmaya başladı. Burada darbe planı hazırlanmaktaydı (Gasımov, 2006, s. 157-159). İsyan tarihi ile ilgili herhangi bir bilgi verilmese de, gruplar Partiden gelecek ani talimata her an hazır vaziyette idi.

Gizli Müsavat Partisi hiç bir faaliyetinde yurtdışı veya devletin kendisinden maddi destek almamaktaydı. Finansal ihtiyaçlar parti üyeleri ve onları destekleyen halkın bir kesimi tarafından karşılanmaktaydı. Halk ve Parti üyelerinden getirilen eşyalar Partinin mali sorumlusu Mehmet-Hasan Baharlı tarafından pazarda satılarak parti giderlerinin ödenmesine harcanmaktaydı. Bu paralardan M.E.Resultzade'nin Moskova'dan Finlandiya'ya kaçırılmasını sırasında da yararlanılmıştı (Gasımov, 2006, s. 161). Partinin Merkezi Komitesi Bakü'deki Türkiye konsolosluk başkanı Memduh Şevket Bey ile irtibata geçerek yardım edilmesini beklese de, buradan yalnız çok az maddi yardım ve iletişim desteği alabilmişti. Soruşturma dosyalarına göre ise, M.E.Resultzade'nin Finlandiya'dan İstanbul'a gelmesinde Türk istihbaratının desteği olmuştur (Alizade, 2021).

Gizli Müsavat'ın basın yayın organı da faaliyet göstermekteydi. Burada propaganda amaçlı bildiriler hazırlanmakta, fakat bunların özel günlerde sınırlı sayıda basılıp okunduktan sonra yırtılıp atılmasına özen gösterilmekteydi. Aynı zamanda komitenin *İstiklal* gazetesi de 1923 yılına kadar faaliyetini sürdürmüştü. Soruşturma tutanaklarına göre bu yıla kadar *İstiklal* gazetesinin on sekiz sayısı basılmıştır. Gazetede parti programı, bildiriler ve Azerbaycan'daki olaylara karşı tutumları belirtilmiştir (Gasımov, 2006, s. 162).

Aynı dönemde Gürcistan'da da Sovyet aleyhine bağımsızlık savaşı verilmekteydi. Bu sebepten mücadelenin tüm Kafkasya'da birlik içerisinde yapılmasının gerektiğini savunan Müsavat Partisi Gürcistan'la ilişkiler kurma yönünde adımlar attı. Fakat Azerbaycan Devlet Siyasi İdaresinin tutuklamaları buna engel oldu. 1923 yılından başlayarak Gizli Müsavat Partisinin başındakiler ve üyeleri takipler sonucu tutuklandı, bazıları devrimci hareketlerden uzak duracakları vaadi alınarak özgür bırakılırken, Gizli Müsavat'la hiçbir ilişkisi olmayan birçok insan da zorla suçu kabullenerek hapse atıldı. *İstiklal* gazetesinin matbaası bulundu ve kapatıldı. Gizli Partinin başkanı M. Mehmetzade İran'a kaçmak zorunda kaldı. Gürcistan'da 1924 yılının Ağustos-Eylül aylarında gerçekleşen ayaklanmalar da Kızıl Ordu tarafından kolaylıkla yatırıldı (Alizade, 2021).

İlk grubun Sovyetler tarafından dağıtılmasından sonra serbest bırakılan aktif üyeler faaliyetlerini yeniden restore etmek için çalışmalarına başladılar. 1923 yılında yapılan ilk toplantıda Dadaş Hesenzade Müsavat Merkezi Komitesinin başkanı seçildi. Yeni Merkezi Komite Azerbaycan'ın bağımsızlığı için mücadeleye devam etme kararı aldı. 1924 yılı boyunca daha çok büyük mali sıkıntılar içerisinde, tutuklanmış ve kaçmak zorunda kalan üyelerin ailelerine yardım etmek için para toplama çalışmalarına zaman ayrılrsa da, 1925 yılında Gizli Müsavat Örgütü yeniden yapılandırıldı ve başta bölgelerde olmak üzere daha aktif konuma geçti. Bu sefer yalnız tarafsız ve bağımsızlık taraftarlarını değil, aynı zamanda komünistleri de kendi taraflarına çekmeye başladılar. İkinci Gizli Örgütün faaliyetlerinin esas hedefi halkın aydınlanması ve vatanseverlik ruhunun aşılması idi. Bu hedef doğrultusunda devletin eğitim yapılarına sızmak, ülkenin Bolşevikler tarafından işgale uğradığı gerçeğini öğretmek, Türk kimliğine karşı sevgi aşılması, Türk tarihi ve Edebiyatının öğretilmesi ve Ruslaştırmaya karşı direncin sağlanması planlanmıştı. Öğretmenler Sovyet müfredatı çerçevesinde dikkat çekmeden bu planı uygulamaktaydılar. Aynı zamanda Gizli Müsavat Sovyetler tarafından milliyetçi literatürün yasaklanmasına rağmen Resulzade'nin kitapları, 1923 yılından Türkiye'de basılan *Yeni Kafkasya* dergisinin sayıları ülke içinde dağıtılmaktaydı. Bu faaliyetler ülkede milliyetçi ruhun yükselmesinde çok büyük rol oynadı (Alizade, 2021). Başında Mircefer Bağirov'un bulunduğu Azerbaycan Devlet Siyasi İdaresi tarafından bu gizli örgüt de açığa çıkarılarak takiplere maruz kaldı ve

Ekim 1926'a kadar örgütü dağıtma operasyonları devam etti. Dadaş Hesen-zade, Mövsüm İbrahimov, Cavad Ahundov, Mirbağır Seyid Rzayev ölüm cezası alırken, diğer üyeler yedi veya on yıllık süre için sürgüne gönderildi ve çoğu orada öldü. Böylelikle Azerbaycan'ın bağımsızlığı için savaşılan İkinci Gizli Müsavat örgütü de dağıtıldı (Alizade, 2021).

Müsavat Partisinin gizli faaliyetinin üçüncü aşaması 1926-1931 yıllarını kapsayarak en coşkun dönemlerden biri olmuştur. Bu dönemde Parti daha çok gençler arasında tebligat işini güçlendirmiş, halk arasında beyannameler yayarak Ruslaştırmanın aleyhine çıkmıştır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ile İngiltere arasındaki ilişkilerin gerilmesi isyan hazırlıkları için uygun fırsatı oluşturmaktaydı. Yalnız 1927-1928 yıllarında Müsavatın Gençlerin Parti dışı Yetiştirme Programı isimli belgeye uygun propaganda yaptıkları için elli dört öğretmen tutuklanmıştı. Bu dönemde parti kendi programını uygulamak için edebiyattan, şair ve yazarlardan da yardım almıştır. 1925-1931 yıllarında Azerbaycan Devlet Siyasi İdaresi tarafından Müsavat'ın bu uygulamaları sonucunda kurulmuş on iki teşkilat, grup ve dernek saptanmıştır. Bunların arasında Genç Azer, Genç Türkçüler Birliyi, Türkçüler grubu gibi oluşumlar vardı. Genç Azer teşkilatı kendi propagandalarında Resulzade'nin Türkiye'de yayınladığı *Yeni Kafkasya*, *Genç Azer* dergilerinden yararlanmaktaydı (Yaqublu, Müsavat Partiyasının Tarixi, 2012, s. 135-137). 1931 yılında üçüncü gizli Müsavat örgütü de dağıtıldıktan sonra Azerbaycan milli bağımsızlık mücadelesine muhaceretteki Azerbaycan Milli Merkezi ve Müsavat Harici Bürosu öncülük etmeye başladı. Gizli Müsavatın dördüncü aşaması ise 1931-1937 yıllarını kapsamış, Stalin terörü ile sonlanmıştı (Yaqublu, Müsavat Partiyasının Tarixi, 2012, s. 150).

1.3.2. Azerbaycanlı Aydınlarla Karşı Takip, Baskı Ve Terör Girişimleri. Siyasi Muhaceretin Oluşması

Nisan işgalinden sonra Azerbaycan'da her ne kadar Sovyet rejimi kurulsa da, 2 yıllık bağımsızlık döneminde coğrafi bir isimden bağımsız bir devletin ismine dönüşen Azerbaycan adı etrafında hala halkın büyük bir kısmı istiklal mücadelesini sürdürmekteydi. Sovyet politikaları halkın özgürlük ve bağımsızlık yolunda mücadelesinin önüne geçememiş,

isyanlar ve gizli teşkilatlarla tepkilerini sürdüren halkın bu faaliyetleri Sovyet istihbarat birimleri tarafından ceza yöntemleriyle durdurulmaya çalışılmaktaydı. İlk Sovyet istihbarat birimi ÇEKA (Olağanüstü Komisyon, Rusça чрезвычайная комиссия) olmuş, bir ara GPU adı ile faaliyet göstermiş, daha sonra İçişleri Komiserliğine birleştirilerek NKVD (İçişleri Komiserliği, Rusça Народный комиссариат внутренних дел) adını almıştır. İsim değişikliğine rağmen kurumların görev ve amaçları aynı olmuştur (Mehmetov, 2009, s. 654).

İşgalin hemen ardından Bolşevikler, vatandaş hak ve özgürlüklerinin korunması konusunda verdikleri tüm sözleri unutarak, Cumhuriyet'in tanınmış simalarına karşı baskılara başladılar. 15 Mayıs 1920 tarihinde Geçici Devrim Komitesi eski memur, polis, subay, yargıç ve milletvekilleri kısaca Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti döneminde işbaşında olan bütün şahısların listesinin oluşturulması hakkında emir verdi. Bundan sonra sözü geçen şahıslara karşı terör faaliyetine başlanıldı (Gasımov, 2006, s. 175).

Bolşevik baskılarının ana hedefi, ilk olarak Azerbaycan'ın siyasi ve entelektüel seçkinlerinin temsilcileri ve milli askeri personeldi. Bolşevikler bu şekilde Azerbaycan halkını ulusal çıkarları her şeyin üzerinde tutan siyasi ve askeri liderlerden mahrum etmek, Bolşevik yönetimine karşı halk direnişini başsız bırakmak hedefindeydiler. Bu dönemde Bakü'de bulunan ve eyaletlerdeki Bolşevik karşıtı gösterilerle hiçbir ilgisi olmayan Azerbaycanlı subaylar bile Kızıl Terörün kurbanı oldu. Azerbaycan'da Bolşevik egemenliğinin ilk yılında milli ordunun on iki generali ve yirmi yedi albayı öldürüldü. Kurşuna dizilenler arasında milli ordunun en yüksek komuta mevkilerine sahip generalleri de vardı. Genel olarak, Nisan 1920'den Ağustos 1921'e kadar olan dönemde Azerbaycan'da çoğu milli aydın olan 48.000 kişi Bolşevik terörünün kurbanı olmuştur (Balayev, 2012, s. 211).

Azerbaycan'da kitlesel bir terör rejimi kurulmuştu. Çoğu durumda, sadece Cumhuriyet döneminde yüksek mevkilerde bulunanlar değil, sıradan vatandaşlar da kızıl terörün kurbanı oldu. Bunun sonucu olarak, sivil vatandaşların canına ve malına yönelik şiddet, benzeri görülmemiş bir boyuta ulaştı. İnsanlar mahkemesiz, sorgusuz sualsiz tutuklanmakta, sürgüne gönderilmekte ve idam edilmekteydi. Cezaevlerinde tutuklular için oluşturulmuş ortam ve koşullar durumu onlar için daha da zorlaştırmaktaydı. Tıka basa dolu hapishanelerin havasız ortamında salgın hastalıklar sıradan hal almış, tutukluların tamamına yemek yetmemekteydi

(Gasımov, 2006, s. 177). Bu baskıları gerçekleştiren ceza kurumları olağanüstü yetkilere sahipti, doğrudan Kremlin'e bağlıydı ve tamamen denetimsiz çalışıyordu. Gizli Müsavat Örgütünün liderlerinden, Azerbaycan istiklal savaşının fikir adamlarından olan Abdulvahap Mehmetzade (Yurtsever) eserinde ÇEKA görevlisinin ona söylediklerini aktararak Çekist düşünceyi anlatmaya çalışmıştır:

Biz, istersek, 58. maddeye istinaden aynı mazmunu, suç derecesi ne kadar ağır veya hafif olursa olsun, idam ettirir, sürdürür, mecburi iş Kamplarına gönderir; hapse attırır ve hatta büsbütün serbest bırakırız! Biz burjuva hakimleri gibi, kanun metnine göre değil, inkılapçı, vicdan duygumuza istinaden hüküm veririz! (Yurtsever, 2020, s. 34).

Nisan işgalinden sonra A. M. Topçubaşı liderliğindeki Versailles barış konferansında Azerbaycan'ı temsil eden diplomatik misyonun üyeleri anavatanlarına dönmeyi reddettiler. Kısa süre sonra diğer ülkelerdeki Azerbaycanlı diplomatlar, o zamanki milli seçinlerin yurtdışındaki temsilcileri, aydınlar ve askerler de ülkedeki yeni Bolşevik hükümetini tanımayı reddettiler ve muhacerette kalmayı tercih ettiler. İşgal zamanı ülkede olan hükümet üyeleri ise özellikle demokratik Azerbaycan Cumhuriyetinin kurucuları güçlü takip, baskı ve terör uygulamalarına maruz kaldılar. Takipler sonucunda onların bir kısmı henüz Sovyetleşmemiş Gürcistan'a ve komşu ülkelere gitmek zorunda kaldılar. Ancak Bolşevikler, ülkeden göç eden Cumhuriyet liderlerini de takip etmekteydiler. Bu amaçla Bolşevikler Taşnaksütyun Partisinin terör ağını yaygın olarak kullanmaktaydı. Böyle ki, işgalden sonra ailesi ile birlikte Tiflis'e giden Azerbaycan Cumhuriyetinin başbakanı F.H. Hoyski burada bir Ermeni tarafından arkadan ateş edilerek öldürüldü. F.H.Hoyski'ye yönelik terör eylemini Ermenilerin gerçekleştirmesine rağmen, bu planın arkasında Bolşevikler vardı. F.H.Hoyski öldürülmeden önce, Tiflis'teki Müsavat Partisinin liderleri ve Azerbaycan Ordusunun bazı komutanlarıyla birlikte Sovyet rejimine karşı savaşmakta ve isyan hareketine liderlik etmekteydi (Yaqublu, 2018, s. 54). Parlamento başkanı H. Ağayev de Tiflis'teki ünlü Kazyonny Tiyatrosu'nun ara sokaklarından birinde Ermeni teröristler tarafından öldürüldü ve Tiflis'teki Müslüman mezarlığına - M.F. Ahundov ve bir ay önce öldürülen F.Hoyski'nin mezarlarının yanına gömüldü (Yaqublu, Cümhuriyyet Qurucuları, 2018, s. 112). Dışişleri Bakanı Behdud bey Cavanşir de İstanbul'da Pere Palas oteli önünde Ermeni terörist tarafından açılan ateşle öldürülmüştür (Gasımov, 2006, s. 182). Azerbaycan Cumhuriyeti kurucularından, bakanlar kurulu başkanı Nesib bey Yusifbeyli

diğer mücadele arkadaşları gibi işgalden sonra Bakü'yü terk ederek, büyük ihtimalle Gürcistan'a kaçmak isterken yolda öldürülmüş, fakat kim tarafından öldürüldüğü kesin olarak bilinmemektedir. Kendisinin mezarının nerede olduğu da günümüze kadar teyit edilmemiştir (Yaqublu, Cümhuriyyet Qurucuları, 2018, s. 97). İşgalden sonra ülkede kalan hükümet üyeleri ise derhal Bolşevik terörünün kurbanı oldular. Azerbaycan Cumhuriyetinin üçüncü Hükümet Kabinesinde Gıda Bakanı olan Konstantin Nikolayeviç Lizgar, 2 Mayıs 1920'de tutuklanıp 15 Mayıs'ta karşı-devrimci faaliyet ve Sovyet hükümetine düşmanlık yapmakla suçlanarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bolşevikler tarafından kurşuna dizilen ilk bakanı oldu (Yaqublu, 2018, s. 310). Hükümetin ikinci Kabinesinde Askeri İşler Bakanı olarak görev alan, Cumhuriyetin İran'a gönderilen diplomatik heyetinin başkanı İsmayıl han Ziyadhanlı da işgalden derhal sonra Bolşevikler tarafından gizemli bir şekilde öldürüldü (Şüküroğlu, 2000, s. 249). Halk Sağlığı ve Himaye Bakanı Hudadat Refibeyli 12 Mayıs 1920'de tutuklandı ve silahlı askerlerin gözetiminde Gence'den Bakü'ye getirildi. H. Rafibeyli cezaevinde iken 1920 yılının 25-26 Mayıs gecesi Gence'de Sovyet hükümetine karşı büyük bir ayaklanma başladı ve kendisinin bu isyanla bağlantısı olduğu iddia edildi. 1 Haziran 1920'de Hazar Denizindeki adalardan birinde kurşuna dizildi (Yaqublu, Cümhuriyyet Qurucuları, 2018, s. 217). Ülkede kalan hükümet üyelerinin bazıları ise bir müddet Sovyet Azerbaycan'ında farklı mevkilerde çalıştılar. Bu süreçte de Bolşevikler tarafından yakından izlenen bu şahıslar zaman içerisinde defalarca hapsedilmiş, sürgüne gönderilmiş ve sonunda ölüm hükmü verilmiştir. Azerbaycan Hükümetinin beşinci Kabinesinde Emek ve Tarım Bakanı olan Ehmed bey Pepinov, Yollar bakanı Hudadat bey Melikaslanov, önce Maarif ve Dini İnanç Bakanı, daha sonra Finans Bakanı olan Reşid han Gaplanov, beşinci Kabinede Eğitim ve Dini işler bakanı olan Hemid bey Şahtahtinski Sovyet Azerbaycan'ı için farklı mevkilerde bir dönem çalışsalar da sonrasında defalarca hapis ve sürgüne maruz kaldılar. A. Pepinov ve R. Kaplanov muhacir merkezle bağlantıda olmak, anti-Sovyet milletçi harekette suçlanarak kurşuna dizilirken, H. Melikaslanov aynı suç, H. Şahtahtinski ise İran'a casusluk yapmak suçu ile yargılanarak tutuklandılar ve hapisane ve sorgunun zorlu şartlarına dayanamayarak öldüler (Yaqublu, Cümhuriyyet Qurucuları, 2018, s. 251-352).

Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümetinde Dışişleri Bakanı olan Memmed Hesən Hacinski daha Cumhuriyet yıkılmadan önce Bolşevik partisine geçtiğini belirtmiş, işgalden sonra da Sovyet Azerbaycan'ı için çalışmaya devam etmişti. Fakat 1930 yılında Azerbaycan Milli Merkezinin başkanı olması, muhacir birliklerle, özellikle A.Topçubaşı'yla ilişkilerinin bulunması suçlamalarıyla tutuklanarak hapsedildi. Hapishane yaşamının ağırlığına, sorgulara, büyük olasılıkla işkencelere ve genel olarak Sovyet rejiminin adaletsizliğine dayanamayan M.H. Hacinski, 1931 yılında hücrelerinde kendini astı (Yaqublu, Cümhuriyyət Qurucuları, 2018, s. 126).

1920'li yıllardan başlayarak 1950'li yıllara kadar devam eden bu terör uygulamaları dönemi Azerbaycan tarihinin en büyük facialarından birine dönüştü. Sovyet rejimine yönelik ana tehdit olan devletçilik ve bağımsızlık düşünceleri 20'li yıllarda mümkün olduğunca ortadan kaldırılmış ve etkisiz hale getirilmiş olsa da, beklenenin aksine 1930'dan itibaren baskıların boyutu daha da genişlemiş ve bu terör toplumun tüm kesimlerini kapsamıştı. Stalin başkanlığında 1936'da başlayıp 1938'e kadar süren, tarihe "1937 Repressiyası" olarak geçen dönem özellikle diğerlerinden daha kanlı geçmiştir. 1930-1940'larda ve 1950'lerin başında Azerbaycan'da 29.000'i aydın olmak üzere 80.000'den fazla insan takip, baskı ve teröre maruz kaldı. Sadece 1937 yılında on altı Azerbaycan generali öldürüldü. Azerbaycan'ın Kazakistan Büyükelçiliğinin verdiği bilgilere göre, Stalin'in baskıları sırasında Kazakistan'da 150.000 Azerbaycanlı öldürülmüş, onların 28.000'i yargılanmadan ve soruşturulmadan kurşuna dizilmişti (Azərbaycanda Stalin Repressiyaları, 2019).

Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümetinin yurtdışına okumak için gönderdiği yüzden çok öğrencinin bursu 1920 Nisan işgalinden sonra kesilmiş, yalnız N.Nerimanov'un çabalarından sonra bu öğrencilerin eğitimini tamamlaması için burs temini meselesi halledilebilmiştir. Fakat 1922 yılında N.Nerimanov'un görev için Moskova'ya gönderilmesinden sonra bu soruna yaklaşım değişti ve yardım meselesinde ayrımcılık yapılarak Bolşeviklerin siyasetine göre şekillendirildi. Böyle bir durumda eğitim ücretini ödeyemeyen öğrenciler en ağır işlerde çalışmaya mecbur kalmış, bazıları hapishanelere düşmüş, zor durumla baş edemeyenlerin bir kısmı intihar etmişti. Öğrencilerin bazıları

Avrupa’da eğitimini bitirip vatanlarına dönmeyi başarsa da, birçoğu Avrupa’da eğitimli oldukları için Azerbaycan’daki milletçi grubun üyesi olmak suçu ile kırmızı terörün kurbanı oldular. Farklı sebeplerden ülkelerine dönemeyenleri çoğu ise hayatları boyunca tüm faaliyetlerini yurtdışında Azerbaycan’ın yeniden istiklaline kavuşması yönünde devam ettirdiler (Qurban, 2018, s. 13).

Nisan 1920’de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin yıkılmasından sonra, Azerbaycan dışına toplu bir göç başladı. Bolşeviklerin ülke içindeki baskıları yoğunlaştıkça, girişimciler, siyasi ve entelektüel seçkinlerin temsilcileri ve sıradan vatandaşlar pahasına Azerbaycan göçünün safları arttı. Ülkede Bolşevik keyfiliğine boyun eğmek istemeyen bu kişiler, açık veya farklı şekillerde Azerbaycan sınırlarını terk etmeye çalıştılar. Azerbaycan’dan gelen göçmenler Asya ve Avrupa’nın çeşitli ülkelerine yerleşseler de büyük çoğunluğu Türkiye, İran ve Fransa’ya sığındı. Bolşevik işgalinden sonra demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümetinin bazı üyeleri ülkeden çıkmayı başarmış ve Azerbaycan’ın yeniden bağımsız olması için mücadelelerini muhacerette devam ettirmişlerdir. Harp Bakanı ve Karabağ General Gubernatörü Hosrov bey Sultanov 1920 yılında tutuklanarak hapse atılmış, fakat sonrasında özgür bırakılmıştır. H.Sultanov 1922 yılından başlayarak önce İran’da, sonra Türkiye, Almanya, Fransa ve Polonya’da zorlu muhaceret hayatı yaşamış, Azerbaycan siyasi muhaceretinin en aktif üyelerinden birisi olmuştur (Yaqublu, Cümhuriyyət Qurucuları, 2018, s. 164). Ticaret ve Sanayi Bakanı Mirze Esedullayev de 1920 yılında hapse atılmış, hapisten çıktıktan sonra Fransa’ya giderek muhacir faaliyetlerini devam ettirmiştir. Önce Adliye Bakanı, daha sonra İçişleri Bakanı olan Halil bey Hasmammedov işgalden derhal sonra Tiflis’e gitmiş, burada F.Hoyski’nin öldürüldüğü ermeni saldırısı zamanı 2 kurşun yarası almıştır. Tiflis’te kalamayacağını anladıktan sonra Türkiye’ye, sonra Fransa’ya giderek bağımsızlık için faaliyetleri sonucunda Azerbaycan muhaceretinin önde gelen isimlerinden biri olmuştur (Yaqublu, Cümhuriyyət Qurucuları, 2018, s. 227). Sosyal Güvenlik ve Dini İnanç Bakanı olan Musa Refiyev işgalden sonra Sovyetlere karşı yapılan Gence isyanına katılmış, isyan yatırıldıktan sonra yurtdışına çıkararak Türkiye ve İran’da Azerbaycan siyasi muhaceretine katılarak faaliyetlerini devam ettirmiştir (Yaqublu, Cümhuriyyət Qurucuları, 2018, s. 324). Tarım ve Devlet Mülkü Bakanı olan Aslan

Gardaşov Zakatala isyanına rehberlik etmiş, isyan yatırıldıktan sonra ise önce Gürcistan'a, sonra Türkiye'ye giderek mücadelesini burada sürdürmüştür (Yaqublu, Cümhuriyyət Qurucuları, 2018, s. 369).

Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti üyeleri arasında en dikkat çeken isim ise M.E.Resultzade idi. Sovyet rejimine karşı farklı cephelerde verilen mücadelede Resultzade'nin henüz tutuklanmamış ve öldürülmemiş olmasının büyük etkisi vardı. İşgalden hemen sonra Azerbaycan'da kurulan Sovyet rejimi ve onun uygulamaları yüzünden M.E.Resultzade bir müddet Bakü'de saklandıktan sonra Lahıç'a gelmiş, fakat buradaki yeri ÇEKA tarafından teyit edilerek yakalanmıştır. Bakü'ye getirilerek hapisane haline getirilmiş eski bir evin mutfağında diğer mahkumlarla birlikte tutulmuştur. Hapishanede zorlu şartlar altında tutulan Resultzade kitabında dönemin Komünist gazetesinde Nerimanov'un halka hitaben yazdığı yazısında M.E.Resultzade'yi korumak maksadıyla Bakü'ye getirdiklerini ve hayatının emniyet altında olduğunu, halkın heyecanlanmamasını tavsiye ettiğini yazmaktadır. Resultzade'nin hatıralarına göre Stalin'in isteği üzerine hapishanede Stalin'le Resultzade arasında bir görüşme gerçekleşmiştir. Görüşmede Stalin Çar idaresine karşı birlikte mücadele ettiği eski arkadaşı Resultzade'yi hapiste kalmaya layık bulmadığı gerekçesiyle onun özgürlüğüne kavuşarak Bakü'de kalabileceğini, fakat burası tehlikeli olduğu için kendisi ile birlikte Moskova'ya gelmesini teklif etmiştir. Elbette Stalin'in bu teklifi bir vefa borcu ya da arkadaşlıktan değil, Azerbaycan halkı ve aydınlarının milli devlet ve milletçi düşünceler etrafında toplanmasında en büyük rol sahibi Resultzade'yi kendi taraflarına çekmek, en kötü halde halka böyle takdim etmektir. Resultzade bunun farkında olarak hapishanede Stalin'le ilk görüşmeyi *“Duraksamamda bir mana vardı; ben, Rus Sovyet komiseri Stalin denen zatı tanıımıyordum. Benim tanıdığım, Kafkasya ihtilalcisi Koba idi.”* diye tasvir etmişti (Resultzade, Bir Türk Milliyetçisinin Stalinle İhtilal Hatıraları, 2018, s. 23). Bu görüşmeden sonra Resultzade kendisine sunulan bazı imkanlar gereği eşi ile konuşma fırsatı elde etmiş ve bu aracılıkla dava arkadaşlarına Moskova'ya gidip gitmemek konusunda fikir danışmıştır. Ortak kararlar gitmesi daha uygun görülünce Stalin'le, birlikte tutuklandığı Mehmet Ali Resultzade ve Abbaskulu'nun da gelmesini istediğini belirtse de

Abbaskulu'ya izin verilmedi. Böylelikle M.E.Resultzade ve Mehmet Ali Resultzade Kasım 1920'de Stalin'le birlikte Bakü'den Moskova'ya gittiler (Yagublu, 2016, s. 29).

2. 27 NİSAN İSTİLASINDAN SONRA AZERBAJYCAN SİYASİ MUHACERETİ (1920-1938)

2.1. NİSAN İŞGALİ SONRASI İLK DİPLOMATİK FAALİYETLER

Bolşevik işgali ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yıkılmasından hemen sonra başlayan takip, baskı ve terör uygulamaları Azerbaycan'ın önde gelen aydınları, hükümet temsilcileri ve siyasi isimlerini ülkeden çıkmak mecburiyetinde bırakmıştı. Bu dönemde muhaceret edenler ülkeden dışarda da Azerbaycan'ın bağımsızlık davasını sürdürmek niyetindeydiler. Bu niyet için en uygun ülke Gürcistan olarak görülüyordu. İtilaf devletinin temsilcilerinin Gürcistan'da bulunması, Azerbaycanlı muhacirlere, Bolşevik politikalarını Fransız, İtalyan, Amerikan ve İngiliz diplomatlarına anlatabilme imkanı sunmaktaydı. Aynı zamanda bu ülkelerden hem diplomatik destek, hem de gerektiğinde silah ve finans desteği alınma ihtimali de vardı. Gürcistan henüz tam anlamıyla Sovyetleşmemiş ama aynı zamanda bağımsızlığının Rusya tarafından tanınmasını sağlamıştı. Azerbaycan Milli Hareketi'nin en önemli merkezlerinden biri olan Gence şehri aracılığıyla içerideki durum hakkında bilgi elde etmek ve halkla işbirliği içerisinde faaliyet göstermek açısından da Gürcistan'ın coğrafi konumu çok uygundu. Bu sebeplerle ilk muhacir akınları komşu ülke Gürcistan'a olmuştu. Henüz Nisan işgalinden önce Azerbaycan temsilcileri Kafkasya devletlerinin işbirliği için yapılacak toplantılara katılmak amacıyla buraya gelmiş ve işgalden sonra geri dönmemişlerdi. İşgalden sonra Azerbaycan'da Sovyet rejimine karşı başlayan isyanların, özellikle Gence isyanının yatıştırılmasından sonra Bolşevik karşıtı direnişin temsilcileri Mayıs-Haziran aylarında Tiflis'e geldiler. Onların arasında Feteli Han Hoyski ve Hasan Bey Ağayev de vardı. Bu dönemde Müsavat Partisinin önde gelen isimleri, Azerbaycan hükümetinin üyeleri- İçişleri Bakanı Mustafa Vekilov, Adalet Bakanı Halil bey Hasmemmedov, Gürcistan Büyükelçisi Fariz Vekilov, bir çok görevde bulunan Şefi bey Rüstembeyov da Tiflis'e gelerek birlikte Şubat 1921'e kadar Azerbaycan sürgün hükümeti işlevini yürüterek bağımsızlık için çalıştılar (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 21-22).

İlk kez komşu Gürcistan'da faaliyetlerine başlayan göçmenler, halkın iradesi ile kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni Bolşeviklerin askeri yolla devirdiğini dünya kamuoyuna iletmek için bir protesto bildirisi hazırladılar. Azerbaycan'ın yetkili temsilcisi H. Ağayev tarafından imzalanan bu bildiri şöyle yazıyordu:

27 Nisan'da Rus Kızıl Ordu birlikleri, o sırada Azerbaycan Ordusunun neredeyse tamamının güneyde, Ermeni silahlı kuvvetlerinin saldırı tehdidi altındaki Karabağ'da bulunmasından yararlanarak, Dağıstan tarafından sebepsiz yere, habersizce Azerbaycan Cumhuriyeti'ne girdi. Azerbaycan askeri birlikleri sınırda bu saldırıya karşı silahlı direniş gösterdi, her iki tarafta da ölü ve yaralılar oldu. ...Bağımsızlığı uğruna büyük fedakârlıklar yapan, kazandığı özgürlüğü iki yıl boyunca var gücüyle koruyan ve sahip çıkan Azerbaycan halkı, kendisine zorla dayatılan yeni kural ve yasalara hiç bir türlü razı olamaz (İbrahimli X. , 2012, s. 90).

Bu bildiri Azerbaycan'da Bolşeviklerin yaptığı uygulamalar anlatılarak Rus ordusunun en kısa zamanda ülke hudutlarını terk etmesi gerektiği ile ilgili dünya devletlerinin Sovyet hükümetine çağrıda bulunması talep edilmekteydi. Bu itiraz bildirisi yayımlandıktan çok kısa süre sonra F.Hoyski ve H.Ağayev Tiflis'te Bolşevik terörünün kurbanı oldular.

Mayıs 1920'de San Remo Konferansı'ndan Paris'e dönen Azerbaycan diplomatik heyetinin temsilcileri basın aracılığıyla Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bolşevikler tarafından yıkıldığını ve ülkede Sovyet rejiminin kurulduğunu öğrendikleri andan itibaren harekete geçerek diplomatik alanda faaliyete başladılar. Onların en aktifleri heyet başkanı olan Alimerdan Bey Topçubaşı, Mir Yagub Mehdiyev, Ceyhun Hacıbeyli, Memmed Meherremov, Ekberağa Şeyhülislamov, Abbas Bey Atamalıbeyov idi. Tiflis'teki isyan yöneticileri ve aydınlarla iletişimde olarak Azerbaycan'daki durum hakkında bilgi elde edilmekteydi. Azerbaycan'ın işgalinin ardından Topçubaşı Avrupa'da itilaf devletleri Yüksek Konseyi'ne, İtilaf Devletlerinin Paris'te bulunan temsilcilerine, yeni kurulan Milletler Cemiyetine ve birçok uluslararası kurula nota verdi ve başvuru yaptı.

Bu dönemde Sovyet ticaret temsilcisi L.Krasin itilaf devletlerinin dayanışmasını bozmak amacıyla İngiltere Başbakanı Lloyd George'a Bakü petrolü üzerinde imtiyaz hakkı tanınması gibi çok uygun şartlarla anlaşmalar önermişti. Bu meseleyle ilgili Azerbaycan Diplomatik Heyeti adına A.Topçubaşı tarafından 30 Haziran 1920'de İtilaf Devletleri Yüksek Konsey Başkanlığı'na bu teklifleri protesto eden bir nota gönderildi. Notada Sovyetlerin Azerbaycan halkının geleceği ile ilgili hiçbir şart gereği karar veremeyeceğini,

Azerbaycan'ın yeniden bağımsız olacağı ve uzun yıllardır uğrunda çok kanlar dökerek korumaya çalıştığı petrolü hakkında karar vermekte Sovyetlerin hiçbir yetkisi bulunmadığı yazılmaktaydı (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 58). Devamında gönderilen notalarda da Topşubaşov Sovyetlere karşı mücadelede Kafkasya birliğinden, Azerbaycan'ın *de jure* tanınmasından, bağımsızlık için verilen mücadeleler ve halk isyanları için İtilaf devletlerinden yardım almak gibi konulara değinmiştir.

Kısa bir süre sonra, Azerbaycan Diplomatik Heyeti tarafından İtilaf devletlerinin Spa Konferansı'na (6-16 Temmuz 1920) bir çağrı yapıldı. 6 Temmuz 1920'de A.B. Topçubaşı konferans başkanına Sovyet Azerbaycan'ındaki durumu anlatarak bu koşullarda olayların çözüm anahtarının müttefik devletler, barış konferansı ve Milletler Cemiyeti'nin elinde olduğunu belirtti. Dilekçede, “Sovyet iktidarı kurma kisvesi altında Azerbaycan işgal edilmiş, Cumhuriyet bilgi ablukası altına alınmış, parlamento ve hükümet üyeleri baskılara maruz bırakılmış, tüm bunlarla ilgili Tiflis'te Azerbaycan Parlamentosu Başkan Yardımcısı H. Ağayev'den bilgi alınmıştır” denildi. Alimerdan bey, Spa Konferansı'nın liderliğinden Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hukuki olarak tanınması, ülkenin siyasi ve ekonomik çıkarlarının korunması için yardım sağlanması konusunun tartışılmasını ve ilgili kararların alınmasını istedi. Topçubaşı, Spa Konferansı'yla bu tür diplomatik adımların atılmasının Bolşevizm'e karşı mücadelede Azerbaycan halkına önemli bir katkı sağlayacağı kanaatindeydi.

Topçubaşı'nın, Spa'dan 15 Temmuzda C.Hacıbeyli'ye yazdığı mektup Topçubaşı'un diplomatik çabaları hakkında ek bilgi sunmaktadır: “*Yapabileceğimiz her şeyi yaptık: Nota verdik, çeşitli müttefik delegasyonlarının birkaç sekreteri, İtalya, Belçika ve Polonya'dan bakanlar ile görüştük. Bugün ikinci notayı sundum, bir kopyasını kullanım için gönderiyorum, Abbas Bey'den alabilirsiniz. Daha bugün Paderevski (Polonya eski başbakanı) ile görüştüm. Görüştüğümüzde tüm detayları size vereceğim.*” (Həsənli, 2013, s. 456) Ancak Topçubaşı'nın tüm özverisine rağmen Batılı ülkelerin Azerbaycan'ın işgaline karşı sergilediği sakin tavrı değiştirmek mümkün olmadı.

8 Ekimde Fransa başbakanı ve Dışişleri bakanı Alexandre Millerand'a gönderilen notada ise Azerbaycan'a silah ve teçhizat yardımı yapılarak bağımsızlığını kazanmasına yardımcı olması karşılığında Fransız sermayesinin Azerbaycan petrol sanayisi ve ticaretinde kullanılabilir hale getirilmesi vaadi verilmekteydi. Topşubaşov bu notada Sovyet işgalinin yasal olmadığını ve Paris Barış Konferansı'na gönderilen Azerbaycan Diplomatik Heyetinin uluslararası anlaşmalar yapmak imtiyazının bulunduğunu da hatırlatmaktaydı (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 61).

Nisan ayında Bakü'de Bolşevikler tarafından tutuklanan yabancı diplomatlar meselesi 1920 yılının ortalarından itibaren ciddi bir skandala dönüştü. İngiliz askeri misyonunun ve Bakü'deki İngiliz askeri temsilcisi Binbaşı Daly'nin Bolşevikler tarafından tutuklanması Londra'da büyük endişe yaratmıştı. Birleşik Krallık yetkilileri tarafından Paris'teki İngiliz Büyükelçisine Bakü'deki İngiliz askeri misyonu sorunu çözülene kadar Paris'teki Azerbaycan temsilcileriyle temasa geçilmemesi, Fransa'da kalmak için vize verilmemesi talimatı verilmişti. Ancak onlar Azerbaycan'ın Paris'teki temsilcilerinin müttefikler tarafından tanınan hükümetin temsilcileri olduğuna ve Bolşeviklerle hiçbir ilgilerinin bulunmadığına işaret ederek bu talebi reddettiler. Aynı yılın Ekim ayında mesele daha da gerginleşti ve ülkede kriz durumu ortaya çıktı. Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Georgi Çiçerin İngiliz temsilcilerle yaptığı yazışmalarda esirlerin serbest bırakılmasının sözde Azerbaycan hükümetine bağlı olduğunu belirttiği için, İngiliz Dışişleri Bakanlığı aynı zamanda Paris'teki Azerbaycan temsilcilerine müracaatta bulundu. 10 Ekimde Lord Curzon'a gönderdiği mektupta Topçubaşı, Bolşevik işgalinden sonra Azerbaycan'ın bağımsızlığının kalmadığını ve Çiçerin'in sözlerinin geleneksel bir Bolşevik uydurması olduğunu kaydetse de, yardım amaçlı bir kaç defa Azerbaycan hükümetinin Dış İşleri Komiserliğine telgraf gönderdi. Bu desteğinden dolayı İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Kerzon adından Topçubaşı'ya bir teşekkür mektubu gönderilmişti (Həsənli, 2013, s. 460-461).

8 Eylül 1920'de Paris'te mahkûm Azerbaycan Cumhuriyeti'nin delegasyonu şu ifade ile Milletler Cemiyeti'ne başvurdu:

Azerbaycan milleti... Cenevre'de birleşen milletler temsilcilerine hitaben Azerbaycan halkının maruz kaldığı musibetlere dikkatinizi çekmek istiyor... Nisan 1920'de Rus Bolşevikleri

Azerbaycan'ı işgal etti ve eşit olmayan bir savaşın ardından Kızıl Ordu memleketi askeri işgali altına aldı. O zamandan beri Azerbaycan'da ayaklanmalar devam ediyor. Milletler Cemiyeti Yüksek Meclisinin Azerbaycan milletine ve onun haklı taleplerine manevi koruma göstereceğini umuyoruz (İbrahimli X. , 2012, s. 92).

Topçubaşı, Bolşevik işgaline karşı mücadelede Milletler Cemiyeti'nden etkin yardım almak maksadıyla 28 Ekim 1920'de Azerbaycan'ın bu uluslararası topluluğa üyelik için başvurma kararı aldı. 1 Kasım 1920'de Cenevre'ye gelen heyet adına Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri Eric Drummond'a Azerbaycan'ın bu birliğe kabulü hakkında mektupla müracaatta bulundu. Azerbaycan'ın Milletler Cemiyeti'ne kabul edilerek onun himayesinde hür ve müstakil hayatını devam ettirebileceği belirtilen mektupta, Azerbaycan heyetinin Paris'te bastırığı ve Cumhuriyet hakkında Bakü'de basılan çok sayıda kitap ve broşür de eklenmişti. Azerbaycan Diplomatik heyetinin 1919-1920 yıllarında Paris'te neşrettiği "Azerbaycan Bilgi Bülteni"nin tüm numaraları, A.Topçubaşı'nın Milletler Cemiyetine sunduğu belgeler arasındaydı. Henüz Azerbaycan Cumhuriyeti yıkılmadan önce 26 Mart 1920 yılında Azerbaycan'ın Avrupa'da olan temsilci heyetinin başkanı Topçubaşı'ya, temsilci heyetin diğer üyeleri A.Şeyhülislamov, M.Mehherremov, M.Mehdiyev ve C. Hacıbeyli'ye Milletler Cemiyeti'ne üye olmak, ülkeyi Versalles Yüksek Konseyi yapısında temsil etmek, Avrupa ülkeleri ile siyasi, ekonomik konularda görüşmeler yapmak, anlaşmalar imzalamak ve birçok meselelerle ilgili resmi yetki verilmişti. Bu yetki hatırlatılarak Topçubaşı tarafından, 15 Kasım'da Cenevre'de cemiyetin toplantısında Azerbaycan'ın başvurusunun tartışılmasına M.Mehdiyev'in katılması da teklif edilmişti. Fakat Azerbaycan temsilcilerinin tüm çabalarına rağmen Millet Cemiyeti Baş Meclisi'nin kararına göre, Azerbaycan'ın mevcut hükümetinin yetkilerini kullanabildiği sınırların belirlenmesi ve komşu devletlerle tartışmalı bölgeler sorunu olduğu için toprak sınırlarının belirlenmesi mümkün olmadığı için üyelik talebi kabul edilmedi (Həsənli, 2013, s. 465).

Paris hükümeti ilk başta Kafkasya isyancılarına destek için doğrudan müdahale etmezken, Sovyet hükümetine karşı destekledikleri Beyaz Rusların mağlubiyetinden sonra bu tutum değişti. Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'daki anti-Bolşevik isyanların güçlenmesi ve birçok bölgede gücü ellerine aldıkları bilgileri de yeni politikanın kabulüne tesir etmişti. 12 Ocak 1921'de Fransa başbakanı olan Briand Sovyet Rusya'yı çevreleyerek bir güvenlik kuşağı

kurulması için işe başladı. Briand Gürcistan'ın bağımsızlığının korunması ile ilgili konuşmalarının yanı sıra, Kafkasya ülkelerinin bağımsızlığı lehine de konuşmaya başladı. Fransa hükümetinin planlarına göre Gürcistan'a silah yardımı yapılacak, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya ise Gürcistan'dan yardım alacaktı. Azerbaycan konusunda Fransa Kafkasya'daki Müslüman nüfusun üzerinde büyük tesir gücüne sahip Kemalistlerle anlaşma sağlanabilirse, Gürcistan'ın Azerbaycan'a Bolşeviklerden kurtulma ve Bakü'yü kendi kontrolüne almada yardım edebileceğini düşünmekteydi. Bu durum İngilizlerin de çıkarları ile örtüştüğü için, onlar bu yolla Bolşeviklerin İran'a yaptıkları baskıdan da kurtulabilirlerdi (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 79). Fakat Ankara hükümeti Rusya'dan gelecek hayati ehemmiyetteki yardım için Kafkasya'daki bağımsız devletleri engel olarak gördüğünden henüz Azerbaycan Sovyetleştirilirken bunun lehine bir tavır sergilemişti. Kafkasya'da Ankara hükümetinin düşmanı olan İtilaf devlerinin mücadele halinde olduğu Bolşeviklerin kurduğu rejim Türk milli mücadelesine askeri malzeme yardımı konusunda kolaylık sağlayacaktı. 1921 yılının sonlarına kadar süren Sovyet Rusya'nın Kafkasya'ya tam anlamıyla hakim olamadığı, isyanlar ve bağımsızlık mücadelelerinin artmakta olduğu bir zamanda Rusya, Kafkasya'da tutunabilmesi için Türkiye'nin kilit nokta olduğunun farkındaydı. Aynı zamanda İtilaf devleri için de Bolşevik rejimin Kafkasya'da güçlenmesi ve buradan Türkiye'ye yayılarak İstanbul ve boğazları tehdit etmesi büyük bir tehlike olarak görülmekteydi. Böyle bir durumda Türkiye denge politikası yürüterek bir yandan Londra, diğer yandan Rusya ile görüşmeler yaptı. 16 Mart 1921'de Türkiye'nin Rusya ile Moskova Dostluk Antlaşmasını imzalaması ile iki taraf arasında ilişkiler daha iyileşti ve Kafkasya'nın Müslüman halkının, özellikle Azerbaycan halkının antibolşevik hareketlerinde Türkiye yardımı umudu gerçeklikten daha da uzaklaştı (Erden, 2017, s. 135).

Sovyet Rusya ile yakın ilişkilere sahip olmasına rağmen, Türkiye'deki Ankara hükümeti gizlice Kafkas milletlerinin Sovyet rejiminden kurtulmasına yardım etmekteydi. Rusya'nın Gürcistan'daki temsilciliğinin askeri ataşesi, Nisan 1921'de hükümetine hitaben yazdığı raporda şunları yazıyordu:

1920 Aralık ayı başlarında Haydar Bey, Ankara'dan Tiflis'e geldi. Hükümeti tarafından Gürcistan'daki tüm Müslüman anti-Sovyet örgütler ve gruplarla temas kurmak ve onları

birleştirmekle görevlendirilmişti. O dönemde Tiflis'te bağımsız Azerbaycan, Dağıstan, Terek, Dağı, Kuban ve Türkmen örgütleri vardı. Haydar Bey bu amaçla Tiflis'teki Fransız temsilcisi Albay Korbeli, Polonya temsilcisi Ostrovski ve Polonya Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Molodetski ile görüşmeler yapmıştı (Mammadov, 2020, s. 2756).

Ankara hükümetinin Dışişleri Bakanı olan Bekir Sami Bey Azerbaycan da dâhil olmak üzere Kafkasya'daki direniş hareketinin katılımcıları ile yakın temas halindeydi. Ağustos 1920'de Moskova'da müzakerelerde bulunan Bekir Sami Bey, atalarının yurdu olan Osetya'yı ziyaret etme arzusunu Sovyet liderliğine bildirmişti. O dönemde Kafkasya'da bulunan G. Orconikidze Lenin'e şöyle yazmaktaydı: "... Bunun için onay alındıktan sonra Kafkasya'ya gelen Bekir Sami Bey, Azerbaycan, Dağıstan, Çeçenya ve İnguşetya'daki milliyetçi gruplarla temas halindeydi." (Mammadov, 2020, s. 2757)

Fransa'nın Kafkasya ilgisi ve Gürcistan'la ilgili planları, kısa zamanda Gürcistan'ın bağımsızlığının *de jure* tanınacağı ile ilgili söylentilerin de etkisiyle Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya antibolşevik hareketinin temsilcileri Gürcistan etrafında birleşmeye başladılar. Yüksek Konseyin Kafkasya'da barışın tahsisi ile ilgili toplanacağı haberinden sonra Topçubaşı 20 Ocak 1921 tarihli yeni bir nota gönderdi. Bu notada Topçubaşı, Azerbaycan'daki isyanların Sovyetler tarafından en sert şekilde bastırılmasına rağmen halkın her seferinde daha güçlü isyanlar başlattığını anlatarak Azerbaycan isyancılarına silah yardımı yapılması meselesini yeniden gündeme getirmeye çalışmıştı. Aynı zamanda belgede Kafkasya'daki direnişin bir-biri ile iletişim halinde yapıldığı ve halkın birlikte hareket ettiğinden de bahsetmiştir: "*Kafkasya halkları arasında böyle bir birlik ve ortak cephe şimdiye kadar hiç olmamıştır. Kafkasya halkları arasında politik-ekonomik birlik düşüncesi hiçbir zaman bu kadar canlı olmamıştır. Paris'teki heyeti ve Bakü- Gence'deki hükümetiyle Azerbaycan bu düşüncenin ateşli bir taraftarıdır.*" (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 82)

Burada Bakü- Gence hükümeti denilirken Sovyetlere karşı mücadele eden gizli teşkilatların yöneticileri kastedilmekteydi. Topçubaşı Sovyet karşıtı eylemlerin hem Azerbaycan içerisinde farklı yollarla fakat birlik içerisinde devam ettiğini, hem de Kafkasya milletleri ile bir-birine destek halinde sürdürüldüğünü vurgulamak istemiştir.

27 Ocak 1921 tarihinde İtilaf Devletleri tarafından Kafkasya politikasının bir parçası olarak henüz Sovyetleşmemiş Gürcistan'ın bağımsızlığının tanındığı gün, Rusya kendisinin de bir devlet olarak tanıdığı Gürcistan'a askeri müdahale için Kafkasya Bürosuna onay verdi. Bu dönemde Azerbaycanlıların Tiflis'teki merkezi yapısı güçlenmiş ve Azerbaycan'ın bağımsızlığı için mücadele eden tüm antisovyet parti temsilcilerinden ibaret Azerbaycan Harekat Komitesi kurulmuştu. Sürgündeki hükümet kimliğine bürünen bu kuruluşa Paris'teki Azerbaycan Diplomatik heyeti de katılmak için Tiflis'e gelmeyi planlamaktaydı. Komitenin mali kaynakları ve kendi yayın organı da oluşturulmuştu (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 82). Bolşevik Rusya'nın 15 Şubat'ta Gürcistan'a askeri müdahalesinden birkaç gün sonra Menşevik hükümet, Cumhuriyet topraklarındaki tüm Kafkas direniş örgütlerini resmen bu cumhuriyetlerin meşru hükümetleri olarak tanıdığını ilan etmişti. 17 Şubat 1921'de Tiflis'te Dağlı Cumhuriyeti eski Dışişleri Bakanı Haydar Bammat'ın başkanlığında Azerbaycan-Kuzey Kafkasya Komitesi kuruldu. Haydar Bammat imzasıyla 17 Şubat'ta büyük ülkelerin dışişleri bakanlarına gönderilen çağrı ile Tiflis'te karşısına Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'yı Bolşevik Rusya'nın işgalinden kurtarmak, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Demokratik Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığını yeniden kazanması, Kafkasya Konfederasyonunun kurulması hedefini koyan Azerbaycan-Kuzey Kafkasya Komitesinin kurulduğu haberi verildi. Bu komitenin bileşiminde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti eski İçişleri Bakanı Mustafa Vekilov (başkan yardımcısı), parlamentonun eski üyesi Bağır Rzayev, Dağlı Cumhuriyeti'nin Azerbaycan'daki eski diplomatik temsilcisi Alihan Kantemir, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Birlik Meclisi eski başkanı Ahmed Salikov ve Fethi Bey gibi önemli isimler vardı (Mammadov, 2020, s. 2758).

Bu dönemde Ankara Hükümeti Dışişleri Bakanı Sami beyin de Londra Konferansı'nda bulunması, Kemalistlerle yaklaşma ihtimali sunduğu için, Topçubaşı Azerbaycan'ın tanınması ve silah yardımı yapılması ile ilgili İtilaf Devletleri Konseyine tekrar bir nota sundu. Tüm bu çabaların sonucu olarak 22 Şubat 1921'de, dokuz yüz bin mermi ve yirmi makineli tüfekten oluşan ilk parti silah Gürcistan'a yola çıkmak üzere Marsilya'ya sevk edildi. Fakat 24 Şubatta Bolşeviklerin Tiflis'i çok güçlü bir şekilde kuşatması, Gürcistan birliklerinin geri çekilmesine ve Tiflis'i terk etmesine sebep oldu. Silahların Bolşeviklerin

eline geçmesinden korkan İtilaf Devletleri sevkiyatın durdurulması emrini verdi (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 85). Böylelikle, Gürcistan, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya birliklerinin birlikte verdiği mücadeleye rağmen Gürcistan'ın da Sovyetleştirilmesinden sonra Azerbaycan bağımsızlık mücadelesinin Tiflis dönemi de bitmiş oldu.

Gürcistan'dan sonra, Azerbaycan siyasi muhaceretinin temsilcileri Türkiye dahil Avrupa'ya yönelmek zorunda kaldı. Azerbaycan halkının Sovyet rejimine karşı başlattığı isyanlara ve oluşturulan gizli teşkilatlara silah yardımı sağlamak, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıtmak maksadıyla yapılan diplomatik görüşmeler sonuç vermedikten sonra uluslararası konferanslarda dünya devletlerine seslerini duyurmak için faaliyete geçtiler. 6-13 Ocak 1922'de Cannes'de Avrupa ekonomisinin kalkınması, Rusya'nın borçları ve Bolşevik Rusya ile ilişkiler meseleleri ön plandaydı. Konferanstan önce 4 ocakta Kafkasya Cumhuriyetlerinin temsilcileri- Topçubaşı, Çenkeli, Çermoyev, Aharonyan İtilaf Devletleri temsilcilerine özel bir nota göndererek işgalci rejimin mensupları ile imzalanacak herhangi bir anlaşmanın hukuki gücü olmayacağını, bir sonraki notada ise Kafkasya'da bağımsızlık savaşının bitmeyeceği, ayaklanmalar ve diğer yollarla mücadelelerin sürdürüleceği ve bu eylemlerin bölgedeki ekonomik yapıya zarar vereceğini belirttiler. Burada sürgündeki hükümetler aracılığıyla bölge halkının Kafkasya'nın doğal kaynaklarının kullanılmasına engel olabileceğini kastetmekteydiler. 7 Ocak'ta gönderilen notada problemin çözüm yolu olarak Sovyet Rusya'nın İtilaf Devletleri ile ekonomik ilişkiler kurması ve tanınması için Kafkasya devletlerindeki askeri işgalini sonlandırması şartı konulması teklif edildi (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 159).

10 Nisan 1922'de Cenova Konferansı toplandı. Konferansın resmi maksadı savaştan yeni çıkmış olması sebebinden kötü durumda olan Avrupa ekonomisini ıslah ve tanziminden ibaret idi. En önemli maksatlardan biri ise son derece gizli tutuluyordu- Bakü petrolünün imtiyazı. Azerbaycan temsilcileri Konferansa resmi olarak davet edilmeyince kendi imkanları ile İtalya'ya gitmek için Fransa'nın desteğini alarak 7 Nisanda vizelerini aldılar. Konferansa Azerbaycan muhacirlerinden Topçubaşı, Mehdiyev ve Meherremov katıldı. Azerbaycan hükümeti temsilcilerinin kendi imkanlarıyla da olsa konferansa katılmak

istemelerinin en önemli sebeplerinden biri Sovyet heyeti başkanı Çiçerin'in Kafkasya'da kukla Sovyet devletlerinin temsilcilerini de heyete katması idi. Azerbaycan SSC'yi N.Nerimanov temsil etmekteydi. Azerbaycan hükümeti temsilcileri Çiçerin'in konuşmalarında yapılan propaganda amaçlı yanlışları düzeltmek için orda bulunmaları gerektiğini düşünmekteydi (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 161). Konferansta Sovyetler büyük devletlere her birine 200'den 1000 desyatine¹¹ kadar olmak üzere 3000 hektarlık bir petrol arazisini imtiyaz vermeye hazır bulduklarını belirtmiştiler. Bu zaman Azerbaycan heyeti Bakü petrolünün Ruslara ait olmadığı, petrol arazisinin mahalli karakter taşıdığı, halka ve oraya sermaye koymuş yabancı devletlere ait olduğunu savundular. Aynı zamanda Londra'daki Azerbaycan Enformasyon Bürosu resmi bültenler neşretmeye başladı. Bu bültenlerde Azerbaycan milletçilerinin Bolşeviklere karşı bir protesto mahiyetinde Bakü etrafındaki petrol ocaklarını ve imalathanelerini yaktığı yazılmaktaydı (Mehdiyev, 1994, s. 20). Azerbaycan muhacir birliklerinin Cenova, sonrasında Lahey Konferansları'nda özellikle Bakü petroleri konusunda sergiledikleri tutum Batı devletlerinin Sovyet Rusya ile anlaşmaya varmasını engelleme bilmmişti. Azerbaycan muhacir hükümeti üyeleri 20 Kasım 1922'de başlayan Lozan Konferansı'na katılmak isteseler de, İngiltere hükümeti bunu kabul etmedi. Gürcistan hükümeti kendisini Karadeniz ülkesi olarak tanımlayarak konferansa katılım hakkı elde etti. Azerbaycan ve Ermenistan hükümetleri Lozan Konferansı için önemli konulardan biri olan Karadeniz ve Boğazların kendilerinin Batı Avrupa ile bağlantısı olduğunu, bu konferansta tartışılacak Doğu sorunu bağlamında çıkarlarının olduğunu belirterek ısrar etseler de sonuç değişmedi. Londra hükümetinin bu denli muhalefetine rağmen Azerbaycan temsilcileri Lozan'da tartışılacak konularda Azerbaycan'ın lehine bir sonuç elde etmek amacıyla kendi imkânları ile konferansa katılma kararı aldılar. 24 Aralıkta, İsviçre'nin Paris Büyükelçiliğinden aldığı vize ile Topçubaşı Lozan'a gelerek buradaki faaliyetleri ile Sovyet Rusya'nın Lozan Anlaşmasını diğer Sovyet Cumhuriyetleri

¹¹ Eskiden Rusya ve çevresinde kullanılan 1.0925 hektara denk olan ölçü birimi

adına da imzalamak isteğinin Batılı devletler tarafından kabulüne engel olmayı başardı (Hasanlı, 2017, s. 90).

Azerbaycan siyasi muhacereti yurtdışındaki ilk faaliyetlerini daha çok diplomatik alanda Azerbaycan'ın haksız işgaline karşı destek arayarak sürdürmüştür. Avrupa devletleri ile Sovyetlere karşı ortak çıkarlar doğrultusunda yollar arayan muhacirler, mücadelenin bu döneminde birçok önemli sonuçlar elde etmeyi başarsalar da, esas hedeflerine ulaşamadılar.

2.2. TEK MERKEZDE BİRLEŞME VE SİYASİ TEŞKİLATLARIN KURULMASI

Bolşevik işgalinden sonra Azerbaycan'dan diğer ülkelere başlayan muhaceret ilk yıllarda dağınık şekilde farklı ülkelerde bağımsızlık için yapılan faaliyetlerle kendi varlığından söz ettirmeyi başarmıştı. Çoğunlukla ilk durağı Gürcistan olan muhacirler Gürcistan'ın Sovyetleşmesinden sonra Türkiye'ye gelerek burada mücadelelerini sürdürmüştüler. İşgal sonrasında Azerbaycan muhacirlerinin bir diğer akını komşu İran'a olmuştu. Fakat 1921 yılında SSCB ile İran arasındaki anlaşmadan sonra buradan Türkiye'ye göç başladı. Müsavatın İran'daki en önemli merkezleri Enzeli, Reşt, Astara, Tebriz, ve Tahran, Türkiye'de ise Kars, İstanbul ve Trabzon gibi şehirler idi. Kars'taki Azerbaycanlı askeri ve siyasi muhacirler, burada amacı Türkiye'ye gelen muhacirlere yardımcı olmak ve bölge hakkında bilgi toplamak olan "İzciler" isimli bir teşkilat kurmuşlardı. Teşkilat bölgedeki Türk askeri birlikleri tarafından da desteklenmekteydi. Aynı zamanda Trabzon'da Azerbaycan'dan gelen muhacirlerin yerleştirilmesine yardım etmek için Hayriye Cemiyeti oluşturulmuştu (Attar & Şimşir, 2013, s. 121).

İşgalden sonra Stalin'in teklifi ile Moskova'ya giden M.E.Resultzade burada yaşadığı 2 yıl boyunca Azerbaycan tarihi ile ilgili araştırmalar yapmış, Şark Dilleri Enstitüsünde Farsça ve Türkçe öğretmenliği yapmıştır. Resultzade'nin hedefi doğru zamanda Moskova'dan kaçarak bağımsızlık mücadelesine devam etmek idi. O 1922 senesinin sonlarına doğru buradaki tatarların tecrübesinden yararlanarak önce Finlandiya'ya, oradan Berlin'e,

sonrasında ise Paris üzerinden İstanbul'a geldi (Şimşir, Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi, 2013, s. 25).

Resulzade henüz Bakü'de saklandığı zaman işgalden sonra yapılacaklar için hazırlık görmeye başlamıştı. İşgalden sonra Sovyet Azerbaycan'ında kurulan Gizli Müsavat teşkilatının rehberlerinden Abdulvahap Yurtsever teşkilatın M.E.Resulzade'nin direktifi esasında kurulduğunu söylemektedir (Karaca, 1979, s. 40). Aynı zamanda Resulzade'nin Finlandiya'ya kaçırılmasında da Gizli Müsavat Partisinin bütçesinden yararlanılmıştı (Gasımov, 2006, s. 161). Resulzade kendi kitabında Moskova'dan ayrılma sebebini anlatırken bu konuya da değinmiştir:

Tam bu günlerde Bakü'den yoldaşlar gelerek örgütün durumunun iyiye gittiğini, yasadışı "Müsavat" hareketinin yeniden canlandığını bildirdiler. Örgüt yurtdışına gitmemin ve orada ulusal hareketi temsil etmemin yararlı olacağı görüşünü dile getirdi. Öte yandan Moskova'da kaldığımız sürece atalete mahkûm ediliyor, üstelik Stalin'in bizi "kazanmaya" yönelik taktiklerine karşı da sürekli tetikte olmak zorunda kalıyorduk. (Resulzade, 2018, s. 53)

Gizli Müsavat teşkilatı ile Sovyet Azerbaycan'daki antibolşevik hareketi bir merkez etrafında toplamaya çalışan Resulzade, İstanbul'a geldikten sonra dünyanın farklı ülkelerinde mücadelelerini sürdüren muhacirleri de tek merkezde birleştirme çalışmalarına başladı. Fakat İstanbul'da yaşayan muhacirlerin kendi aralarında bile anlaşmazlık mevcuttu ve aralarındaki sorunlar buradaki Bakü Konsolosluğunun kapatılmasına bile sebebiyet vermişti (Yaqublu, 2001, s. 47). Buradaki muhacirler Sovyet karşıtı hareketlerinde Avrupa'nın desteğini almak isteseler de, Türkiye'nin Avrupa ile ilişkilerinin iyi olmaması buna engel olmaktaydı. Diğer taraftan Sovyet Rusya Türkiye'nin dikkatini Azerbaycan muhacirlerinin Avrupa ile olan ilişkilerine çekerek muhaceretin Türkiye'de toplanmasına engel olmaya çalışmaktaydı. Böylelikle hem antisovyet propaganda, hem de Türkiye'nin muhacirlerden yararlanarak bölgede güç sahibi olması engellenmiş olacaktı (Attar & Şimşir, 2013, s. 122).

Resulzade ilk olarak Azerbaycan'da mevcut istiklal mücadelesini yönlendirmek ve Sovyetlere karşı güçlü propaganda yapabilmek için Müsavat Partisi Harici Bürosunu oluşturdu. Büronun başkanı Resulzade, genel sekreteri Mirza Bala Mehmetzade oldu. Aynı zamanda büronun bileşiminde büro üyesi olarak Şefi bey Rüstembeyli ve Mustafa Vekilov,

üye olarak ise Memmed Sadık Ahundzade ve Abbaskulu Kazımzade gibi isimler de vardı (Yaqublu, Müsavat Partiyasının Tarixi, 2012, s. 167). Büronun merkezi komitesi sayca kalabalık olduğu için en önemli meselelere rehber üçlü- Resulzade, Halil bey Hasmemmedov ve Mehmet Sadıq Ahundzade tarafından karar verilmekteydi. Harici Büro kurulduğu günden Sovyet Azerbaycan'ı ile ilişkiler kurmuş ve Gizli Müsavat direk Harici Büronun direktifi esasında faaliyet göstermiştir. Rehber üçlüden başka Büronun diğer üyeleri Gizli Müsavat'ın bileşimi ve planlar hakkında bilgi sahibi değildi. Hatta güvenlik açısından Gizli Müsavat hakkında soru sormak bile yasaklanmıştı (İbrahimli X. , 2012, s. 95).

Müsavat Harici Bürosunun 1920'li yıllarda Azerbaycan'daki Müsavat mensuplarına gönderdiği tarihi çağrıda şöyle yazmaktaydı:

Sevgili yoldaşlar! Bu mektup size oldukça önemli bir anda yazılıyor. Bu bağlamda, ülke dâhilinde sizin önünüzde tarihi bir görev olduğunu belirtmek isterim. Bunlar kabaca şöyledir: 1. Öncelikle teşkilatın iç disiplinine dikkat ederek ülke çapında küçük çekirdekler oluşturmak. 2. Azerbaycan'da yaşanan süreçler ve kuruluşların durumuyla Harici Büroyu düzenli olarak bilgilendirmek. 3. Halkın milli bağımsızlık umudunun bir nebze olsun kaybolmaması için farklı sınıflar ve gruplar arasındaki propagandayı güçlendirmek. 4. Yerel komünistleri Moskova aleyhine maksimum kullanmaya çalışmak. 5. Ülkede ideolojik ve politik olarak giderek güçlenen kulak ve eşkıya hareketine talimat vermek, onları ideolojik mücadele yoluna yönlendirmeye çalışmak... Yurttaşlar, bu kanlı yollarda ilerleyerek biz bağımsızlık yolunda şehit olan yoldaşlarımızı bir an bile unutmadan çalışmalıyız. Özgürlüğün geleceğinin çok uzakta olmadığını herkes bilmelidir (İbrahimli & Zeynalov, 1993).

Mali komisyonun başkanlığını önce M. E. Resulzade, ardından Tebriz'den gelen M. A. Refiyev yaptı. Aralık 1925'ten itibaren komisyonun başına Ş.Rüstembeyli'nin getirilmesine karar verildi. Maliye komisyonunun yanı sıra Harici Büro'da M.S.Ahundzade liderliğinde kültür komiteleri de kurulmuştu. Türkiye'de Trabzon Komitesinde Semed Muradov, Nesrulla Aşurbeyov, Nağı Şeyhzamanlı, Kars Komitesinde Memmed Ali Efendizade, Yasin Vekilov; İzmir Komitesinde Doktor Efendiyev (Azerbaycan'ın Batum'daki eski konsolosu) ve diğerleri yer almaktaydı. İran'da Tahran Komitesinde Dr. Cefer Ceferov, Memmed Ali Resulzade, Ruslan Şerifov temsil olunmaktaydı. Tahran Komitesi, Reşt ve Enzeli Komitelerini içeriyordu. Reşt Komitesinde Ahundov (başkan), Hacı Ahundzade, Tebriz Komitesinde Teymur Bey Melikaslanov (başkan), Ağa Zeynal Memmedov, Memmed Sadıq

Guliyev (Hulusi) ve diğeri çalışmaktaydı. Tebriz Komitesi ise Erdebil ve Astara örgütlerini içermekteydi (İbrahimli X. , 2012, s. 96) .

İran hem Sovyet Azerbaycan'ı ile sınırının olması, hem göç edenlerin çoğunluğunun burada bulunması, hem de Güney Azerbaycan'daki vatansever Azerbaycan Türklerinin yaptıkları yardım dolayısıyla çok önemli idi. 1923 yılında Gizli Müsavat teşkilatının içerdeki rehberleri Sovyetler tarafından belirlendikten sonra İran'a kaçan Mirza bala Mehmetzade sıkı Bolşevik takiplerine rağmen burada bulunan mücadele arkadaşlarını bularak birçoğuna ulaşmayı başarmış, onların burada örgütlenmesini sağlamıştı (Veliyev, 2006, s. 97).

Görüldüğü gibi kurulduktan hemen sonra farklı ülkelerdeki Azerbaycan Müsavatçıları tek merkezde birleştirmek için harekete geçen Müsavatın Harici Bürosu büyük bir merkez kurmayı başarmıştı. Azerbaycan'dan bilgiler elde etmek için de güçlü bir istihbarat sistemi oluşturulmuştu. Buradaki en önemli rol Güney Azerbaycan'a aitti. Sovyetlerle İran arasında ticari ilişkilerden sorumlu kişiler, sınır görevlileri ve s. arasına sızmayı başaran Müsavatçılar Sovyet Azerbaycan'ı hakkında bilgileri dışarıya sızdırmakta yardımcı olmaktaydı. Kuryenin Türk olması ve Müsavatçılar tarafından tanınması halinde İran diplomatik postasından da yararlanılmaktaydı. Bu durumda postalar Mirza Bala Mehmetzade ve Resulzade'nin adresine gönderiliyordu (Gasimov, 2006, s. 315). Müsavatın İstanbul merkezi ile Gizli Müsavat arasında iletişim de genel olarak İran üzerinden kurulmaktaydı. Bir diğeri istihbarat yolu ise Türkiye'nin Bakü Büyükelçisi Memduh Şevket Bey aracılığı ile yapılmaktaydı. Resulzade Türkiye'ye geldiği ilk günlerde Memduh Şevket Bey vasıtasıyla Gizli Müsavata bir mektup göndererek muhaceretin dağınık halde olduğunu, gruplardan birinin başındaki Hüsrev bey Sultanov'un Avrupa devletlerinin birinden para alıp İran'a gelerek Araz nehrine yakın yerlerde ayaklanmalar yapmaya çalıştığı bilgisini vererek, bu gibi olayları ulusu ve vatani ölüme sürükleyecek hareketler olarak adlandırmıştı. Resulzade bu gibi bireysel çalışmaları bırakarak birlik olunması gerektiğini, Gizli Müsavatın çalışmalarının tam gizli yürütülmesi talimatını vermişti (Gasimov, 2006, s. 166).

Müsavat Harici Bürosunun hem yurtdışında, hem de Gizli Müsavat aracılığıyla Sovyet Azerbaycan'ındaki aktifliği ve gücü Sovyet yetkililerini korkutmayı başarmıştı. Konferans ve gazetelerde yapılan propaganda ile halka asıl düşmanın Müsavat Partisi olduğu anlatılmakta idi.

Mir Cefer Bağırov 8 Haziran 1925 yılında Komünist gazetesine yazdığı bir yazıda Müsavat hakkında şöyle yazmaktadır:

Düşmanlarımızın başında şüphesiz, Müsavat Partisi geliyor. Mehmet Emin Resulzade, Avrupa'ya kaçtıktan sonra, Azerbaycan inkılap aleyhtarları, onun etrafında toplanarak kendi irtica faaliyetlerine başlamışlardır. Fırsat buldukça, işçi-köylü Sovyet hükümetine darbe indirmeye çalışıyorlardır. Hariçte Mehmet Emin Resulzade'nin başına toplanan milliyetçilerin içerideki taraftarlarını ezmek lazımdır (Zeyneloğlu, 1991, s. 111).

1924 yılında Müsavat Harici Bürosunun kararı ile kültür komitesinin nezdinde Azerbaycan Gençler Birliği kurulmuştu. Birliğin temel amacı gençleri örgütlemek, içlerinde milli ruhu yükseltmek ve ayrıca maddi ihtiyaç duyan üyelerine yardım sağlamaktı. Azeri Türk dergisinde yazılan bilgilere göre, Azerbaycan Gençler Birliği 39 ihtiyaç sahibi öğrenciyi maddi yardımda bulunmuş, birçok gencin okula başlamasında rehberlik etmiş, beş yılda otuz iki tarihi konferans ve yedi özel müşavire tertip etmiştir (İbrahimli X. , 2012, s. 97).

Sadece farklı ülkelerdeki Müsavatçıları değil, partili ve partisiz diğer Azerbaycan muhacirlerinin de tek merkezde birleşmesi gerektiğini düşünen Resulzade, bunun için 1924 yılında Azerbaycan Milli Merkezini tesis etti (Karaca, 1991, s. 68). Böylelikle Azerbaycan Türk milliyetçileri ve bağımsızlık mücadelesini sürdüren tüm muhacirler Milli Merkez şemsiyesi altında kısa zamanda bir araya toplandılar. Milli Merkezin idare heyetinde Azerbaycan muhacirlerinden Müsavat Partisinden Mehmet Emin Resulzade, Halil bey Hasmammedov, Mustafa Vekilov, tarafsız Ebduleli bey Emircanov, halkçı-sosyalist Ekberağa Şeyhülislamov gibi önemli isimler yer almaktaydı (Yaqublu, Müsavat Partiyasının Tarixi, 2012, s. 167). Yapılan toplantılar sonunda Azerbaycan Milli Merkezi faaliyet hedeflerini şu şekilde açıklamıştı:

1. Merkez, 28 Mayıs 1918'de kurulan ve dünya güçleri tarafından bağımsızlığı tanınan, ancak 27 Nisan 1920'de Kızıl Rus orduları tarafından işgal edilen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin egemenlik ve bağımsızlığını yeniden gerçekleştirmek için mücadele etmektedir.
2. Aynı jeopolitik şartlar dâhilinde olan, aynı mukadderata ve aynı düşmana malik olan Kafkasyalı komşu milletlerin benzer teşekkülleri ile yakından bağlantılıdır.
3. Başta Rus mahkûmu milletler olmak üzere kızıl Emperyalizmin esareti altındaki tüm milletlerin salâhiyetli siyasi teşekkülleri ile müşterek komünizm tecavüzüne ve Rus emperyalizmine karşı mücadele birliği etmektedir.
4. Dil ve kültür birliğiyle bağlı olduğumuz mahkûm Türk elleri ile aramızdaki mevcut kardeşlik ilişkilerini her alanda güçlendirmeye çalışmaktadır.

5. Milli Merkez, sürgündeki hükümet olarak Birleşmiş Milletler, uluslararası kurumlar, Bolşevik karşıtı kuruluşlar ve davamızla uyumlu dost ülkeler nezdinde Azerbaycan'ı temsil etmekte ve davayı savunmaktadır.

6. Milli Merkez demokrasiye bağlı, çok partili milli bağımsızlık ve istiklalin kazanılmasından sonra siyasi faaliyetlerini ülkeye devreder ve Azerbaycan'ın siyasi hayatında aktif yer alır (Yaqublu, Azərbaycan Mühacirət Mətbuatı, 2014, s. 9).

Azerbaycan Milli Merkezi (AMM) çalışma usulleri hakkında ise şu şekilde bilgi sunmuştu:

1. Muhaceret hayatının ağır şartları altında faaliyet gösteren Azerbaycan Milli Merkezi, bulunduğu ülkelerin (bilhassa Türkiye Devleti'nin) iç ve dış politikalarına zarar vermemegi ve bunların dışında kalmayı prensip olarak kabul eder. Ancak, davamızla ilgili menfi tutum ve harekette, derhal devreye girer, meşru hak ve hukukunu korur, taviz vermez.

2. Çalışmaları, Riyaset Heyetinin teklifi, icra Heyetinin tasvibi ve Temsilciler Meclisi'nin tasdiki ile temsilciliklerle yürütür. Temsilcilikler, kayıtsız-şartsız, Milli Merkez'in politikasının taktik ve stratejisini uygulamakla mükelleftirler, teşkilat ve çalışmalar hakkında Divan'ın iradesi dışında beyanda bulunamazlar.

3. Azerbaycan Milli Merkezi prensip olarak bütün çalışmalarını "konsprativ" (gizli) şekilde yürütmeyi, ketumiyet felsefesinin ve mahremiyet hıfzının bir gereği gibi kabul eder.

4. Azerbaycan Milli Merkezi, bulunduğu ülkenin makamlarına mevcudiyetini "declere" (beyan) etmek mecburiyetindedir.

5. Milli İstiklal mefkûresini ve milli şuuru geliştirmek ve yaymak amacıyla, Kuzey ve Güney Azerbaycan'da bulunan taraftarları arasında 3. maddedeki hususiyetleri taşıyan mutemet kişilere "yeraltı-gizli" İstiklal komiteleri kurdurur ve "Demonstrativ" hareketini hazırlar ve yönetir. İcra edilen işin ehemmiyetine binaen, komite azalarının kimlikleri aşikâr olarak beyan edilemez.

6. Azerbaycan Milli Merkezi, Kuzey ve Güney Azerbaycan'daki milli cereyanları ve halk hareketlerini mücadelesinin uzantısı, ayrılmaz bir parçası ve 1918-1920 tarihleri arasındaki Milli Egemenliğin devamı olarak kabul eder, onlara maddi ve manevi destek sağlar, taktik ve strateji uygulamalarına yön verir, onlarla kuvvetli bir rabıtayı, dayandığı temel unsurlardan en önemlisi sayar (Şimşir, Azərbaycan'ın İstiklal Mücadelesi, 2013, s. 32).

Azerbaycan Milli Merkezi ile aynı yılda Berlin'de Avrupa'daki ilk siyasi muhacir teşkilatı olan Azerbaycan İstiklal Komitesi de kurulmuştu. Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti tarafından 1920 yılında Almanya'ya eğitim almak için gönderilen öğrenciler esasında oluşan bu teşkilatın rehberi önceler Heyder isimli birisi, sonralar ise Hilal Münşi olmuştur. Hilal Münşi Almanya'da eğitim gören öğrencilerden biri olup üniversiteyi bitirdikten sonra Sovyet Azerbaycan'a geri dönmemiş, Avrupa devletlerinin dikkatini Azerbaycan'ın bağımsızlık meselesine çekmek için çalışmıştır. O burada Müsavat Partisinin divan üyesi ve AMM'nin Berlin temsilcisi olarak faaliyet göstermiştir (Münşi, 2014, s. 21).

M.E.Resultzade milli kuvvetleri bir çatı altında topladıktan sonra daha büyük bir birlik için çalışmalara başladı. Azerbaycan muhacirleri tarafından, Avrupa ülkelerinin Bolşevizm'e

karşı ideolojik savaş başlattığı bir zamanda dikkati kendi davalarına çekmek için Sovyet işgaline uğramış diğer milletlerle birlikte mücadele etmek en doğru yol olarak kabul görmüştü. Önce AMM aracılığıyla Gürcistan, Şimali Kafkasya ve Azerbaycan'dan ibaret Kafkasya İstiklal Komitesi oluşturuldu ve Kafkasya Konfederasyon paktı imzalandı. Daha sonra bu oluşum Promete hareketi çerçevesinde etrafına bağımsızlığını kaybetmiş diğer milletleri de toplayarak daha geniş bir hal aldı. Başta M.E.Resulzade olmakla Azerbaycan muhacirleri bu oluşumlar aracılığıyla Azerbaycan davasını uluslararası platforma taşıdılar (Attar, 2015, s. 273).

Genel itibariyle AMM etrafında toplanan muhacirlerin 1924-1931 yıllarındaki faaliyetlerinin merkezi Türkiye olmuştur. Onlar burada *Yeni Kafkasya* (1923-1927), *Azeri-Türk* (1928-1930), *Odlu Yurt* (1929-1931) gibi dönemin meşhur dergilerini, *Bildiriş* (1930-1931) gazetesini tesis ederek Sovyet politikalarına karşı ideoloji cephesinde de mücadele ettiler. Muhacirler bu dergiler aracılığıyla sadece Azerbaycan'ın değil, Sovyet esiri diğer milletlerin mücadelelerini ve burada uygulanan Sovyet politikalarını dünya ülkelerinin bilgisine sunmuştur. Bu dönemde Azerbaycanlı muhacirlerin başta çıkardıkları dergiler olmak üzere tüm faaliyetlerine Türk Ocakları Merkezi Komitesi Başkanı ve Maarif Nazırı olan Hamdullah Suphi Tanrıöver maddi destek sağlamaktaydı. AMM başkanı Resulzade'nin Türk Ocakları ile olan ilişkisi daha eskiye, 1911 yılında Türkiye'ye ilk geldiği zamanlara dayanmaktaydı. Bu dönemde Resulzade'nin buradaki ilk yazıları *Türk Yurdu* dergisinde yayımlanmıştı. Türk Ocakları'nın, kendisinin de söylemlerine göre onun fikirlerinin milliyetçi yöne daha da yaklaşmasında büyük rolü olmuştu (Muradov, 2018, s. 66). Resulzade Nisan işgalinden sonra Türkiye'ye ikinci kez geldiğinde Türk Ocakları ile yeniden iletişim halinde olmuştur. Ahmet Ağaoğlu bir mektubunda Türk Ocakları'nın M.E.Resulzade'ye her ay 75 lira para verilmesi hakkında karar kabul edildiğini yazmaktadır. Hamdullah Tanrıöver'in kendisinin de mektubunda bu husus vurgulanmıştır. Diğer yandan Türk Ocakları Merkez Heyeti tüm teşkilatların *Yeni Kafkasya* dergisine abone olmasını sağlamak kararı da almıştı. Hamdullah Suphi Tanrıöver ve diğer Türkçüler kendileri de yazıları ile dergilere katkı sağlamaktaydı. Aynı zamanda Azerbaycanlı

muhacirlere dönemin bazı devlet adamları, aydınlar ve Türkçü kurumlar da destek olmaktadır (Şimşir, 2011, s. 188).

Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerini iyileştirme çabaları Azerbaycan muhacirlerinin durumunu gittikçe kötüleştiriyordu. Sovyetler Birliği Türkiye hükümetine ülkedeki muhacirlerin antibolşevik faaliyetine engel olması için baskılar yapmaktaydı. Fakat 17 Aralık 1925'te Türkiye ile SSCB arasında imzalanan Türk-Sovyet dostluk ve tarafsızlık anlaşmasından sonra Türkiye'nin Sovyet politikasını eleştiren dergilere karşı tutumu sertleşti. 1930 yılından itibaren Türkiye'de yaşayan muhacirlerin durumu daha da kötüleşti. Birçok siyasi muhacir Sovyet karşıtı faaliyetin önündeki engeller yüzünden İstanbul'u terk etti. Mehmet Emin Resulzade de 1930 yılının Ocak ayında İstanbul'u terk ederek Polonya'ya gitti. Kendisinin Türkiye'yi tam olarak hangi sebepten terk etmesi belli değildir. Resulzade Türkiye'den gitmeden üç ay önce, Ekim 1929'da Türkiye vatandaşlığına başvurmuş ve "*Polonya ve saire gibi ecnebi devletlerden rabitasının kesilmesi*" şartı ile olumlu bir cevap almıştır. Fakat muhtemelen bu sebepten hukuki süreci başlatmamıştır. Çünkü dönemin şartları, Sovyetlere karşı mücadelede Avrupa devletlerinin desteğini almak ve birlikte mücadele etmeyi gerektiriyordu (Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA),571/34477-135759-10, 1929-10-06). Arşiv belgelerine göre, Türkiye'yi terk ederken pasaportuna yazılan "*Azerbaycan mültecisi olarak Türkiye himayesinden istifade edemez*" notu (TDA, 571/36010-142333-1,1930-03-14) ve Resulzade'nin 2 ay sonra Türkiye'ye geri dönmek için Paris Büyükelçiliğine yaptığı vize talebinin reddedilmesine esasen gidişinin İstanbul hükümetinin baskıları sonucunda olduğunu söylemek mümkündür (TDA, 571/36010-142333-9,1930-03-28). Aynı zamanda Resulzade'nin Tanrıöver'e 1929 20 Kasım'da İstanbul'dan gönderdiği mektupta "*Bu vaziyette iken biz hala burada istintak altındayız*", 1930 yılının Mart ayında Paris'ten gönderdiği mektubunda ise "*Aynı zamanda benim de bir manevra ile Türkiye haricinde bırakılmam çok hoş bir şey olmayacaktır. Bu derdi göz göre-göre götürmek zordur beyefendi!*", "*Türkiye himayesinden mahrumiyetin bizim için acı bir facia olduğu malum...*" yazıları da bu kanaati onaylamaktadır (Hacaloğlu, 1997, s. 211).

Ülkede kalan siyasi muhacirler mücadeleye devam etse de Türkiye'nin iç ve dış politikası ile örtüşmeyen bu mücadele desteksiz bırakıldı. 1931 yılında Türk Ocakları'nın kapatılmasından sonra Azerbaycan Milli Merkezi maddi ve manevi desteğini de kaybetmiş oldu. H.S.Tanrıöver anılarında 1930-1931 yıllarında Rusya'nın Ankara büyükelçisi Surits'in Tefvik Rüştü'ye Ocakların Rusya'daki Türklerle fazla ilgilenmesinden endişe duyduklarını bildirdiğini ve bu mesele hakkında tedbir alınmasını istediğini yazmaktadır (Baydar, 1968, s. 70). Daha sonra Bakanlar Kurulunun 25.07.1931 tarihli Matbuat Kanunu ile Türkiye'de yabancılar tarafından dergi yayınlaması hükümetin iznine tabi tutulmuş, dergi sahibinin mutlaka Türk olması ve Türkiye'nin iç ve dış siyasetine zıt bir yol çizmemesi şartları konulmuştur (Matbuat Kanunu, 1931). Bu kanundan sonra 17 Ağustos 1931 tarihinde “*Ecnebi politikasına alet olarak komşu ve dost hükümetler aleyhine neşriyatta bulunması*” gerekçesi ile *Yeni Kafkasya*, *Odlu Yurt*, *Bildiriş*, *Azeri-Türk* dergileri kapatıldı (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2/22-59-13,17.08.1931). Bu sürecin sonunda Azerbaycanlıların Türkiye'deki birinci faaliyet dönemi bitmiş oldu.

Türkiye'den ayrıldıktan sonra Polonya'ya gelen Resulzade burada Promete hareketi çerçevesinde Azerbaycan'ın bağımsızlığı için çalışmalara devam etti. AMM'nin başkanı Resulzade'nin Polonya'ya gelmesi ve faaliyetine burada devam etmesine rağmen Azerbaycan Milli Merkezinin resmi merkezi 1934 yılına kadar İstanbul olarak kalmaktaydı. 1934 yılında Varşova'da toplanan kongrede AMM yeniden yapılandırıldı ve İstanbul'da Resulzade ve Müsavata muhalif olan, Promete ve Kafkasya Konfederasyonu çalışmalarına engeller oluşturan üyeler merkezden uzaklaştırıldı. Fakat Resulzade yapılan konuşmalarla tutumlarını değiştireceklerini ümit ederek yönetimde İstanbul'daki muhacirler için bir boş yer bıraktı (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 317).

Polonya'da Azerbaycan muhacereti tarafından henüz 20. yüzyılın başlarından mevcut Kafkasya birliği fikri esasında Kafkasya Konfederasyonu kurma yolunda büyük adımlar atıldı. AMM bu dönemde faaliyetlerini Polonya'nın maddi ve manevi desteği ile yürütmüştür. Bu dönemde muhacirler Polonya'da, Fransa ve Almanya'da aynı zamanda

mücadelelerini sürdürmekteydiler. Almanya’da yayınlanan *İstiklal* gazetesi (1932-1934), *Kurtuluş* dergisi (1934-1939) Türkiye’de yayınlanan antisovyet dergilerinin yerine geçmeyi başarmıştı. Sovyet karşıtı faaliyet basın yayın organları ve konferanslar aracılığıyla yürütülmekteydi. 17 Ocak 1936’da Paris’te Resulzade tarafından Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı konusunda konferans verilmiş ve sonrasında bu konu kitap olarak yayınlanmıştı (Yaqublu, 2016, s. 92). Konferansta maksat Azerbaycan edebiyatını Avrupa’ya tanıtmak ve Azerbaycan kültürüne dikkat çekmekti.

Ağustos 1936’da Polonya’nın Varşova şehrinde parti başkanı M.E.Resulzade rehberliğinde Müsavat Partisinin Konferansı yapıldı. Konferansın maksadı Müsavat Partisini yeniden yapılandırmak, parti tüzüğünü ve programını yenilemek, bağımsızlık için verilen mücadelede çizilen yeni yolları resmileştirmek idi. Konferansı gerekli kılan sebepler arasında Almanya’da Nasyonal Sosyalistlerin iktidara gelmesi, SSCB’nin 1934 yılında Milletler Cemiyeti’ne girmesi, Fransa-Sovyet yakınlaşması gibi olaylar da vardı. Konferans Müsavat Partisinin aşağıdaki esaslara dayanacağına karar vermiştir:

1. Müstakil Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Rus istilasından kurtulacak, kayıtsız ve şartsız müstakil bir devlet halinde yaşayacaktır.
2. Bu istiklalin elde edilmesi ve her türlü tecavüze karşı, ilerde muvaffakiyetle korunması için; Azerbaycan, 14 Temmuz 1934’de bağlanan Kafkasya Konfederasyon Misakı mucibinde, Kafkasyalı diğer Cumhuriyetlerle siyasi, askeri ve iktisadi esaslar üzerine birleşecektir.
3. Azerbaycan, milli hâkimiyet esasına dayanarak, halk cumhuriyeti şeklinde idare edebilecek ve bu hâkimiyeti temsil eden milli irade umumi seçki üzerine toplanan kurultay vasıtasıyla tespit olunacaktır.
4. Vatan müdafaası her vatandaşın şeref telakki edeceği mukaddes bir borçtur. Askerlik umumi ve mecburidir (Mehmetzade, Milli Azerbaycan Hareketi, 1991, s. 200).

Kabul edilen yeni programda Müsavatçılık kavramı şöyle açıklanmaktaydı: “*Müsavatçılık büyük Türk kültürüne bağlı, milli, medeni ve insani değerleri benimseyen hürriyet, cumhuriyet ve istiklal idealine sadık Azerbaycan vatanseverliğidir*” (Yaqublu, Müsavat Partiyasının Tarixi, 2012, s. 199). Mirza Bala Mehmetzade Müsavat Partisinin eski ve yeni programı arasındaki farkı şöyle açıklamaktadır: “*Burada nazara alınan başlıca umde, Milli Birlik ve Milli tesanüttür. Ona göre ki, eski programda “Millet sınıflardan ibarettir” denildiği halde, yeni program esasları “Müsavatçılık Milli Birlik ve Milli Tesanütü esas*

olarak alır ve her türlü sınıf ve zümre hakimiyetini reddeder” demektir” (Mehmetzade, 1991, s. 76).

Bu dönemde hem Azerbaycan, hem de Kafkasya muhacirleri arasında Müsavat Partisine muhalif düşünceli olanlar mevcut olduğu ve yeni programa karşı eleştiriler yayınladıkları için Mirza Bala Mehmetzade kendi yazısında bu programı madde madde ve detaylı bir incelemesini yapmıştır. Burada o, Millet, Vatan ve Milli birlik kelimelerinin ifade ettiği anlamlar üzerinde durarak, Müsavat’ın yeni programının Milli Birlik açısından tüm İslamcı, Türkçü ve Marksist düşünceyi benimseyen vatanseverlerin hepsinin bir çatı altında toplanması açısından ideal program olduğunu açıklamıştır (Mehmetzade, 1991, s. 77). Azerbaycan Milli Merkezi’nin Avrupa’daki faaliyetleri Sovyetler Birliği tarafından takip edilmekte, buldukları ülkelere Türkiye örneğinde olduğu gibi baskılar yapılmaktaydı. Fransa’da SSCB tarafından Azerbaycan muhacirlerinin Paris için tehlike olduğu, çünkü Almanya’da nasyonal sosyalistlerin iktidara gelmesi ile muhacirlerin Alman yanlısı bir tutum sergileyip Alman ajanları haline geleceği propagandası yapılmaktaydı. NKVD’nin Paris’teki ajanları aracılığıyla Kafkasya milletlerinin bağımsızlık hareketinde en etkili olan kişinin Resulzade olduğu belirlendikten sonra Fransa makamlarının gözünde Resulzade’yi itibarsızlaştırma çalışmalarına başlandı. 12 Aralık 1933 yılında içişleri bakanlığına Azerbaycanlı Ayrılıkçı Harekete Hitler desteği adlı bir rapor gönderilmişti. Fransa’daki bu hareketin başında Resulzade olduğu için rapor direk onu hedef alarak Polonya’nın onlara maddi desteğini kestiğini ve bu yüzden Almanya’ya yönelerek burada Hitler partisinin desteği ise SSCB’ye karşı *İstiklal* gazetesini çıkardığını yazmaktaydı. Fakat gerçekte 1939 yılına kadar Kafkasyalı muhacirlere Polonya desteği kesilmemiş, Almanya’daki *İstiklal* gazetesi ise Hitler’in iktidara gelmesinden önce çıkarılmaya başlamıştı. Belirtmek gerekir ki, Resulzade’nin düzenli olarak Paris’e gidip gelmesi Fransa makamlarının bu yalan istihbaratların maksadını anlaması ve inanmamasını göstermektedir (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 312).

Azerbaycan muhacereti mücadelelerinin Avrupa döneminde Almanya devleti ile ilişkiler kurarak Azerbaycan davasını orada da aktif hale getirmek istemiştir. Bu hem Komünizme

karşı Polonya-Almanya birliğini sağlamak, hem de Alman hükümetinde mevcut komünizm karşıtlığına paralel eski Rusya imparatorluğu topraklarının bütünlüğünü koruma düşüncesini değiştirmeyi amaçlamaktaydı. Bu yüzden Rus olmayan toplumların bağımsızlık davası ile ilgilenen Alman temsilcilikleri ile ilişkiler kurmak ve onları bu konuda bilgilendirmek, siyasi ve bilimsel çevrelerde etkin bir propaganda yapmak gerekliydi. Bu vazifeyi ise hem Promete, hem de Kafkas milletleri adına Azerbaycan muhacirleri üstlenmişti. 1936 yılının Ekim-Kasım aylarında Almanya’da Almanca Kafkasya Konfederasyon komitesinin gayrı resmi yayın organı olarak bir bülten çıkarılmasına karar verildi. Fakat merkezi Almanya’da olmayan bir kurumun burada bir yayın çıkarmasına Alman hükümetinin izin vermeyeceğini bildiklerinden bültenin Azerbaycan muhacirlerinin çıkardığı *Kurtuluş* dergisinin eki olarak dağıtılmasına karar verildi. Burada Kafkasya Konfederasyon Komitesi ve Promete hareketi çerçevesinde milletlerin bağımsızlık mücadeleleri, burada yapılan Bolşevik siyaseti hakkında bilgiler verilmekteydi. Basın yoluyla yapılan bilgilendirmeye ek olarak Almanya’nın ilgili kurum ve çerçeveleriyle iletişim kurarak Bolşevizm’e karşı en güçlü mücadelenin milletlerin milli egemenliklerini destekleyerek verdikleri mücadeleye yardımcı olmak olduğuna inandırmaya çalıştılar. 1936 yılında Almanya Propaganda Bakanlığına bağlı Bolşevik karşıtı Antikomintern örgütünün başkanı Dr. Adolf Ehart’in Polonya’ya gelmesi bu çabaları daha da artırdı. Kendisi burada Bolşeviklere karşı Polonya-Almanya işbirliğini desteklediğini fakat Bolşevizm devrildikten sonra Rus imparatorluğunun korunması taraftarı olduğunu belirtmişti. Rus Bolşevizm’inin Rus emperyalizminden çok farkı olmadığı, onun biraz değişmiş bir biçimi olduğunu anlatmak için Mehmet Emin Resulzade Almanya’ya gelerek 12 Mayıs 1937’de Humboldt kulübünde Azerbaycan Sorunu isimli bir basın toplantısı gerçekleştirdi. Basın toplantısına Alman hükümet çevrelerinden, bilimsel çevrelerden ve basından temsilciler katıldı (K....ğ, 1937, s. 17).

Zaman içerisinde Mart 1939’dan önce aynı başlıkla yayınlanan Kafkasya Enformasyon Bültenin devamı olarak çıkan *Befreiung* dergisi tamamen Azerbaycan üzerine odaklanarak Azerbaycan Milli Merkezi tarafından yayınlanmaya başladı. Bu dergi Almanya’da yayınlansa da Üçüncü Reich’in resmi ideolojisinden hiçbir iz taşımamaktaydı. Derginin ilk

sayısında yayınlanan Resulzade'nin Nisan 1938'de Varşova'da Promete kulübünün bir toplantısında yaptığı konuşması buna delil olabilecek niteliktedir. Burada o Prometeizm'in kendisinin tek düşmanı olan Rusya'ya karşı savaşta uluslararası antisovyet ve antirus hareketlerle birliktelik kurduğunu belirtir:

Ancak yakın bir gelecekte bu müttefiklerin bazılarıyla aralarında her türden anlaşmazlık çıkabileceği de bir gerçek olarak durmaktadır. Bu müttefiklerin içinde kendilerini antikomünist niteleyenlerle bu tarihi yolculuğu birlikte yapabiliriz. Bazıları antikomünistliğin ötesinde Rus emperyalizmine de karşı çıkıyor. İşte onlarla birlikteliğimiz daha uzun süreli olacaktır. Rusya'nın yıkılmasında tarihi çıkarları bulunan, yıkılmadığı sürece ülkeleri üstünde asılı duran Demokles'in kılıcından kurtulamayacaklarının farkında olan uluslararası güçleri de bu müttefiklerimizden sayıyoruz (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 342).

Mehmet Emin Resulzade'nin Türkiye'ye gelmesi ile Azerbaycan siyasi muhaceretini tek merkezden idare edecek teşkilatların kurulması, bu teşkilatların antibolşevik mücadelenin faaliyet istikametlerini tek merkezden duyurması muhacir faaliyetlerin sonuçlarına olumlu tesir etmiştir. Bu teşkilatlar, hem Sovyet Azerbaycan'ında, hem de uluslararası meydana Azerbaycan davasını savunan sürgündeki hükümet imajını oluşturmayı başarmıştır.

2.3. SOVYET ESİRİ MİLLETLERLE BİRLİKTE MÜCADELE

2.3.1. Kafkasya Konfederasyonu

Kafkasya'da Konfederasyon fikri daha Çarlık Rusya döneminden mevcuttu ve bu yönde birçok faaliyetler yapılmıştı. Ocak 1917'de Rusya'daki Devrimden sonra Çarlık rejimi yıkıldı ve hâkimiyeti eline alan Geçici Hükümet demokratik bir devlet yapısı için Güney Kafkasya meseleleri ile ilgilenmek üzere Müessisler Meclisine seçilen Güney Kafkasyalı delegelerden oluşan Özel Kafkasya Komitesi kurmuştu. Ekim Devrimi ile Bolşevikler Geçici Hükümeti ortadan kaldırdıktan sonra seçimler iptal edilmiş oldu. Bu durumda, bir Kafkas birliği fikri, Kafkasyalı politikacıların zihinlerini giderek daha fazla ele geçirdi. Çarlığın Kafkasya milletleri arasına düşmanlık tohumları ekmeye çalışmasını, ulusal kurtuluş hareketlerine saldırmasını engellemenin en etkili yolunu Kafkas Konfederasyonunun kurulmasında görerek harekete geçtiler. Özel Kafkasya Komitesi Ocak

1918'de ayında Tiflis'te Güney Kafkasya'nın yasama organı olan Maver-i Kafkasya Seymi'ni kurmuştu. Seym Azerbaycanlı delegelerin teklifi ile 22 Nisan 1918'de Transkafkasya'nın bağımsızlığı ilan etti ve Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletinden ibaret Transkafkasya Demokratik Federativ Cumhuriyeti (Maver-i Kafkasya Federasyonu) kuruldu (Mahmudov, 2004, s. 28). Fakat iç ve dış politikada ulusal çıkarlar konusunda ortak noktada buluşamadıkları için Transkafkasya Cumhuriyeti 26 Mayıs 1918'de Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ile yıkıldı ve ardından 28 Mayıs'ta Azerbaycan ve Ermenistan da bağımsızlığını ilan etti. Böylelikle Kafkas birliği fikri de ertelenmiş oldu. Gürcistan Cumhuriyeti'nin hükümet başkanı olan Noy Jordaniya *Şimali Kafkasya* dergisinde Maver-i Kafkasya Federasyonu'nun dağıldığı ve Gürcistan'ın istiklalinin ilan edildiği 26 Mayıs 1918-de Milli Şura'nın ilk toplantısında Kafkasya birliği fikrinin geleceği ile ilgili yaptığı şu konuşmaya dikkat çekmiştir:

Vatandaşlar! Bugün siz çok nadir görülen ve çok dramatik tarihi bir hadisenin şahidi oldunuz: bu sarayda bir devlet öldü, aynı sarayda yeni bir devletin esasları vazolunmaktadır. Biri ölen, öbri ise doğmak üzere bulunan bu iki devlet arasında menfaat muhalefeti bulunmasına imkân yoktur... Müşterek bayrak altında birleşmiş olan Gürcü milleti komşular ile ittifak aktecek ve bu ittifak tarikle federasyon yeniden ihya olunacaktır. Bu suretle gözümüz önünde ölen Devlet, yeniden dirilmiş olacak. Bu devlet Kafkasya Konfederasyonu ismini taşıyacaktır. Bizim yolumuz, gayemiz bu ittifakı realize etmeğe doğrudur (Jordaniya, 1934).

Rusya'ya karşı birlikte mücadele fikri o dönemde sadece Rus imparatorluğu sınırlarında değil, Rus esiri milletlerin diğer ülkelerde yaşayan temsilcileri tarafından da uygulamaya konulmuştu. Azerbaycan, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya ülkelerinden gelen göçmenler İstanbul'da Kafkasya Komitesi isimli bir birlik oluşturmuş ve 1915 yılının Aralık ayında Berlin ve Viyana'ya gitmişlerdi. Kafkas Komitesinin heyetinde ise Heyet reisi Mareşal Fuad paşa (Şimali Kafkasya), Knyaz Maçabeli ve Kamil bey Togiridze (Gürcistan), İsa Paşa ve Aziz Meker (Şimali Kafkasya) ve Selim bey Behbudov (Azerbaycan) gibi isimler vardı. Onlar Ocak 1916'da merkezi devletlere bir muhtıra sundular ve burada Kafkasya'daki şimdiki durumu anlatarak Kafkasya'nın kurtarılması gerektiğini ve Konfederasyon şeklinde birleşmesinin önemini vurgulayarak bu yönde yapılan çalışmalara yardımcı olmalarını istediler. Komite Türkiye ve Avrupa'da Macarca, Almanca, Fransızca eserler çıkararak matbuat yolu ile güçlü bir propaganda yapmakta, Rusya'ya karşı savaşan devletlere

muhtıralar göndererek Kafkasya'nın istiklalini istiyor, hatta bağımsızlıktan sonra Kafkasya'nın idare şeklini de tartışmaktaydı (Jaeschke, 1937).

Dönemin zor siyasi şartları altında bağımsız Cumhuriyetler kurulduktan sonra devletler kendi iç meseleleri ile ilgilenmeye başladıkları için bu konfederasyon fikri bir süre askıya alınmış olsa da Kafkasya milletleri, ancak devletlerinin kaynaklarını bir araya getirerek dışarıdan gelecek saldırılara karşı güvenliği güçlendirebileceklerinin farkındaydılar. Gürcistan- Ermenistan ve Ermenistan-Azerbaycan devletleri arasında sınırları belirlemek ve toprak iddiaları meseleleri engeller oluştursa da konferansların sonucunda her üç devlet Kafkasya Konfederasyonu fikrine olumlu bakıyordu. 1920 7 Nisanda Tiflis konferansında Azerbaycan heyetinden olan Hasan bey Ağayev, Feteli han Hoyski, Mustafa Vekilov ve O. Nayman Kriçinski'nin faaliyetlerinin sonucu olarak Kafkas Cumhuriyetleri Şurası kurulması ile ilgili karar kabul edildi ve 24 maddeden oluşan proje hazırlandı. Fakat 1920 27 Nisanda Bolşeviklerin Azerbaycan Cumhuriyeti'ni işgal etmesi yüzünden bu proje gerçekleştirilemedi (Yaqublu, 2007, s. 74).

İşgalden sonra farklı ülkelerde toplanan Kafkas muhacir birlikleri arasında da konfederasyon fikri için faaliyetler devam etti. 1918-1921'de meydana gelen hataların ve kullanılmayan fırsatların giderek daha fazla farkına vardılar. Aynı zamanda bölgenin birbirine ekonomik bağlılığı ve birbirini tamamlayan kaynakları dikkate alındığında, bir bütün olarak dünya toplumunun dikkatini Kafkas sorununa çekmek, Kafkasya'nın tek tek cumhuriyetlerinden daha umut vericiydi. 8 Mayıs 1921'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Paris'teki temsilciliğinde konfederasyon fikri bir daha tartışıldı ve haziran ayında Topçubaşı'nın başkanlığında aralarında siyasi ve ekonomik birlik oluşturmak kararlaştırılarak Fransa Başbakanı Brian'a gönderildi (İbrahimli X. , 2012, s. 290).

9 Kasımda Ermenistan heyetinin ofisinde dört Kafkas Cumhuriyeti'nin temsilcilerinin toplantısı yapıldı. A.Hatisyan, (Ermenistan), A.Topçubaşı (Azerbaycan), A.Çhenkeli (Gürcistan), A.M.Çermoyev ve diğerleri bundan sonra yapılacak ortak işler konusunda anlaşmaya vardılar. Oluşturulan Daimi Kafkasya Konseyinin batılı devletlere gönderdiği deklarasyonunda şöyle yazmaktaydı:

Biz aşağıda imza eden Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya Cumhuriyetleri temsilcileri, Kafkasya Milletlerinin istiklalleriyle demokratik rejim ve ekonomik refahlarını müdafaa etmek ve kuvvetlendirmek arzusu ile bu cumhuriyetlerin arasındaki bütün ihtilafli meseleleri bertaraf ederek sağlam temel üzerinde sıkı tesanüt kurmak endişesiyle aşağıdaki beyanatta bulunuyoruz: Adı geçen temsilciler, Karadeniz’le Akdeniz’i Merkezi ve Ön Asya’ya bağlayan büyük milletler arası yolun, coğrafi vaziyeti dolayısıyla, Avrupa ile Asya’yı ayıran Kafkasya berzahından geçtiğini oy birliği ile kabul etmekte ve bu yolun serbestliğinin bütün milletlerin istifadesi için sağlanmasının, Kafkasya Cumhuriyetleri’nin tam istiklâliyetleri ve aralarındaki akdedilecek bir birlik ile ancak mümkün olabileceği kanaatinde idirler (Vaçnadze, 1953).

Batı devletlerinin Türkiye ile 1923 yılında yaptığı Lozan Anlaşması, 1921 yılında imzalanan Kars Anlaşmasına göre Ermenistan’ın iddia ettiği Türkiye topraklarının Türkiye’de kalmasını bir daha onayladı. Bu olaylardan sonra Kafkasya Cumhuriyetleri hala toprak iddiasında olan Ermenistan’ı desteklemedikleri için Ermenistan Kafkasya birliği fikrinden uzaklaştı (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 32).

Hem Sovyetlere karşı mücadele eden Polonya hükümeti, hem de Kafkas muhacirleri 1924 yılındaki Gürcistan ayaklanmasının başarısızlığının sebebini Kafkasya’daki diğer milletlerin ayaklanmaları ile koordine olamamakta görüyordu. Bu yüzden artık konfederasyon fikri için birlikte adımlar atmaya başladılar. Fransa’nın 1924 yılının Ekim ayında SSCB’yi tanınmasıyla birlikte muhacir faaliyetlerinin ağırlık merkezi Paris’ten İstanbul’a geçti. Polonyalıların Kafkas muhacirleri ile yaptığı görüşmelerden sonra İstanbul’da Kafkasya Konfederasyonu Birleşik Komitesi kuruldu. Bu komitenin İstanbul’da kurulmasının sebebi o dönemde buranın gizli istihbarat çalışmalarının ve Kafkasya faaliyetlerinin yapılması için en uygun yer olarak görülmesi idi. Komitenin başında Türkiye’de güçlü ilişkileri olan sağ politik örgütlerden 3 kişi vardı: Azerbaycan’dan Hosrov Sultanov, Abdüleli bey Emircanov, Ekber Ağa Şeyhülislamov, Kuzey Kafkasya’dan, Vassan Girey Cabagi, AYTEK Namitok ve Ali Han Kantemir, Gürcistan’dan Aleksandr Asetiani, David Vaçanidze ve Miheil Tsereteli. Komite gelecekte Kafkasya Konfederasyonu kurmayı amaçlıyordu (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 198).

Aynı yılın Aralık ayında Paris’teki muhacirler Kafkas meselesinde ortak faaliyette bulunmak adına yönetiminde Azerbaycan’dan Ceyhun Hacıbeyli, Kuzey Kafkasya’dan Haydar Bammatt ve Gürcistan’dan Spridon Kedian’ın olduğu Kafkas Kurtuluş Komitesini kurdular. Kurulan iki komitenin de amacı aynı olduğundan onların birleştirilmesi ve

Azerbaycan'dan Müsavat, Gürcistan'dan Gürcü Sosyal Demokratlarını ve Said Şamil taraftarı Kuzey Kafkasyalıları da bu birliğin içine almak için faaliyetlere başlandı. Türkiye'nin 1926-1927 yıllarında Avrupa ülkeleri ile yakınlaşması burayı istihbarat ve propaganda için uygun bir yer konumuna getirmişti. Bu uygun zamanı kullanarak 15 Temmuz 1926'da Kafkasya Konfederasyonu Birleşik Komitesi ve Azerbaycan Müsavat partisi, Gürcistan Sosyal Demokrat Partisi, Kafkasya Dağlıları Halk Partisi birleştirilerek İstanbul'da Kafkasya İstiklal Komitesi (KİK) kuruldu. Komiteye her ulustan bir temsilci seçmişti: Azerbaycan'dan Mehmet Emin Resulzade, Gürcistan'dan Noy Ramişvili, Kuzey Kafkasya'dan Said Şamil. Komitenin amacı Kafkasya milletlerinin bağımsızlık mücadelesi için örgütlemek ve konfederasyon şekline birleşmek idi. Temsilciler Ermenileri de bu komiteye almak için çalışsalar da onlar Türkiye'ye karşı tutumlarını değiştirmemiş, Türkiye'nin iç çatışmalar sonucunda düşeceği kaos ortamına ümit bağlamışlardı (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 208-210). Mustafa Çokay yazılarından birinde Ermeni muhacir gruplarının Kafkasya İstiklal Hareketi Cephesi'ne girmemelerinin sebebini şöyle açıklamaktadır:

Ermeniler kendilerinin Birleşik Kafkasya Cephesi'ne katılmaları için başka Kafkasya halklarının hiç birisinin kabul etmesi mümkün olmayan şartlar ileri sürdüler. Ermeniler bütün Kafkasya'yı ele geçirerek esir eden Rusya'ya karşı değil, sınırları içerisinde cüz'i miktarda Ermeni azınlığı bulunan Türkiye'ye karşı mücadeleyi taahhüt etmelerini talep ettiler. Onların, bütün Kafkasya'yı Rus emperyalizminden kurtarma yolunda mücadele edenler ile aynı cephede olmalarının imkansızlığı vurgulandı (Andican, 2020, s. 245).

Kafkasya birliği oluşturulduktan sonra Kafkasyalıları için bir merkez oluşturmak için Paris'teki siyasilerin uğraşları sonucu 1930 yılında Kafkasya'yı Tetkik Cemiyeti oluşturuldu. Bu Cemiyetin faaliyetlerinin sonucu olarak Ermeniler Kafkasya Konfederasyonu fikrine yaklaşmış oldular ve zaman içerisinde desteklediklerini de belirttiler (Vaçnadze, 1953).

Kafkasya İstiklal Komitesinin karşısında duran bir diğer mesele işgalden sonra kendilerini Azerbaycan Bağımsızlık hareketinin tek yasal temsilcileri sayan Paris'teki Azerbaycan Diplomatik Heyetinin bu komite ile birlikte çalışmasını sağlamaktı. Topçubaşı Kafkasya birliğini savunsa da, Paris'te kurduğu şahsi alakaları sonucu kazandığı otorite ve Azerbaycan bağımsızlık savaşındaki planlarını tehlikeye atmak istemediği için Kafkasya

İstiklal Komitesine katılmayı ve ondan bağımlı olmayı istememekteydi. Fakat Kafkasya birliği ile Sovyet karşıtı faaliyet sürdürme planına esasen Polonya temsilcilerinin yaptığı konuşmalar onun bu fikrini değiştirmesine sebep oldu. Polonya temsilcileri bu dönemde Paris'teki muhacirlerin, özellikle Topçubaşı'nın yaşadığı maddi sıkıntıları göz önünde bulundurarak onlara maddi yardım teklif etti ve böylelikle bu ittifakı oluşturmak mümkün oldu. Daha sonra komitenin yayın organı olarak Fransızca *Bağımsız Kafkasya* dergisi yayımlanmaya başladı. Önce derginin kurucusu ve yayın yönetmeni olarak Resulzade'nin atanması ve merkezin Ankara olması planlansa da Türkiye'nin 1925 yılında Rusya ile yaptığı anlaşma gereği buna izin vermeyeceği anlaşılınca Paris merkez seçildi (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 215-216).

Bu dönemden sonra Promete hareketi içerisinde ortak faaliyetlerini sürdüren Kafkasyalı muhacirler yayımladıkları dergilerde, kitaplarda bu fikri savundular. Özellikle Mustafa Çokay'ın 1932 yılında *Yaş Türkistan* dergisinde yayımlandığı "Cephemizi birleştirelim" isimli makalesindeki birlik çağırısına diğer milletlerin temsilcilerinin de karşılık vermesinden sonra durum daha da hızlandı. Mehmet Emin Resulzade bu dönemde yayımladığı dergilerdeki yazılarında, kitaplarında bazı sebeplerden dolayı kurulan Kafkasya birliğinin Azerbaycan'ın ve diğer Kafkas milletlerinin geleceği için kaçılmaz bir yol olduğunu ifade etmiştir (Soysüren, 2019, s. 11).

Bu süreçte yapılanlar Kafkasya Konfederasyonu Misakının imzalanması ile sonuçlandı. Kafkasya Cumhuriyetleri temsilcileri 14 Temmuz 1934 yılında Brüksel'de yapılan bir toplantı sonucu Kafkasya Konfederasyonu Misakının kabul etmekte tasarlamayı planladıkları birliğin sınırlarını çizerek resmîyet kazandırdılar. Konfederasyonun esasları şu şekilde belirlenmişti:

- 1- Kafkasya konfederasyonu dahilinde her bir cumhuriyetin millî karakter ve temamiyeti mülkiyesini temin ederek, hariçte bütün cumhuriyetler namına yüksek dereceli beynelmilel bir vahdet gibi hareket edecektir. Konfederasyonun müşterek bir siyasi ve gümrük hududu olacaktır
- 2- Konfederasyona dahil cumhuriyetlerin harici siyaseti Konfederasyonun salâhiyyetler müesseseleri tarafından idare edilecektir.
- 3- Konfederasyon hudutlarını muhafazası, Konfederasyona dahil cumhuriyetin ordularından müteşekkil Konfederasyon ordusuna verilecek ve bu ordu Konfederasyonun müdir müesseselerine tabî tek bir komanda altında bulunacaktır.

4- Konfederasyona dahil cumhuriyetler arasında çıka bilecek ve bilvasıta müzakere ile halledilemeyecek her türlü ihtilaflar icbari arbitre ve yahut Konfederasyon Yüksek Mahkemesine verilmelidir. Konfederasyona dahil cumhuriyetler, bunların bütün kararlarını tamamen kabul ve icra etmeğe mecburdur.

5- Eksperler komisyonu, yukarda serdedilen esaslardan hareketle bu yakınlarda Kafkasya Konfederasyonu konstitusyonunun projesini hazırlamakla meşgul bulunacaktır. Bu proje, her cumhuriyetin toplanacak ilk meclisi müessesan faaliyeti için bir esas olacaktır.

6-Misakta Ermenistan Cumhuriyeti için de yer bırakılmıştır (Kafkasya Konfederasyon Misakı, 1934).

Misakı Azerbaycan adına Mehmet Emin Resulzade, Ali Merdan Topçubaşı, Şimali Kafkasya adına Mehmet Girey Sunç, İbrahim Çulik, Tausultan Şahman, Gürcüstan adına Noy Jordaniya, A. Çhenkeli imzaladılar. Kafkasya İstiklal Komitesinin beyannamesinde Kafkasya'daki bütün Milli Merkezleri tek çatı altında toplamak için bir müessise temin edileceği ve bu meselenin tartışılması için konferans çağırılacağı da yazmaktaydı (Kafkasya İstiklal Komitesi'nin beyannamesi, 1934). Resulzade misakın ilanı ile ilgili yazdığı yazısında Kafkasya birliğinin SSCB'de oluşturduğu etkiye şu şekilde vurgu yapmıştır:

Şimdi ilan olunan Misak, daha 1932'de Bolşevik komiseri Eliyeva'nın maruf bir nutkunda kaydolunan halk arzusuna temamile mutabiktir. O zaman komünist fırkasının Maverayı Kafkasya kongresinde söylenen bu nutukta deniliyordu ki: "Onlar (yani Sovyet rejimine karşı mücadele eden Kafkasyalı partizanlar) diyorlar ki, Kuranla İncil, Ortodokslarla Gregoryenler arasında fark yoktur. İş o yere yetmiştir ki Türk isyanının başında ermeni keşişi duruyor, Daralegezde Ermeniler Türklerin idaresi altında vuruşuyor, Şamhor mahallinde ise bir imam sünni, şii, gregoryen ve ortodokslardan ibaret muhtelif mezhep ehillerine ant veriyor." Düşman kendisi bizim söylediklerimizi tasdik ediyor (Resulzade, Tarihi Bir Akt, 1934).

Kafkasya Konfederasyon Misakı ilan edilirken planlandığı söylenen konferans 23 Şubata kadar sürmüş ve sonrasında KİK kendi faaliyetini sonlandırarak Kafkasya Konfederasyon Şurası'nın kurulduğunu ilan etti. Şura kendi vazifesi olarak Kafkas Cumhuriyetlerinin kaybolmuş hürriyetini geri almak yolunda savaşıyan Kafkasyalı vatansever kuvvetlerin ayrı-ayrı hareketlerini birleştirmek ve milletlerin ayrı-ayrı istek ve faaliyetlerini idare eden tek bir irade haline getirmek olduğunu belirtmekteydi (Bütün Kafkasya Milletlerine, 1936).

25 Ocak 1936'da Paris'te Kafkasya meselesi ile ilgili bir konferans çağırıldı. Bu konferansa Cenevre'de çıkan *Journal de Geneve* dergisinin müdürü Jean Martin davet edilmişti. Kafkasya, Türkistan ve Ukrayna Dostları Cemiyeti ile France-Orient Cemiyetinin ortak daveti üzerine Pale-Royal'de çoğu Fransız olmak üzere beş yüze yakın katılımcının eşliğinde yapılan konferansta Kafkasya Cumhuriyetleri'nin birlik ve bağımsızlık

mücadelesi takdir edilmişti. Jean Martin konferanstaki söyleminde “*Resulzade haklıdır. Yaşamak isteyen bir halk hiçbir zaman ölmez*” diyerek bu mücadeledeki umut ve desteğini ifade etmişti (A., 1936).

5-7 Ağustos 1936 tarihinde Varşova’da Kafkas birliği fikrinde alınan kararlara göre parti tüzüğü ve programında gerekli değişikliklerin yapılması için Müsavat Partisinin bir kongresi gerçekleşti. Konferans sonucunda Müsavat Partisi tüzüğüne “*Müsavatçılık Kafkasya birliği düşüncesini gerçekleştirmek için çalışıyor*”, “*Dünyadaki bütün Türk halklarıyla kültürel ilişkilerin korunmasına özen göstermektedir*” gibi ifadeler eklendi (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 321).

Kafkasya birliği fikrinde elde edilen bu gelişmeler diğer tüm muhacir faaliyetler gibi İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte durgunluk dönemine girdi. Dönemin karışık siyasi ortamı bu fikrin gelişmesine engel oldu ve zaman içerisinde Kafkasya temsilcileri arasında ihtilafların oluşmasına yol açtı.

2.3.2. Promete Hareketi

Promete hareketi, adını Yunan mitolojisinin eski tanrılarında biri olan Promete’den almaktadır. Bu akımla ilgili yapılan çalışmalarda neden bu ismin seçildiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Mehmet Emin Resulzade, 26 Eylül 1923’te *Yeni Kafkasya* dergisinin ilk sayısında “Ateş Çalan Promete” başlıklı yazısında, Promete’yi Rusya ile sürekli savaşmak zorunda kalan Kafkasya’ya benzetmiştir:

Promete’yi diden hunhar kuş, kartal idi. Bir asırdan beri Kafkasya’nın göğsünü diden ve ciğerini parçalayan Rusya emperyalizminin tuğrası dahi bir kartal değil miydi?!..

Promete tekrar parçalanıyor, tekrar afiyet kasbediyordu. Kafkasya akvamı da zaman zaman harekete geliyor, zindegi eseri gösteriyor, tekrar iki başlı Rus kartalına zebun oluyorlardı!.. (Resulzade, 1923, s. 1).

Başka bir yaklaşıma göre Promete, güçlü komşularla çevrili ve toprakları Rusya, Prusya ve Avusturya tarafından defalarca bölünmüş olan Polonya'yı temsil ediyordu (Andican, 2020, s. 235). Bazı benzetmelere göre, tıpkı Promete gibi, SSCB’nin işgali altında dünyanın farklı ülkelerinde anavatanlarının bağımsızlığı için savaşan muhacirler Promete gibi, ışığı ve

berraklığı temsil eden alevi dışarıdan anavatanlarına taşıyacak (Snyder, 2005, s. 40), bazılarına göre ise Polonya, Promete gibi Avrupa kültürünün ışığını Doğu'ya getirecekti (Volodymyr & Iryna, 2019). Farklı devletlerin kendine has özelliklerine göre şekillenen bu fikirlerin ortak özelliği Promete'nin mahkum milletleri temsil etmesiydi.

Rus emperyalizmine karşı ortak mücadele fikri farklı coğrafyalarda farklı zamanlarda ortaya çıkmıştır. Polonya'da bu fikir 1904-1905'teki Rus-Japon savaşı sırasında ortaya çıktı. Çarlık Rusya'sı dağılmadan Polonya'nın bağımsız olamayacağına inanan dönemin Polonya Sosyalist Partisi'nin lideri Joseph Pilsudski, savaşın ilk yıllarında Japon hükümetine bir muhtıra göndererek Rusya İmparatorluğu'nun parçalanması için Rus olmayan milletlerin isyancı gruplarına yardım edilmesini ve Osmanlı Türkleri ile ilişkiler kurmasını istemişti. Bu talepler Japon hükümeti tarafından kabul edilmese de Joseph Pilsudski, bu fikri ilk ortaya atan kişi olduğu için araştırmacılar tarafından Promete hareketi fikrinin babası olarak kabul edilmektedir (Andican, 2020, s. 236). Pilsudski, Rus-Japon savaşı sırasında bu fikri ortaya atan tek kişi değildi. Polonya gibi Japonya da Rusya'ya karşı mücadelede aynı stratejiyi benimsemiş ve o dönemde Stockholm'de bulunan Japonya'nın St. Petersburg'daki eski askeri ataşesi Motojiro Akashi, Finlandiya, Polonya ve Letonya'daki Gürcü ve Ermeni isyancılara mali yardım göndermişti (Kuromiya & Mamoulia, 2009).

Çarlık Rusya'sı içinde ise bu tür gruplaşmaların ilk örneği ve gelecekte kurulacak olan Promete hareketinin ilk girişimleri 20. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'sının siyasi arenasında yaşanan süreçlerin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Çarlıktaki devrimci atmosfer ve bunun getirdiği çalkantı, içerdeki Rus olmayan milliyetlerin de çeşitli bağımsızlık taleplerini dile getirmesine zemin hazırlamıştı. Çoğunluğu Türk olan Rusya Müslümanları, ortak hedef doğrultusunda, ortak din faktörü etrafında birleşerek 1905-1917 yılları arasında Rusya Müslüman kongrelerini düzenlemişlerdi. Böylelikle daha sonra Promete hareketinde etkin olacak birçok aydın ve siyasetçi, Rusya'ya karşı ortak mücadelenin temellerini bu yıllarda atmış oldular. İdil-Ural, Kafkasya, Kırım, Türkistan, Sibiry vb. farklı yerlerden temsilcilerin katıldığı toplantılara İsmail Gaspıralı, Alimerdan Bey Topçubaşı gibi Türk

dünyasının büyük isimleri başkanlık etmiş ve Müslüman Birliği kurulmuştu. Daha sonra onlar Müslüman Fraksiyonu adı altında Rusya Devlet Dumalarında sorunlarını resmi şekilde dile getirerek siyasi alanda deneyim kazanmışlardır. Çarlık Rusya'sı Müslümanları muhafazakâr, İslamcı, liberal, Türk birliğini savunan, sosyalist vs. gibi farklı görüşlere sahip olmalarına rağmen birlikte mücadele etme girişimleri başarılı bir adım olsa da, Çarlık Rusya'sının düşüşü ve beraberinde gelen milli cumhuriyetler kurma girişimleri onları ortak düşmana karşı birleşme düşüncesinden uzaklaştırmıştı. Buna rağmen Rusya Müslümanları Kongreleri ve Devlet Dumaları, bağımsızlık hareketleri için önemli olan kadroların zamanında eğitilmesine yol açmıştı. 1917'den itibaren Rusya dahilindeki Rus olmayan bir çok millet için milli özerklik dönemi başladı ve bazı uluslar bağımsız devletlerini kurmayı başardı. Bu devletler kısa bir süre sonra Bolşevikler tarafından işgal edildikten sonra dönemin siyasi koşullarında mücadelelerini sürdürebilecekleri ülkelere göç ettiler.

Bu yıllarda sadece Rus imparatorluğu içinde değil, mahkum milletlerin diğer ülkelerdeki temsilcileri de Rusya'ya karşı birlik oluşturmak için mücadele etmekteydi. Yusuf Akçura tarafından İstanbul'da Rusya Mahkumu Müslüman Türk-Tatarların Hakkını Müdafaa Komitesi (kısaca Türk-Tatar Heyeti) adı altında siyasi bir teşkilat kurulmuştu. Burada Azerbaycan aydınlarının önde gelen isimlerinden Ali bey Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu da faaliyet göstermekteydi. Komite Türkiye, Bulgaristan, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İsviçre'de konferanslar düzenleyerek dünyanın dikkatini Rus esiri Türklere çekmeye çalışıyor, Türkistan, Kafkasya, Kazan ve Kırım Türklerinin alınan haklarının geri verilmesi için mücadele ediyordu (Georgeon, 1986, s. 120). Yine bu dönemde kurulmuş Kafkasya Komitesi ve Rusya Mahkumu Müslüman Türk-Tatarların Hakkını Müdafaa Komitesi birlikte çalışıyor, Azerbaycan'dan Ali bey Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu da her iki komitede faaliyet gösteriyordu. Her iki komite 27 Haziran 1916'da Lozan'da Üçüncü Çilletler Kongresi'ne katılarak burada ilk defa beynelmilel bir ortamda ve Avrupa temsilcilerinin önünde Rusya esiri milletlerinin durumunu anlatma fırsatı bulmuşlardı (Jaeschke, 1937).

1919 yılının Mayıs ayında Türk-tatar heyetinin içerisinde yer alan Rusya'daki Azınlık Milletler Ligi Woodrow Wilson'a Rusya baskısı altında yaşayan milletlerin durumunun göz önünde bulundurulması ve onlara yardım edilmesini talep eden bir telgraf göndermişti. “İmdatımıza koşunuz ve bizi yok olmaktan kurtarınız” cümlesi ile biten bu telgrafi heyetin adına Abdurreşit İbrahimov, Ahmet Ağaoğlu, Ali bey Hüseyinzade ve Yusuf Akçura imzalamışlardı (Georgeon, 1986, s. 121).

Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgisi, Polonya topraklarındaki Alman egemenliğinin sona ermesi ve Polonya'nın topraklarının bir kısmını geri alması ile sonuçlansa da topraklarının büyük bir kısmı hala Rus İmparatorluğu'nun elindeydi. Bu durum 1919-1921 yıllarında Rus-Polonya savaşına yol açtı. Bu savaş sırasında Pilsudski, Rusya'ya karşı ortak mücadele fikrinden yola çıkarak Polonya ordusu içinde Müslüman bir birlik oluşturmak için faaliyetlere başladı. Polonya ordusu Kiev'e girdiğinde, yanlarında Mustafa Ahmetov komutasındaki Kuzey Kafkasyalılar, Azerbaycanlılar ve Tatarlardan oluşan bir alay bulunmaktaydı (Andican, 2020, s. 238).

Polonya devletinin bu savaşı kazanması ve 1921'de imzalanan Riga Antlaşması ile ülke son şeklini aldı. Antlaşma şartlarına göre, Polonya'nın Rusya'nın iç işlerine karışmaması gerekiyordu. Ayrıca Polonya artık kendi topraklarında bağımsızdı. Buna rağmen Pilsudski, Rusya'yı hala bir tehdit olarak görmekte ve parçalanmadığı takdirde Polonya'nın bütünlüğüne sürekli bir tehdit olacağına inanmaktaydı. Bu amaçla 1921 yılının başında Bolşevik Rusya'dan ayrılan muhacirleri Varşova'da bir araya getirmek ve bu ulusları birbirine yakınlaştırmak amacıyla bir cemiyet kuruldu. Polonya devleti o zamanlar ekonomik olarak çok zayıf olmasına rağmen, 1922'de Polonya askeri okullarında okuyan 42 Gürcü subay ve 48 askeri okul öğrencisini sözleşmeli asker olarak Polonya ordusuna aldı. Onlar Polonya devleti için, gelecekteki Gürcü ordusunun kadroları olacaklardı ve SSCB'de herhangi bir ayaklanma olduğu zaman, bu Kafkas subayları askeri eğitimden geçeceklerdi. Daha sonra bu sistem Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan için de uygulandı. Mayıs 1923'te İstanbul'daki Azerbaycan Milli Komitesi'nin emriyle Bakü alayının eski komutanı Albay Cihangir Kazımbeyov Varşova'ya geldi ve Polonya Genelkurmay Başkanı

ile Azerbaycan subaylarının Polonya ordusunda hizmet etmesi konusunda anlaşdı. Mart 1926'da Polonya ordusunda artık 4 Azerbaycanlı subay vardı: Albay Cihangir Kazımbeyov, Hüseyingulu Han Hoyski, İsrafil İsrafilov ve Yüzbaşı Veli Yadigarov (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 192).

Pilsudski'nin bu dönemdeki eylemleri bir savunma stratejisi olsa da, Polonya'nın Sovyet karşıtı bir Kafkas ordusu oluşturması Rusya için bir tehditti. Çünkü Polonya, Rusya için Kafkasya'nın önemini zaten anlamış ve Rusya'ya karşı verdiği mücadelede Kafkasya özel bir yer tutmuştu. Ekim 1921'de İstanbul'daki Polonya resmi delegasyonunun raporunda şöyle yazmaktaydı: “*Kafkasya artık Sovyet hükümetinin Aşil topuğudur ve potansiyel milli ayaklanmalar ve devrimler için sürekli bir zemin, yabancı güçlere ve yabancı sermayeye iştah ve dolayısıyla muhtemel bir askeri müdahale yeridir*” (Chainskyi, 2017, s. 70).

Ülkeleri işgal altında olan Kafkas hükümetlerinin muhaceretteki aydınlarının çıkarları ile Polonya devletinin çıkarları örtüşmekteydi. O dönemde başta Azerbaycanlılar olmak üzere Kafkas muhacirlerinin çoğunluğu Türkiye'de yerleştiği için Polonya, Türk devleti ile ilişkilerini güçlendirmeye çalışmaktaydı. Öte yandan Türkiye'nin Sovyetlerle sınırı vardı ve istihbarat çalışmaları için bu çok önemli idi. Kafkas muhacirleri arasında Azerbaycan Türkleri, Türkiye'ye milli ve tarihi bağlarla bağlı oldukları için burada daha güçlü ilişkilere sahiptilerdi. Bu, Polonya'nın Promete hareketi görüşünde Azerbaycanlı muhacirlerin konumunu daha da güçlendirmekteydi. Iuri Chainsky makalesinde Rusya Devlet Askeri Arşivinde bulunan şöyle bir rapora yer vermiştir: “*Müslüman nüfuzunun yaşadığı bir bölge olarak Azerbaycan tutarlı bir şekilde Türkiye'ye meyletmiş ve Türklerin tam güvenini kazanmıştır. Kafkasya'nın sorunlarıyla ilgileniyorsak, Kafkasya'da Türklerle herhangi bir anlaşmaya giden yolun Azerbaycan'dan geçtiğini açıkça anlamalıyız*” (Chainskyi, 2017, s. 73).

1923-1924'te Lozan Antlaşması onaylanması ile Türkiye, İtilaf Devletleri ile savaş halini resmen sona erdirdi. Bu durum, Polonya ve diğer muhacir topluluklarında, Ankara hükümetinin Moskova hükümeti ile ilişkilerini zayıflatacağı ve Batılı ülkelere yaklaşıcağı yönünde bir beklenti yarattı. Bu durumda Polonya devleti, Kafkas birliği fikrini

gerçekleştirmek için faaliyetlere başladı. Pilsudski'nin grubu Roman Knoll'u Başbakan İsmet İnönü ile görüşmesi için Türkiye'ye elçi olarak gönderdi. Kafkas Konfederasyonu fikrine ilişkin olarak İsmet İnönü, Kafkas ülkelerinin kurtuluşunu memnuniyetle karşılayacağını ancak Rusya'ya karşı yükümlülüklerine sadık kalacağını söylemişti (Chainskyi, 2017, s. 76). 1923'te Pilsudski, Polonya hükümetindeki anlaşmazlıklar nedeniyle istifa ederek siyaset sahnesinden çekildi. Bu dönemde (1922-1926 yılları) antisovyet hareket gerilemeler yaşadı ve Pilsudski'nin grubunun etkisi büyük ölçüde azaldı. Promete ağı, esas olarak Polonya ordusu ile ülkedeki göçmen politikacılar arasındaki temasları sürdürmeye hizmet etti.

Polonya hükümeti Rus yönetimindeki devletlerin kurtuluş hareketinde Kafkasya'ya özel bir yer vermiş olsa da, 1924 yılında Gürcistan'daki isyanların Sovyet Rusya'sı tarafından kanlı şekilde bastırılmasından sonra artık Kafkas devletlerinin birlikte hareket etmesinden başka bir yol olmadığı gerçeğini anlamıştı. Gürcistan ayaklanmasından sonra Roman Knoll 25 Kasım 1924'de Dışişleri Bakanına yazdığı mektubunda artık Kafkasya'da hazırlıksız ve koordinasyonsuz ulusal ayaklanmalardan kaçınmak gerektiğini ve Kafkas milletlerinin federalleşmesi yönünde çalışmalar yapmak gerektiğini vurguluyordu (Chainskyi, 2017, s. 79).

Kafkasya İstiklal Komitesinin kurulması ile Promete hareketi sadece bir fikir olmaktan çıktı mücadeleye başlamak için ilk adımlar atılmaya başlandı. Komitenin dergisi olan *Bağımsız Kafkasya* için Polonya hükümeti her ay 1000 dolar maddi destek sağlamaktaydı. Fakat derginin basımının İstanbul'dan Paris'e taşınması dergi üzerinde Gürcü etkisini artırmış ve bu diğer milletler, özellikle Azerbaycan temsilcileri için bir soruna dönüşmüştü.

Polonya hükümeti Kafkasya İstiklal Komitesinin yayın organı olan *Bağımsız Kafkasya* dergisinin yayın işlerine eskiden ilişkiler içerisinde olduğu Ukrayna temsilcilerinin de katılmasını teklif etti. İlk önce derginin KİK'in yayın organı olmaktan uzaklaşacağını düşünen Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya temsilcileri bu fikre sıcak bakmasalar da sonralar daha çok milletin birlikte mücadelesinin daha etkili olacağını düşündükleri için kabul ettiler. Fakat anlaşma gereği dergi hala KİK'in yayın organı olmaya devam edecekti. 1926 yılının

Kasım ayında Kafkasya ve Ukrayna milletlerinin bağımsızlık mücadelesini temsil edecek *Promethee* dergisinin ilk sayısı yayımlandı. Derginin ismin kısmının altında Kafkasya ve Ukrayna Halkları Milli Savunma Organı olduğu yazılmaktaydı. Ukraynalıların dergiye katılmalarından sonra Azerbaycanlı temsilcilerden H.Sultanov, M.Vekilov ve C.Hacıbeyli hem etnik köken, hem de din açısından Azerbaycan'a yakın olan Türkistan'ın da onlara katılması için harekete geçtiler. *Promethee* dergisinin dergi yazı işlerinde olan diğer milletlerin de uygun görmesi ile Türkistan da bu örgüte katılmış oldu. 1927 yılının baharından itibaren *Promethee* dergisi Kafkasya, Ukrayna ve Türkistan Halklarının Milli Savunma Organı açıklaması ile yayımlanmaya başladı (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 217-218). Bu dönemden itibaren Promete hareketi resmen başlamış oldu. Patric Mühlen Promete örgütünün faaliyete başlaması hakkında şöyle yazmaktadır: “*Aslında birlik 1928 yılında Varşova’da iki yıl önce aynı ismi taşıyan bir Kafkas mason locası Paris’e yerleştikten sonra kuruldu. Kuruluş Resulzade’nin inisiyatifi ve birliyi mali yönden destekleyen Polonya hükümetinin onayı ile gerçekleşti*” (Mühlen, 1984, s. 20). Buradan da belli olacağı üzere Promete hareketi aslında Kafkas milletlerinin birlik oluşturmalarından sonra başlamıştı. Promete hareketinde Ermeniler ve Beyaz Ruslar dışında Sovyetler Birliği’nden olan bütün devletlerin siyasi muhacir teşkilatları; Gürcü Sosyalistler, Azerbaycan’dan Müsavat Partisi, Kırım Türklerinin Milli Partisi, Türkistan’ın Millî Türkistan Birliği ve Kuzey Kafkasya Tatar grupları iştirak etmekte idi (Yaqublu, Müsavat Partiyasının Tarixi, 2012, s. 211-212).

Promete hareketinin en önemli faaliyetlerinden biri basın faaliyeti olmuştur. Derginin kapağında zincirlerinden kurtulmaya çalışan Promete’nin temsili resmi konulmuştu. Fakat 1934 Temmuz 92. sayısında ise resim kaldırılmış ve beyaz kapakta sadece *Promethee* yazısının olduğu formatta basılmıştır. *Promethee* dergisi 32 sayfa hacminde çıkmakta idi. Derginin yayın danışmanı ve yayınların düzenlenerek basıma uygun hale getirilmesini Türkistan’da Fransızca öğretmeni olan, aynı zamanda Rusça ve Türk lehçelerini bilen Joseph Castagne idi. Temsilcilere her ay 1000 frank civarında maaş ödenmekteydi (Andican, 2020, s. 250).

Derginin amacı ve programı onun ilk sayısında aşağıdaki gibi yayımlanmıştır:

1. Rusya'nın sosyal-siyasi yapısına bakmaksızın, kurulma aşamasına ve ahalisinin çeşitliliğine göre tarihen parçalanması gerekliliğini Avrupa kamuoyuna göstermek.
2. 1917 Ekim devriminden sonra Rusya'dan ayrılarak bağımsız olmuş ve tekrar onun sömürgesi altına düşmüş halkların kültürel gelişimi ve siyasi yetkinliği bütünlükte şüphesizdir.
3. Sovyetler Birliği'nin Rus emperyalizminin yeni forması gibi mevcutluğu bir taraftan uluslararası barış, diğer taraftan da Avrupa medeniyetinin talihi için tehlikelidir.
4. Kafkasya'nın Birleşik Konfederalist devlet şeklinde bağımsız olması Rus emperyalizminin sonu olabilir (Mamulia, 2012, s. 72).

Promete örgütünde Ukrayna'yı Prof. Roman Smal Stotski, A.Şulgin, Azerbaycan'ı M.E.Resultzade, M.Mehtiyev, Türkistan'ı Mustafa Çokay, Gürcistan'ı N.Jordaniya, G.Gvazava, Kuzey Kafkasya'yı Seyit Şamil, Hurşilov, Tausultan Şahmanov, Kırım'ı Cafer Seyit Ahmet, İdil-Ural'ı Ayaz İshaki temsil etmekteydi. Promete örgütünün ilk aşamasında rehberi Kuzey Kafkasya muhacereti temsilcisi T.Çahmanov, sonralar ise Ukraynalı R.S.Stostski oldu. Dergiye G.Gvazava editörlük etmekte, birliğin İstanbul'da M.Vekili, S.Ahmet, M.Çokay, Osman Hoca ve V.Murski'nin temsil olunduğu büyük bir şubesi faaliyet göstermekteydi. Muhacerette Promete hareketinin getireceği bağımsızlığa inanç çok büyüktü ve bu yüzden hareketin devamlılığı için de adımlar atılmıştı. Promete'nin istiklalci ve milliyetçi gençleri birleştiren Promete Gençliyi şubesi oluşturulmuştu. 1936 yılında bu şubenin *Genç Promete* isimli dergisi de yayımlanmaktaydı. Onun ilk sayısında şubenin faaliyet yönleri ve oluşum maksadı hakkında M.B.Mehmetzade'nin bir yazısı yer almaktaydı:

Komünist fırkaları ve Komintern yeni kadrosunu genç komünistler birliğinden almaktadır. Buna karşı mahkûm milletlerin gençleri dahi Promete Gençler teşkilatı oluşturmalı ve yaşlı neslin açtıkları istiklal davasını devam ettirecek kadro ve nesil yetiştirilmelidir. Kominterne karşı Promete, Gençler Kominternine karşı Genç Prometeciler (İbrahimli H. , 2012, s. 132).

Promete birliğinin faaliyeti dergi yayımlanması ile sınırlanmamaktaydı. Muhacirler sık-sık bir araya gelerek toplantılar yapmaktaydı. Özellikle 1931 ve 1932 arasında düzenli olarak toplantılar yapılmış, her toplantının çağırılmış bir konuşmacısı bulunmaktaydı. Bu konuşmacılar daha çok M.Y.Mehdiyev, Mustafa Çokay ya da G.Gvazava gibi Prometeciler, bazen de konuya uygun dışardan çağırılan konferansçılar oluyordu. Konferanslar her zaman büyük bir ilgi uyandırmakta ve hareketin en özgün yanlarından birini oluşturmaktaydı.

Toplantılar Promete'nin merkezinde yapılarak sadece kendi ülkelerinde olup bitenler değil, başka birçok konu tartışılmaktaydı. Örgüt bu gibi faaliyetlerden başka ortak belleğin aktarılmasını ve canlı tutulmasını sağlamak için cenaze törenleri ve anım günleri organize etmekteydi. İşgal altında olan cumhuriyetlerin kuruluş ve işgal günleri, özel olarak organize edilmekteydi. Resulzade Berlin'de çıkan *İstiklal* gazetesinde 28 Mayıs Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulma günü için yapılan kutlamalar, 27 Nisandaki matem günü için tutulan yası okuyuculara ayrıntılı şekilde anlatılmaktaydı (Copeaux, 1997, s. 33-34).

Promethee yazı işleri bürosunun SSCB ile ilgili bilgilerin çoğunu Türkiye'den aldığı belirtilmelidir. Birliğin güçlü bir yayın zinciri kurmasının yanı sıra, birliğe bağlı üyeler kişisel olarak istihbarat çalışmalarına da katılıyorlardı. Polonya hükümetinin birliğe sağladığı maddi desteğin başlıca nedenlerinden biri de birlik üyelerinin istihbarat çalışmalarına olan katkısıydı (Kumuk, 2004, s. 184). Derginin bu bölümünün başlıca yazarları M.E.Rasulzade, M.Y.Mehdiyev, M.Çokay, S.Menagari ve A.Asatiani idi. *Promethee* dergisindeki makalelerin çoğu *İstiklal* (Berlin, editör M. E. Rasulzade), *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, *Yeni Kafkasya*, *Yaş Türkistan* ve *Odlu Yurd* (İstanbul) dergilerinden alınarak basılmaktaydı (Yaqublu, 2007, s. 72).

Promethee dergisinde devamlı olarak basın özeti bölümü yer almakta, burada muhacirlerin yayınlamaya başladıkları diğer dergiler hakkında bilgiler verilmekteydi. Aynı zamanda, Promete örgütü, ana organı *Promethee*'nin yayınlamanın yanı sıra, tek tek ulusların muhacir basın kuruluşlarına da mali destek de sağlamaktaydı. Muhacirlerin şu yayın kuruluşlarını bu listeye dahil etmek mümkündür; 1. Paris'te Gürcüler tarafından yayınlanan *Sakartvelo*, 2. Romanya'da Kırım Tatarları tarafından yayınlanan *Emel*, 3. Varşova'da yayınlanan *Severni Kavkaz* (Kuzey Kafkasya), 4. İdil-Ural Türklerinin bir yayın organı olan *Yana Milli Yol* (Yeni Milli Yol), 5. Türkistan'ın bir yayını olan *Yaş Türkistan* (Genç Türkistan), 6. Azerbaycanlılar tarafından yayınlanan *Kurtuluş* dergisi (Yaqublu, 2007, s. 74).

Promete hareketi çerçevesinde muhacirlerin bu faaliyetleri SSCB'yi rahatsız etmekte ve onlar bunu önlemek için muhacir örgütlerin faaliyet gösterdiği ülkelere baskı uygulamaktaydı. Sovyet baskıları sonucunda 1931 yılında Türkiye'de Azerbaycan ve

Türkistan muhacirlerinin yayınladığı Promete cephesindeki bütün dergiler kapatıldı. 1930 yılında Sovyet Dışişleri Bakanlığı İran'da Azerbaycanlı muhacirlerin antibolşevik faaliyetlerinden ve sınır ihlallerinden rahatsızlığını belirten bir nota göndermişti. Sonrasında birçok muhacir sürgün ve teröre maruz kaldı (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 284).

Promete hareketi üyeleri Sovyet terörüne maruz kalmaktaydı. Kafkasya İstiklal Komitesinin kuruluşunda Resulzade ile birlikte büyük uğraşlar vermiş Gürcistan eski İçişleri Bakanı N.Ramişvili 7 Aralık 1930'da Paris'te katledildi. Bundan 8 ay sonra Promete hareketinin ana kurucularından olan T.Holowko aynı tarzda öldürüldü (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 286).

1926-1938 yıllarında iki dünya savaşı arası dönen diplomasi tarihin en yoğun geçen dönemlerinden biridir. Bu dönem Promete hareketi açısından da çok uygun bir zamandı. Bu yıllarda Prometecilerde SSCB'nin yıkılacağı ve tekrar bağımsız olacaklarına ilişkin büyük bir inanç mevcuttu. Bu dönemde Prometeciler tarafından yazılan makalelerde de bu yaklaşım kendini göstermektedir. Fakat SSCB'nin yıkılmasına olan inanç pasif bir inanç değildi. Özellikle Kafkasya Cumhuriyetinin uzun zaman için hazırladığı planlar ve Kafkasya Konfederasyonunun kurulması Kafkasya muhaceretinin aktif şekilde çalışmalarını sürdürmesine örnek gösterilebilir. 1934 yılına kadar Prometecilerin en başlıca faaliyetleri Avrupa hükümetleri ve Milletler Cemiyeti tarafından muhaceretteki hükümetlerin tanınması ve Batılı devlerin SSCB ile iyi ilişkiler kurmasını engellemektir. Fakat 18 Eylül 1934 yılında SSCB'nin Milletler Cemiyeti tarafından tanınmasından sonra bu çabaların sonuçsuz kaldığı anlaşıldı.

Promete hareketinin en etkili faaliyetlerinden birisi SSCB politikalarını yakından takip etmesi ve bu politikaların niyet ve maksatlarını dünyaya sunması idi. Böyle ki, SSCB yeni kabul edilen anayasanın maddeleri ile bünyesindeki milletlere özgürlük sunduğunu dünyaya göstermeye çalışırken Azerbaycan, Don, Gürcistan, İdil-Ural, İnguriya, Karelya, Komi, Kırım, Kuban, Şimali Kafkasya, Türkistan ve Ukrayna milletlerinin adından Milletler Cemiyeti'ne bir Protesto metni hazırlanarak bu politikanın asıl yüzü anlatılmıştı (Promete Milletlerinin Protestosu, 1936).

SSCB'nin milletler cemiyetine alınmasından sonra işgal ettiği milletlere karşı politikasının daha da sertleşmesi sonucunda *Kurtuluş* dergisinde Milletler Cemiyeti'nin bu kararını kınayan bir protesto metni daha yayınlandı (Promete Milletlerinin Protestosu, 1936). Prometeciler aynı zamanda Milletler Cemiyeti'nin toplantılarına notalar göndererek de mücadelelerini sürdürmekteydiler. 1936 yılında İspanya iç harbi meselesinde Sovyet etkisi ve politikalarını anlattıkları notayı Milletler Cemiyeti'ne göndererek önlem alınmadığı takdirde onları bekleyen tehlikeye vurgu yapmışlardı (Promete Cemiyetinin Mıhtırası, 1936).

31 Mayıs-1 Haziran 1936 yılında Promete Milletlerinin Kurultayı toplandı ve müzakere edilecek mesele Sovyetlerin dil politikası olarak belirlendi. Burada Stalin'in bütün milletleri ortak dil ve kültür etrafında birleştirme politikası eleştirilmiş, SSCB dahilindeki Türkler için yetmiş edebi Türkçe meydana getirilmesi, Türkçe ortak istilahların Ruslaştırılması, istilahların kullanımına Panturanizm damgası vurulması, okullarda Rusça öğretiminin çoğalması gibi konular tartışılmıştır. Bu kongrede Azerbaycan'ı Mirza Bala Mehmetzade temsil etmekte olup ülkedeki durumu bu şekilde aktarmıştı:

Azerbaycan'da, Türkistan'da, İdil-Ural'da ve Kırım'da ortak edebi Türkçe, "burjuva milliyetçiliğini terennüm eden bir dil" diye kanun haricinde ilan edildikten sonra bu Türk ölkelerinden her birinde ayrı-ayrılıkta ortak dili bir kaç kabile dillerine parçalamışlardır. Azerbaycan'ı "çok milletli bir memleket" halinde ilan ettikten sonra, Azeri Türkünün milli vücudundan kopardıkları tat, talış, kürd gibi „Türkleşmiş milletler" yarattıkları yetmezmiş gibi, milletin 80% nispetini teşkil eden Türklerin 7-8 asırdan beri malik buldukları edebi Türkçeyi meydana kaldırarak onun yerine Ruslaşmış unsurlarının jargonundan ibaret dilini koymuşlardır (Mehmetzade, 1936, s. 569).

Dünya siyasetindeki değişiklikler Promete hareketi açısından oldukça olumsuz sonuçlar doğurmaya başlamıştı. SSCB'nin artık normal bir ülke olarak kabul edilmesi Prometecilerin faaliyetlerini kısıtlamaktaydı. Diğer taraftan Nazilerin iktidara gelmesiyle dünya ülkelerinde komünizm karşıtlığı azalmış, asıl düşmanın Nazizm ve Faşizm olduğu fikri yaygınlaşmaktaydı. Bu durumda SSCB, Halk Cephesi politikasını benimseyerek bugüne kadar düşman belirlediği sosyalist partilerle ittifak kurma girişiminde bulunmaktaydı. Bu da bünyesinde çoğunlukla sosyalist veya Menşevik temsilciler bulunduran Promete'nin yaşam gücünü azaltmaktaydı. Promete cephesini birleştiren asıl güç olan komünizm karşıtlığı artık sağ görüşlüler tarafından uygulanmakta, fakat onlarda da Nazizm ve Faşizm

hayranlığı görülmekte, dergi faşist sağın bir organı haline gelmeye başlamaktaydı (Copeaux, 1997, s. 31).

1937 tarihinden sonra gelişen olaylar sonucunda *Promethee* dergisinin yeniden düzenlenmesi gerekliliği sonucuna varılmıştı. Türkistanlı temsilcileri en başından dergi yönetimi ile sorunlar yaşamış, hatta Mustafa Çokay 1935 tarihinde derginin kapağındaki Türkistan yazısının çıkarılmasını isteyecek duruma bile gelmişti. Dergi yönetimi sadece Türkistanlıları değil, aynı zamanda diğer Türk gruplarını da rahatsız etmekte idi. Bundan dolayı da Türk gruplarının 17-26 Nisan 1936 tarihinde Rusya Esiri Türk İlleri Cephe Birliği toplantısında alınan karara esasen Varşova'ya baskı yapılmalı idi. Fakat dergideki değişiklik Türk grubunun girişimi ile değil, Şubat 1937 tarihinde 133. sayısında Türkiye ile Gürcistan arasında sınırları belirleyen Kars Antlaşması ve Türkiye sınırları içerisinde kalan Ardahan ve çevresindeki bazı bölgelerin Gürcistan'a ait olması ile ilgili iddianın gündeme getirilmesi ile ilgili çıkmış yazı nedeni ile gerçekleşmiş oldu (Andican, 2020, s. 454-455). Bu, Sovyet karşıtı bir dergide Sovyetler Birliği'ne dahil bir ülkenin çıkarlarına hizmet etmek, diğer bir açıdan Polonya tarafından desteklenen bir dergide Türkiye sınırlarının tartışılması her iki devletin karşı karşıya getirilmesi demek idi.

Bu gibi anlaşmazlıklar ve dergideki Nazizm ve Faşizm taraflılığının artık belli olması sonucunda *Promethee* dergisi yayın faaliyetini durdurdu ve 1938 yılında *La Revyu de Promethee* adı ile yeni bir dergi yayınlamaya başladı. Yeni yayımlanan bu dergi Promete hareketinin ansiklopedisi tesiri bırakmaktaydı. Dergide eskisinden farklı olarak edebiyat bölümü de mevcuttu ve burada Azerbaycanlı muhacir M.Y.Mehdiyev tarafından yazılan Fuzuli ve bazen Şah İsmayıl'ın eserlerinin derinlemesine bir analizi yer almaktaydı (Yaqublu, 2007, s. 73).

1939 yılında Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı imzalanması Promete hareketinde bir Nazi silkinişi yaratarak artık sadece Sovyetlere karşı değil, hem de Nazilere karşı da faaliyet gösterme gerekçesi oluşturdu. Prometeciler kendi milletlerine seslenerek onları Alman-Sovyet koalisyonuna karşı mücadeleye seslediler. *La Revyu de Promethee* dergisinin son sayısında (8-9 Nisan 1940) okurlara veba ile kolera arasında seçim yapmamaları, sadece

Finlandiya'nın kahramanlık öyküsünden örnek almak gerektiği yazmaktaydı (Yaqublu, 2007, s. 73).

1939 yılında Almanya'nın Polonya'ya saldırması ile Promete hareketi en güçlü destekçisini kaybetti ve 1940 yılında Paris'in Almanya tarafından işgalinden sonra ise *Promethee* dergisi yayın hayatını sonlandırdı. Bundan sonra Prometeciler farklı yollarla bağımsızlık için mücadeleye devam etse de, onları birleştiren en büyük destekçileri ve dergileri olmadığı için zaman içinde bu birlik bozulmuş oldu.

2.4. MUHACERETDE İHTİLAFLAR

Muhaceret hayatının ağır şartları, maddi imkansızlık, yurtdışında yaşamak için yer sıkıntısı ve yabancı bir ülke sınırları içerisinde siyasi mücadeleyi sürdürmek gibi zorlu süreçlere ek olarak Azerbaycan muhaceretinin bir diğer sorunu muhacirler arasındaki ihtilaflar olmuştur. Bu anlaşmazlıkların sebepleri her zaman aynı olmasa da çoğunlukla şahsi sebepler ve farklı düşünce yapıları yüzünden olmuştur. Azerbaycan tarihinin ayrılmaz bir parçası olan bu süreçlerin muhacir faaliyetlerinin zorluğunu anlamak açısından incelenmesine ihtiyaç vardır. M.E.Resultzade'nin de belirttiği gibi, “*ilkelerden çok örgütsel imaj ve otoritenin*” üstünlüğünün hakim olduğu bu tür durum bir taraftan Sovyet resmilerinin işine gelmekte, diğer taraftan muhacir faaliyetlerin gücünü zayıflatmaktaydı.

Resultzade henüz Moskova'dan İstanbul'a gelmeden önce İstanbul'da bulunan muhacirler arasında gerginlik mevcuttu. 1910 yılında Azerbaycan'dan Türkiye'ye gelmiş, Azerbaycan Cumhuriyeti kurucuları ile ilişkiler halinde olan Mehmet Şerif Efendizade henüz 1921 yılında yazdığı “Azerbaycan ve İnkılabı” eserinde bu olaylar hakkında bilgi vermektedir. Eserde yazarın kendisinin de bu muhalefetin bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. O Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetinin “*Azerbaycan efskar-ı umumiyesini temsil etmeden kendi kendilerine hükümet teşkil edip gelin ve güveyi olanlar*” olarak isimlendirilerek onların Paris'teki temsilcilerinin Azerbaycan adından para alarak kendilerine harcamakla suçlamıştır. Aynı zamanda Paris'ten bu dönemde İstanbul'daki muhacirlerin rehberi Halil

Hasmemmedov'a gönderilen aylık paralara karşı Anadolu'da sefalet içerisinde yaşayan muhacirlerin bulunduğunu yazmaktadır. M.Ş.Efendizade bu eserinde muhacirler arasındaki çekişmeleri anlatan bu bilgiyi de sunmaktadır:

İstanbul'da bulunup akraba ve ahbab olmadıklarından dolayı para alamayan sabık mebuslarla memurların bazıları buradaki konsoloshaneye hücumla Halil beyden hisselerini istemekte ve kendisini takrir etmektedirler... Bu yolsuz hareketlere nihayet vermesini Ali Merdan Beyden rica ile İstanbul'da bulunan Azerbaycanlı muhacirlere de kendileri ile beraber memleketlerini rezil etmemelerini istirham eylerim (Efendizade, 2020, s. 39).

Resulzade'nin İstanbul'a gelmesi ve muhacereti tek merkezde toplaması bu gerginliğe bir müddet ara verse de, 1928-1934 yılları muhacirler arasındaki ihtilaflarla geçmiştir. İlk aşamada iki veya üç kişi arasında ortaya çıkan çatışan güçler, daha sonra siyasi muhacirlerin ana örgütleri olan Azerbaycan Milli Merkezi ve Müsavat Partisi Harici Bürosu bünyesinde grupların oluşmasına yol açmıştır.

Ş.Rüstembeyli, 1925 yılından itibaren M.E.Resulzade'ye karşı çıkmaya başlamıştı. 1927 yılında Ş.Rüstembeyli ve H.Hasmemmedov, Müsavat Partisinin kurallarına uymayı reddederek bağımsız çalışacaklarını açıkladılar. Bu durum parti üyeleri arasında ciddi bir memnuniyetsizliğe neden oldu. Sayısı 125'i geçen meclis üyeleri onların bu eylemlerini kınayan bir karar çıkardı. Durumun vahim olduğunu gören Ş.Rüstembeyli ve H. Hasmemmedov fikirlerini değiştirerek parti merkezinin tüm kararlarına sadık kalacaklarını belirttiler (Yaqublu, Müsavat Partiyasının Tarixi, 2012, s. 171).

Bu dönemde başkanı M.E.Resulzade olan Azerbaycan Milli Merkezine tabi olmak istemeyen bir diğer grup başında Topçubaşı'nın bulunduğu muhacirlerin Paris grubu idi. Topçubaşı kendi otoritesini tehlikeye atmamak için Kafkasya İstiklal Komitesi kurulduğu zaman bu komitede Azerbaycan'ın AMM tarafından temsil edilmesine karşı çıkmıştı. Sonradan Polonya temsilcileri tarafından ikna edilerek Paris grubuna aylık maaş tayin edilmesinden sonra KİK'e katılmayı kabul etse de, sonradan AMM'yi tanımadığını ve tek yetkilinin Paris'teki Azerbaycan Diplomatik Heyeti olduğunu açıklamıştı. Bu meseleyi halletmek için AMM tarafından Mustafa Vekilov Paris'e görüşmeler için gönderilse de Topçubaşı'nın bu tutumu değişmedi. Dönemin Promete hareketinin destekçisi Polonya yetkilileri hem AMM hem de Paris grubu ile görüşmeler yaparak tavrını AMM'den yana koymuştu. Bu duruma

rağmen Topçubaşı *Yeni Kafkasya* dergisinin kapatılması ve KİK'in merkezinin Paris'e taşınması konusunda ısrarcı tavrını sürdürmüştü. Resulzade sorunu çözmek ve muhacirler arasında birliği temin etmek için taviz vererek AMM'de Müsavat ve Paris grubunun eşit sayıda temsil olunmalarını sağladı. Sonunda Haziran 1928'de Azerbaycan Milli Merkezinin M.E.Resulzade (başkan), A.Emircanov (mali işler müdürü), A.M.Topçubaşı, M.Y.Mehtiyev, M.Meherremov, H.Hasmemmedov, M.Vekilov ve A.Şeyhulislamov'dan oluşan ikinci dönemi başladı. Birinci dönemde olduğu gibi H.Sultanov için de bir yer ayrıldı ama Sultanov bu yapıda yer almak istemediğini belirtti (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 258).

M.E.Resulzade'nin Paris'teki Diplomatik Heyetin bir diğer üyesi Ceyhun Hacıbeyli ile mektuplaşmalardan da iki taraf arasındaki gerginlik görülmektedir. Ceyhun Hacıbeyli'nin Resulzade ve Azerbaycan Milli Merkezini başta Gürcülere alet olmakla birçok konuda suçladığı mektubuna Resulzade *"Yüz milyon Rus'a karşı mücadele veren bir zümrenin tabii arkadaşına gereksiz yere meydan okuması bir vatanperverlikse, her halükarda son derece şüpheli bir vatanperverliktir"* diye cevap vermiştir (Resulzade, 2017, s. 82). Fakat tüm mektuplaşmalar boyunca Resulzade'nin orta yolu bulma çabaları görülmektedir.

Tüm bu sorunları halletmek için M.E.Resulzade 1928 yılında Paris'e giderek burada Topçubaşı, C.Hacıbeyli ve E.Şeyhülislamov'la görüşmüş ve tek merkezden idare prensibini kabul ettirmiştir (Yaqublu, Müsavat Partiyasının Tarixi, 2012, s. 169). Fakat Mehmet Emin Resulzade'nin Ceyhun Hacıbeyli'ye yazdığı mektuplara esasen Topçubaşı'nın 30'lu yıllarda da AMM'ye karşı olumlu bir tutum sergilemediği görülmektedir. Böyle ki, zaman içerisinde C.Hacıbeyli kendisi de Topçubaşı'dan uzaklaşarak AMM ile işbirliği içerisinde faaliyetini devam ettirmiştir (Resulzade, 2017, s. 101). Topçubaşı 30'lu yıllarda hastalığı sebebiyle aktif siyasi faaliyet gösterememiş, Resulzade ile birlikte 1934 yılında Kafkasya Konfederasyon Misakını imzalamakla siyasi sahnedeki son misyonunu yerine getirerek aynı yıl vefat etmiştir. Topçubaşı'nın ölümü ile ilgili Resulzade'nin *Kurtuluş* dergisinde *"Bir milletin siyasi hayatında bu derece mühim ve sürekli yer alan insan için öldü derlerse inanmayınız. Ali Merdan bey ölmemiştir"* cümleleri ile biten yazısı yayımlanmıştır (Resulzade, 1934, s. 40).

Azerbaycanlı muhacirler arasındaki bu anlaşmazlıklar Promete hareketi çerçevesindeki faaliyetlere de tesir etmekteydi. Azerbaycan Promete hareketinde AMM aracılığı ile temsil edilmekteydi. AMM'nin merkezinin İstanbul olduğu dönemlerde *Promethee* dergisi Paris'te çıktığı için Paris'teki muhacirlerin ilgilenmesi daha kolay ve daha uygundu. Mehmet Emin Resulzade Ceyhun Hacıbeyli'ye yazdığı 12 Ocak 1927 tarihli mektubunda Promete hareketinin içerisinde olmamasından duyduğu üzüntüyü belirterek *Promethee* dergisinin ikinci sayısında Azerbaycan'a yer verilmemesinin sebebini bununla açıklamıştır. Diğer yandan birlikte hareket etmeğe önem veren Resulzade C.Hacıbeyli'den bu harekete katılmamasının sebeplerini sorarak onu ikna etmek istemiştir. Aynı mektupta Resulzade *Promethee* dergisi tesis edildiğinde “*Kim olursa olsun, fakat Resulzade olmasın*” zihniyeti ile Hosrov bey Sultanov'un Resulzade'nin derginin müdürü olmasına karşı çıktığını ve böylelikle *Promethee*'nin Paris'te Gürcü ağırlıklı bir heyetle daha çok Gürcistan üzerinde yoğunlaşmasına sebep olduğunu yazmıştır (Resulzade, 2017, s. 71).

Paris grubu ile Azerbaycan Milli Merkezi arasındaki bu anlaşmazlık kısa sürede halledilebilecekken muhacerette bozgunculuk yapan kişiler tarafından bu süreç uzamaktaydı. Ş.Rüstembeyli, H.Hasmemmedov ve Mehmet Sadık Ahuntzade tarafından 1928 yılında Resulzade'nin Azerbaycan Diplomatik heyeti ile anlaşmaya varmak için Paris'e gitmesinden sonra Parti ve Milli Merkez dahilinde büyük bir gerginlik oluşturuldu. Sebep ise Resulzade'nin Paris'e giderek Topçubaşı'la görüşmeler yapması ve Paris grubu ile bir araya gelmesi idi. Ş.Rüstembeyli bunu şöyle açıklamaktaydı: “*Emin bey Ali Merdan beye teslim olmuştur*” (Yaqublu, Müsavat Partiyasının Tarixi, 2012, s. 171).

Bu dönemde muhacirlerin bir kısmı Azerbaycan meselesinde tek yetkilinin Azerbaycan Diplomatik Heyeti olması gerektiğini savunmaktaydı. Nağı Şeyhzamanlı bu dönemde fikirlerini şöyle açıklamaktaydı: “*Mir Yakub beyde kusur bulduğum bir şey varsa o da Azerbaycan milli hükümetinin gönderdiği resmi heyeti zayıf düşürmek, milli davanın Ali Merdan bey gibi değerli bir devlet adamının elinden alınarak M. Emin beye verilmesine yardım etmesi ve kendisinin de... Müsavat fırkasına yazılmasıdır*” (Şeyhzamanlı, 1934, s. 40).

Mehmet Emin Resulzade Paris'e gittiği zaman Mirza Bala Mehmetzade ve Memmed Sadıq beyin arasında da gerginlik oluşmuştu. Abbas Kazımzade hazinedarlık işinden uzaklaşmış, Polonya'da olan Mustafa Vekilov'la ilişkiler kesilmişti. Resulzade mevcut durumu düzeltmek maksadıyla teşkilatın yeni parti merkezi- Divan oluşturmak için karar verdi. Yeni Merkez mevcut parti merkezlerinin temsilcilerinden oluşturulmalıydı. Çoğunluk bu kararı onaylasa da Ş.Rüstembeyli, H.Hasmemmedov ve M.Sadıq bey buna karşı çıkarak yeniden parti aleyhine faaliyete başladılar. Muhaceretteki bu muhalefet artık o kadar keskin hal almıştı ki, M.E.Resulzade'ye İran'a ayrılan paraları kendi için sakladığına dair suçlamalar yapılmaktaydı. Resulzade mevcut paraların İran'a gönderilmesini tasdik eden belgeleri sunduktan sonra bu girişim onlar için başarısızlıkla sonuçlanmıştı (Yaqublu, Müsavat Partiyasının Tarixi, 2012, s. 172).

1929 yılında muhacirler arasındaki ihtilafın zararlarından biri olarak *Odlu Yurt* dergisinin idaresinde araştırma yapılarak milli evrakların bazıları müsadere edildi (İbrahimli H. , 2012, s. 114). Bu olayın teşkilat içerisinde birinin yaptırmış olduğu kesin olsa da kimliği belli olmadı.

24 Mart 1934 yılında H.Hasmemmedov, Ş.Rüstembeyli ve S.Ağasıbeyli imzası ile Paris'te Rusça çıkan *Kavkaz* dergisinde "Müsavat fırkasının resmi tebliği" isimli bir yazının yayımlanması muhacirler arasındaki anlaşmazlıkları daha da büyütülmüştü. Bu yazıda Müsavat Partisinin 18 Aralık 1933'te farklı yerlerdeki fırka üyelerinin katılımı ile bir kongre yaptığı ve bu kongrede bu meselelerin tartışıldığı belirtilmekteydi:

1. Fırkanın çoğunluğu ile fırka lideri Sayın Mehmet Emin Resulzade arasında temel prensipler, taktikler ve organizasyon konularında ciddi görüş ayrılıklarının olması.
2. Reisin bencil (egoist) eylemleri.
3. İki buçuk yıldan beri fırka merkezinin bulunmaması, fırkanın teşkilatsız ve şekilsiz olması ve Yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı bir merkezin vücuda getirilmesi.
4. Bu şekildeki üsuli-idarenin sonucu olarak fırkanın tecrit edilmesi. Burada bu vaziyeti göz önünde bulundurarak Mehmet Emin Resulzade'yi bundan sonra fırka reisi olarak tanımamak ve onunla hiçbir alakada bulunmamak, yerine başkasını tayin etmek ve yeni fırka Divanı seçmek kararına varıldı (İbrahimli X. , 2012, s. 118).

M.E.Resulzade *Kavkaz* mecmuasındaki bu resmi tebliği okuduktan derhal sonra dergiye bir izah mektubu göndermiş, mektupta Müsavat Partisinin öyle bir konferans yapmadığı ve bu

yalanın firkadan kovulmuş Şefi bey tarafından bozgunculuk yapmak maksadıyla ortaya atıldığını yazmıştır. 1929 yılından beri partiden uzaklaştırılan Şefi beyin daha sonra 1934 yılında *İstiklal* gazetesinde yayımlanan haberle partiden resmen çıkarıldığı duyurulmuştu. Resulzade'ye göre 5 Nisanda parti üyeliğinden çıkarılan Şefi beyin 24 Nisanda *Kavkaz* dergisinde beş ay önce toplanmış kongre hakkında bilgi yayımlaması hızlı davranmak ve kamuoyunu kandırmak amacı gütmekti. Bu kongrede katılımcı olarak isim ve imzalarının bulunduğu şahıslar *Kurtuluş* dergisine mektuplar yazarak bu imzaların kandırılarak alındığını, böyle bir birliğin için asla bulunamayacaklarını bildirmiştiler. Ş.Rüstembeyli grubundan Azerbaycan Neft Cemiyetinin üyeleri bu gibi faaliyetlerinde cemiyetin ismini kullandıkları için cemiyetten kovuldular ve bu haberler yine *Kurtuluş* dergisinin sayfalarında yayınlandı (Bolşevik ekmeğine yağ sürenler, 1935, s. 259).

Şefi bey Rüstembeyli Resulzade'ye karşı olan tutumunu yalnızca yaptığı muhalif faaliyetlerle değil, 1934 yılında yazdığı “Yıkılan Putlar”, 1935 yılında yazdığı “M.E.Resulzadenin feci sukutu” isimli kitapları ile de göstermekteydi.

Resulzade ise 1934 yılında “Şefibeycilik” kitabını yazarak onlara atılan suçlar ve maksatları hakkında bir açıklama yapmıştır. Resulzade tüm bu ihtilafları Sovyet devletinin oyununa alet olmak olarak görerek kitabında şu şekilde takdim etmiştir:

Düşmanın en büyük arzusu, muhacireti çürütmek, istiklalcilerin cephesini manen yok etmek ve siyasi açıdan itibarsızlaştırmaktır. Düşmanın bu amaca ulaşmak için kullandığı araçlar basittir. Bu basit aracın nelerden oluştuğunu gösteren bir fikir olduğu gibi yayınlanmıştır: Moskova'dan Berlin'deki Enternasyonal Şubesine talimat gönderiliyor. Bu talimatta, muhacireti felç etmeye çalışmak gerektiğini ve bu amaçla:

- a) muhaceret liderlerini ve hareket içinde nüfuz kazanmaya başlayan gençleri yerel yönetimin gözünde itibarsızlaştırmaya çalışmak için Sovyet diplomasisinin elindeki tüm araçları kullanmak gerektiği;
- b) yerel basına sızmak ve muhaceret aleyhine makaleler yayınlamak;
- c) ve son olarak çeşitli yollarla muhaceretin içine sızarak, liderleri itibarsızlaştıracak söylentiler ve suçlamalar yayarak onları karşı-karşıya getirmek yazmaktaydı (Resulzade, 2017, s. 128).

Resulzade “Şefibeycilik” kitabında Şefi beyi bir şahıstan ziyade zorlu muhaceret şartlarının oluşturduğu belli bir tip olarak adlandırmaktaydı. Bu bağlamda kitabında milli mücadelenin gidişatında Şefi beyin şahsı ile değil, genel bir zihniyetle- Şefibeycilikle karşılaştıklarını

yazmış ve “Şefibeyciliği görmezden gelmek mümkün değildir. Bununla mücadele etmek milli görevimizdir” demiştir (Resulzade, 2017, s. 132).

Resulzade kitabında muhacerette birlik olmanın önemini şu şekilde vurgulamıştır:

Yeter ki, biz birbirimize düşman olmayalım. Özgürlük ve bağımsızlık aşkıyla yanan biz ideologların iyiyle kötüyü ayırması yeter. Unutmayalım ki yolumuz özgürlük ve bağımsızlık yoludur, gayemiz yüksek ve kutsaldır. Şehitler kervanı ile serilmiş bir yolla gidiyoruz. Düşmanı memnun etmeye hakkımız yok. Fitneden korunmak bizim görevimizdir. Muhaceret üyeleri arasında söz sahibi olan vatandaşların en büyük görevi fitneyi görmek ve gafilleri uyandırmak ve onlara düşmanın tuzağını göstermektir! (Resulzade, 2017, s. 130).

Bu dönemde ihtilaflar sadece Azerbaycan muhacirleri arasında değildi. Radikal milliyetçilik, Pantürkizm ve Panislamizm’i savunan sağcılar da, hem Promete hareketine, hem de Kafkas Konfederasyon Şurasına muhalif bir cephe oluşturmuştu. Lideri Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti’nin eskin bakanlarından olan Haydar Bammat olan bu gruba Azerbaycan’dan Halil bey Hasmammedov, Şefi bey Rüstembeyli, Nağı Şeyhzamanlı, Fuad Emircan (Daryal) ve başkaları Gürcistan’dan G. Kvinatze, Z.Avalişvili, L.Ahmeteli, Kuzey Kafkasya’dan Ali han Kantemir dahil idi. Bu grup 1937 yılından itibaren Türkçe, Rusça, İngilizce, Fransızca yayımlanan *Kavkaz* dergisini, daha sonra ise *Kavkas Almanagi*’ni yayımlamaya başladılar. Ali han Kantemir “Kafkas meselesi” isimli makalesinde derginin ilk önce Gürcü N.Jordaniya’ya ve Gürcü sosyalistlerine, aynı zamanda M.E.Resulzade’ye, Müsavat Partisine ve Prometeci Kuzey Kafkasyalıların lideri Seyit Şamile cephe açtığını belirtmişti (İbrahimli X. , 2012, s. 136).

Aslında iki taraf ta Kafkasya’nın birlik şeklinde mücadele etmesini tek çıkış yolu olarak görmekteydi. Fakat H.Bammat grubu Kafkasya Konfederasyonunun sırtını Türkiye’ye dayaması gerektiğini savunarak zaman içerisinde bu birlikten uzaklaştı. “Siyasi muhaliflerimizin Türkiye ile iyi geçinmeyen Avrupa devletlerinin yardımına müracaat teşebbüslerini biz sadece delilik diye hesap ederiz. Çünkü bunlar hesaplarında yanılanlardır” diyerek diğer Polonya ve Fransa destekli muhacirlere karşı tutumlarını sergilemekteydiler (Bammat, 1937). Türkiye ise Bammat’ın beklediği desteği vermeyerek Sovyetlerle ilişkilerini iyileştirme çabasıdaydı. Buna karşılık Bammat “Mevcut durum ve Türkiye’nin bizimkinden hiçbir zaman ayrılmamış olan hayati menfaati idarecilerini bizim istediğimiz gibi hareket etmeye zorlayıncaya kadar beklemek zorundayız. O gün gelecektir”

diyerek bu yolda ilerlemeye devam etmiştir (Kumuk, 2004, s. 185). Bammat grubu, “*Kafkas milletlerinin maksadı bir ağayı diğer ağayla değiştirmek değildir*” fikrini önde tutarak Avrupa devleri ile birlikte yürütülen Kafkasya birliği fikrinin Kafkasya’ya tehlike getireceğini, fakat kendilerinin Türkiye’den beklentilerinin bir işbirliği kapsamında olacağını savunmaktaydılar. Bu gruba dahil olan Şefi bey yayınladığı risalelerden birinde Resulzade hakkında şunları yazmaktaydı: “*Ona göre, muhitimiz yabancı, kendimiz de düşmanız. Çünkü o (Yani Emin bey) bugün, Türkçülük ve Turancılıktan değil, paktçılık ve Prometecilikten dem çekiyor. Onun hakiki arkadaşları Gürcü sosyalistleri, Ermeni taşnakları tabii müttefikleri de Kazakiya ve Ukrayna olmuştur*” (Münşi, Bolşevik ekmeğine yağ değil de, nedir?, 1935, s. 395). Aynı zamanda *Kavkaz* dergisi Resulzade’yi 20. yüzyılın başlarında Çarizme karşı Bolşeviklerle birlikte mücadele etmesini hatırlatarak Bolşeviklikte suçlamaktaydı (Münşi, 1936, s. 527).

Resulzade ve AMM bir yandan bu gibi suçlamalara *Kurtuluş* dergisinin sayfalarında açıklama getirmekte, diğer taraftan yazılan kitaplarda bu bozgunculuğa karşı siyasi muhacereti uyarmaktaydı. Resulzade “G.P.U’ya dikkat” isimli makalesinde tüm siyasi muhacirlere seslenerek bu gibi olaylara karşı dikkatli olmaları gerektiğini yazmaktaydı:

Yaşadığımız muhaceret hayatının çekilmez şartları içerisinde çok kere objektif vaziyeti ihmal ederek, subjektif amillerin tesirile hareket eden vatandaş, çok kere zahirde hak görünen sözler arkasında bâtil kastler saklandığının farkında olmuyor; kendi arzuları haricinde, birde bakarsın, ki G.P.U.’nun, kim bilir, kaçınıcı elden attığı bir tuzağa düşmüş bulunuyor. Bu borcumuzu muvaffakiyetle icra etmek için: şüpheli sözler, şüpheli işler ve şüpheli adamlardan saklanmak, istiklal idealinin öteden beri tanınmış kadrosu etrafında birleşerek bu cidalın sınanmış taktiğinden katiyen ayrılmamak lazım.

İman ve disiplin - İşte G.P.U. işini kısır bırakan bir şırar! (Resulzade, 2021, s. 75).

Mayıs 1936’da Paris’te Gürcistan ve Ermenistan milli gruplarının birliği kuruldu. Bu birliğin iki cephede- Sovyetlere ve Türkiye’ye karşı mücadele edeceği duyuruldu. Bu birliğin kurulmasında asıl unsur Gürcistan ve Ermenistan’ın Türkiye’ye olan toprak iddiaları ve bu iddialara karşı hem Kafkasya Konfederasyonu hem de Promete hareketinde yer olmaması idi (Marshall, 2010, s. 221). Kafkasya Konfederasyon Şurası tarafından *Kurtuluş* dergisinde bu konu hakkında bir karar yayımlandı. Bu kararda Şuranın ve Şuraya dahil olan milli merkezlerin bu beyannameden malumatı olmadığı, Kafkasya devletlerinin hepsinin birlikte

hareket etmesi gerektiği, Şurada Ermenistan'ın dahi kendine mahsus yerinin muhafaza edildiği, bu gibi ayrı ittifakların Kafkasya birliğini dağıtacağı, nifak ve karşılıklı düşmanlığa sebep olacağı belirtildi. Aynı zamanda Gürcü-Ermeni birliğinin oluşmasında esas sebep olan hudut davaları ve bu gibi ihtilaflı meselelerin bağımsızlıktan sonra karşılıklı anlaşmalar veya mecburi arbitraj yolu ile hallolacağı yazmaktaydı ("Ermeni-Gürcü birliği" hakkında Kafkasya Konfederasyon Şurasının kararı, 1936, s. 567) .

1936 yılında Varşova'da çağırılan Müsavat Kongresinde Müsavatın Yeni program esaslarının kabul edilmesi Müsavat ve AMM'nin içerisindeki bu ihtilafları çözmek açısından çok önemli idi. Kongrenin ikinci oturumunda parti başkanı "Milli harekette firka" konulu bir rapor sunarak, Azerbaycan dahilinde İstiklal Komitesi'nin, muhacerette ise Milli Merkez'in faaliyetlerini takdir ederek, partinin taktik çizgisinin doğruluğunu gösterdi. Konferansta M.E.Resultzade "*şahıslar geçici, ideoloji ebedidir*" diyerek Müsavat taraftarlarını ideolojiye sadık olmaya çağırıyordu. Konferansın gündeminde firka saflarının tartışılması sonucu şu karar kabul edildi: "*Mir Aziz Seyidli, Aziz Alpaut ve Rüstembeyli Şefi beylerin reislik tarafından ihraç kararı onaylansın, Şeyhzamanlı Nağı, Hasmammedli Halil ve Ağasıbeyli Selim beyler firkadandan ihraç edilsin*". Gergin temsilciler birkaç kişinin daha partiden uzaklaştırılması konusunda ısrar etse de M.A. Resultzade'nin girişimiyle konferans, başka kimsenin cezalandırılmaması gerektiğine karar verdi (İbrahimli X. , 2012, s. 125).

Bu tarihi program, Azerbaycan'ın siyasi muhacirlerini ideolojik ve siyasi açıdan yeniden silahlandırmış, gidilen yolun doğruluğuna ilişkin bazı şüpheleri ortadan kaldırmış ve Müsavatın iç birliğini güçlendirmişti. Müsavatın 1936 yılındaki bu konferansından sonra parti 1928-1934 krizine benzer bir krizle bir daha karşılaşmadı. Bu tarihten sonra hem Azerbaycan Milli Merkezi hem de Müsavat Harici Bürosu içerisinde birliğin tam temin edildiği söylenilebilir.

2.5. BASIN FAALİYETLERİ

2.5.1. Türkiye Dönemi

Azerbaycan'ın muhaceretteki bağımsızlık mücadelesinin sürdürüldüğü bir diğer istikamet basın yayın organları aracılığıyla yapılan bilgilendirme ve propaganda idi. Böyle ki, hem muhacir faaliyetlerini yakından izlemek, onların maksat ve ideolojilerini anlamak, hem de Azerbaycan SSC'deki olayları başka bir gözden değerlendirmek açısından bu dergi ve gazeteler büyük önem taşımaktadır.

Mehmet Emin Resulzade Türkiye'ye geldikten sonra muhacirleri tek merkezde toplama çalışmalarında, mücadeleye ortak bir yön vermek için yayın organlarının olması gerektiğini düşünerek matbu organların temel program istikametlerini genel olarak şu şekilde sunmuştu:

1. Milli devlet ideolojilerinin tebliği ve restorasyonu için mücadele.
2. Bolşevizm'in eleştirisi, Sovyet hükümetinin sömürge politikasının ifşa edilmesi.
3. Rus Bolşevik işgali altındaki ülkenin günlük, toplumsal ve siyasal faaliyetlerinin analiz edilmesi ve değişen duruma uygun olarak mücadele şiarlarını belirleyen önerilerin ortaya konulması.
4. Milli-devrimci siyaset ruhunda olan radikal siyasi anlayışın gelişmesi ve yayılması.
5. Sovyet basınının eleştirisi ve onunla polemikler (Yaqublu, Azərbaycan Mühacirət Mətbuatı, 2014, s. 10).

1923 yılında Müsavat Harici Bürosu kurulduktan hemen sonra yayın faaliyetine başlandı. 28 Eylül 1923 yılında İstanbul'da 15 günde bir çıkan *Yeni Kafkasya* dergisi yayımlandı. Mirza Bala Mehmetzade bu derginin milli mücadeledeki yerini şu şekilde değerlendirmiştir: *"Bilhassa "Yeni Kafkasya" ile başlayan milli neşriyat, milli istiklal savaşımızın tarihi vesikaları olarak kalacak ve gelecek nesiller, milletimizin kızıl istila altındaki ıstırap ve esaret devrini bu vesikalardan öğrenecektir. "Yeni Kafkasya" yalnız Azerbaycanlıların değil, bütün Rus esiri Türklerin, hariçte çıkardıkları ilk mecmua idi."* (Mehmetzade, Milli Azerbaycan Hareketi, 1991, s. 172).

Yeni Kafkasya tamamen Resulzade'nin kontrolü ve yönetiminde çıksa da Türkiye vatandaşı olmadığı için süreli yayın çıkarma izni alamadığından mecmuanın imtiyaz sahibi ve mesul

müdürü Aralık 1925'e kadar Seyit Muhammed Tahir olmuştur (Yaqublu, 2009, s. 27). 1926 yılının Şubat ayından itibaren sahip ve muharrir olarak Mehmet Emin Resulzade'nin ismi yazılmaktadır.

Derginin ilk sayısında *Yeni Kafkasya* isminin Bolşevik Kafkasya ile ilişkilendirilmemesi için şu şekilde açıklama yapılmıştır:

Rusya tuğrasının değişmesinden Kafkasya'nın yenilenmesine mesafe daha çoktur. Kafkasya'nın hürriyetini temin eden şey Rus soldatının kıyafetindeki yenilik olamaz... Kafkasya Kafkasyalılarıdır! Şiari tahakkuk ettiği gündür ki yeni Kafkasya vücut bulacak. Bugünkü Kafkasya kartal Rusya'sının değilse de orak Rusya'sınıdır fakat Kafkasyalıların değildir (Resulzade, 1923, s. 1).

Yeni Kafkasya dergisinin 1925 yılında yayınladığı programı şu maddelerden oluşmaktaydı:

1. Yeni Kafkasya milliyetçi, radikal ve demoktrattır.
2. Yeni Kafkasya Türkçüdür: Türklerin harsi tearüflerini, medeni irtibatlarını manevi vahdet ve istiklallerini istihdaf eder.
3. Yeni Kafkasya, Türk davasının Azeri cephesini müdafaaya mükellef Azerbaycan istiklalcilerinin mürevvic-i efkâridir.
4. Yeni Kafkasya, Kafkasya milletlerinin Rusya esaretinden kurtulmasını ve müstakbel Rusya istilasına karşı muvaffakiyetle durmasını temin için Kafkasya'nın konfederasyon şeklinde birleşmesi taraftarıdır.
5. Yeni Kafkasya yalnız Azerbaycancılık, Türkçülük ve Kafkasyacılıkla kalmaz; o şarttaki milli istiklal hareketini de, terviç ettiği efkâr manzumesinin cüz'-i tamamı olarak benimser. Şark'ın radikal bir surette asrileşmesini bütün samimiyetiyle istikbal eder.
- 6- Yeni Kafkasya bilhassa Rusya emperyalizmine karşı mücadele eder. O, çarizmi olduğu kadar, Bolşevizm'i de Türk dünyası için muzır ve Kafkasya'ya düşman görür (Resulzade, 1925, s. 1).

Yeni Kafkasya'da Bolşeviklerin politikaları, onların maksatları ve toplumsal tepkiler hakkında makaleler yer almaktaydı. Aynı zamanda dünya siyasi meydanındaki değişiklikler, mühim olaylar da incelenmekteydi. Dergide yalnızca Azerbaycan'daki Bolşevik siyaseti ve milli hareketler hakkında değil, Kafkasya ve diğer doğu ülkelerinin durumlarına dair makaleler de bulunmaktaydı. Hemen hemen her sayıda Gürcistan, Ermenistan, Kuzey Kafkasya, Türkistan, İran ahvali başlıkları ile yazılar mevcuttu. Bu yazılar arasında Türkiye'nin durumu ile ilgili olan makaleler büyük özenle hazırlanmaktaydı. *Yeni Kafkasya* okurlarında milli bilinç ve milli hisleri canlı tutmak için edebiyata da yer vererek, Ahmet Cevad, Hüseyin Cavid, muhacir şair Gültekin gibi Azerbaycan'ın büyük şairlerinin şiirlerini yayımlamaktaydı.

Dergideki yazarların çoğu dönemin tehlikeli siyasi ortamını göz önünde bulundurarak kendi ismini kullanmamış, kısaltmalar veya takma isimler kullanmışlardır. Resulzade bunu C.Hacıbeyli'ye yazdığı mektubunda şöyle açıklamıştır: “*Göreceksin, ad ve unvanımızı istiareler altında gizliyoruz. Buna ihtiyaç vardır. Taktik bunu gerektiriyor*” (Resulzade, 2017). Fakat ismini kullananlara istinaden Ahmet Zeki Velidi, Ali Merdan, Ayaz İshaki, Maksim Gorki, Mustafa Çokay gibi önemli isimlerin dergiye makale gönderdikleri malumdur. Mehmet Emin Resulzade'nin Ceyhun Hacıbeyli'ye yazdığı 17 Mayıs 1929 tarihli mektubundan birçok makalede imzası olan Azeri isminin Resulzade'ye ait olduğu görülmektedir (Resulzade, 2017, s. 98). Resulzade aynı zamanda dergide bazı makalelerini kendi ismini kullanarak da yayımlamıştır.

Yeni Kafkasya'nın mali kaynakları hakkında kesin bilgi bulunmamakla beraber derginin yayımlandığı yıllarda devamlı maddi sıkıntılar içerisinde olduğu malumdur. M.E.Resulzade C.Hacıbeyli'ye yazdığı mektuplarda devamlı maddi sıkıntılardan söz açarak derginin çok büyük zorluklarla yayımlandıklarını yazmıştır.

Yeni Kafkasya dergisi Türkiye Büyükelçiliği ve İran'daki Müsavatçılar aracılığıyla Sovyet Azerbaycan'ına gizli yolla getirilmekte ve halk arasında yayılmaktaydı. Azerbaycan dahilindeki Müsavatçılar Türkiye Büyükelçiliğine Sovyetlerle ilgili bilgiler vererek ajanlık yapmakta, karşılığında ise *Yeni Kafkasya*'nın sayılarını elde etmekteydiler (Gasımov, 2006, s. 168).

Dergi Sovyet Azerbaycan'ında büyük bir yankı uyandırmış, hatta Bolşevikler tarafından uygulanan politikalara etki göstermeyi başarmıştır. Bakü ve Tiflis matbuatı devamlı olarak kendilerini *Yeni Kafkasya*'da yayımlanan makalelere karşı savunma ihtiyacı hissetmekteydi. *Yeni Kafkasya* dergisi ikinci yılına girerken bu konu hakkında şu dizeleri yazmaktaydı:

Hariçte intişar etse de hür bir gazetenin istibdada karşı tesiri aşıkardır. Türk komünistlerinden biri "hariçteki milliyetperver neşriyat olmasaydı Moskova, idareleri Türkleştirmek meselesini tamamiyle ihmal ederdi" demişti. Bakü Sovyet'inde söz söyleyen Orconikidze, Azerbaycan'ın millileştirilmesinden ve Türkleştirilmesinden bahsederken, "biz bunu Resulzade'nin söylediği için değil, arzumuzla yapıyoruz" derken, şüphesiz ki, İstanbul'daki neşriyatın Bakü'deki inikâsına zimni bir cevap vermiştir (Mehmetzade, Milli Azerbaycan Hareketi, 1991, s. 175).

SSCB Halk Komiserleri Sovyeti Devlet Birleşik Siyasi Dairesi başkan yardımcısı Petrosyan, başta *Yeni Kafkasya*'nın hemen hemen her sayısı olmak üzere Türk ve Tatar göçmenlerin yayınlarını okumakta ve onlara uygun tedbirler görülmesi talimatını vermekteydi. O 8 Haziran 1927 tarihli mektubunda, Sovyet Doğuda dağıtımına yönelik olan Sovyet karşıtı propaganda ürünlerinin yayınlanması alanındaki faaliyetlerin arttığını, son aylarda milliyetçi gruplara yönelik 3 pounda kadar basılı esere el konulduğunu yazmaktadır. Mektupta “*Sovyet karşıtı Türk edebiyatının ithalatındaki canlanma, yetkililerimize bu tür ürünlerin ülkeye girişinin kararlılıkla engellenmesi görevini yüklemektedir*” yazarak dergilerin Sovyetler için bir tehlike oluşturduğunu belirtmektedir (Tahirli, *Azərbaycan Mühacirət Tarixi*, 2002, s. 18).

Rusya'nın Türkiye'ye yaptığı baskılar sonucunda 1927 yılında *Yeni Kafkasya* dergisinin “*zararlı neşriyat yapma*” gerekçesiyle neşrine ara verildi (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-1/26-54-13, 29.09.1927). Fakat daha sonra *Yeni Kafkasya* dergisini yeniden yayımlayamayan Resulzade, aynı program ve aynı amaçla *Azeri Türk* dergisini yayımlamaya başladı. Bu dergi de *Yeni Kafkasya* gibi 15 günde bir İstanbul'da basılmakta, editörü Azerbaycan Gençler Birliği'nin başkanı Memmed Ahundzade idi. Derginin ilk 20 sayısı Osmanlı alfabesi, diğer sayılar ise Latin alfabesi ile basılmıştır. *Azeri Türk* dergisinin faaliyet programı şöyleydi:

1. “Azeri Türk”, Azerbaycan'ın istiklal davasının müdafaa etmek görevini derhude eden milliyetperverlerin naşiri efkarıdır.
2. Esarete olan Türk kurtuluş ve istiklallerini teşvik eder.
3. "Azeri Türk" bilhassa Ruslukla mücadele eder.
4. Kafkasya milletlerinin Rus esaretinden kurtuluşunu ve müstakbel Rusya'sının istilasına karşı birleşmelerine taraftardır (Yaqublu, 2009, s. 37).

Azeri Türk dergisi de Azerbaycan'a gizli yollarla getirilerek halk arasında yayılmaktaydı. Bu derginin Azerbaycan'ın sorunlarının ve ülkede yaşanan olayların Türk kamuoyuna aktarılmasında büyük rolü olmuştur. Fakat 1929'da *Azeri Türk* dergisinin yayımı durdurulduktan sonra 1929-1931 yılları arasında M.E.Resulzade'nin rehberliğinde *Odlu Yurt* dergisi yayımlandı. İmtiyaz sahibi A.Kazımzade ve sorumlu müdürü İ.Kamal olan *Odlu Yurt* dergisi, İkinci Dünya Savaşı başlayana kadar Azerbaycanlı muhacirlerin Türkiye'de çıkardığı siyasi yönelimli son dergiydi. Derginin programı *Yeni Kafkasya* ve

Azeri Türk dergisiyle hemen hemen aynıydı. *Odlu Yurt* dergisinin yayınladığı makaleler konularına göre şu şekilde gruplara ayrılabilir: Siyasi kısım, İstilanın anıları, İstila kurbanları, Havadis kısmı, Bilim ve edebiyat kısmı, Türkiye hayatı, Basın ve edebiyat. Siyaset, İşgalin Kurbanları, İşgalin Anıları, Basın ve Edebiyat bölümlerinin ana yazarları M.E.Resultzade, Mirza Bala, Mustafa Vekilli, Hilal Münşi, A.Battal, A.Mir Kasım iken, bilim ve edebiyatta Dr. Ahmet Caferoğlu ve A.Ağaoğlu özellikle öne çıkmaktaydı (Tahirli, *Azərbaycan Mühacirət Tarixi*, 2002, s. 29). Türkiye’de üç yıla yakın bir süre içerisinde yayımlanan *Odlu Yurt* dergisi muhacirlerin Azerbaycan uğrunda yaptıkları mücadelede çok büyük rol oynadı.

7 Ağustos 1930’dan itibaren Azerbaycan muhacirleri ilk haftalık siyasi gazete *Bildiriş*’i çıkarmaya başladılar. Bu gazetenin imtiyaz sahibi A.Kazımzade, mesul müdürü ise İ.Kamal idi (M. B. Memmedzade 1931’de mesul müdür oldu) (İbrahimli X. , 2012, s. 108). Fakat 1931 yılında Azerbaycan muhacirlerinin Türkiye’de yayımlanan *Yeni Kafkasya*, *Azeri Türk*, *Odlu Yurt* dergileri ve *Bildiriş* gazetesi resmi olarak kapatıldı. Milli bağımsızlık mücadelesinin sürdürülmesinde en önemli istikametlerden biri olan basın yayın organlarının kapatılması Azerbaycan muhacirlerinin faaliyetinin önünde büyük bir engel oluşturduğu için onlar bu tarihten sonra Türkiye’deki faaliyetlerini sonlandırarak Avrupa ülkelerinde mücadelelerine devam ettiler.

Türkiye’de kalan Azerbaycanlılardan A.Caferoğlu 1931-1934 yılları arasında aylık bilimsel bir dergi olan *Azerbaycan Yurt Bilgisi*’ni yayımlasa da, bu dergi siyasetten uzak olduğunu belirtmekteydi. Dergi yayınlanan ilk sayısında maksadını şu şekilde açıklamıştı: “*Milletler arasında bilimsel ilişkilerin gündem güne sıkılaşması ve bir-birini bu vesile ile daha çok tanıyabilmesi ilk olarak büyük milletlerin mevzu dahilinde olan yurdumuzun artık müstakilen incelenmesi bir zorunluluk olarak gerekmektedir*” (Yaqublu, 2014, s. 21). Derginin yalnızca Azerbaycan hakkında bilimsel araştırmalar yapmak maksadına rağmen 1934 yılından sonra Türkiye hükümeti tarafından neşri durduruldu ve yalnız 1954 yılında yeniden yayımlanmaya başladı.

Muhacir faaliyetlerin birinci Türkiye döneminde sadece dergi ve gazeteler değil muhacirler tarafından Bolşevizm'in gerçek yüzünü anlatmak ve Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesini sürdürmeyi amaçlayan kitaplar da yazılmaktaydı. Bu dönemde Sovyetlerin ideolojik politikalarına karşı en güçlü silahın karşı ideoloji olduğunun farkında olan Resulzade İstanbul'a ilk geldiği günlerden Azerbaycan muhaceretinin bu yönde de faaliyet göstermesi için uğraşmıştır. İstanbul'a gelir gelmez 1922 yılında "Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-İ Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti" isimli eserini yayımlamıştır. Eser Türkiye'de Azerbaycan Cumhuriyeti ve Azerbaycan Türkleri hakkında mevcut bilgi boşluğunu doldurmuş, 1923 yılında İzmir'de yapılan bir kitap fuarında Atatürk ödülüne layık görülmüştür. Eseri Atatürk kendi kütüphanesinde de bulundurmıştır (Yagublu, 2016, s. 354). Resulzade aynı yıl "Asrımızın Siyavuşu" eserini yayımladı. Bu eser planlanmış şekilde değil, işgalden sonra Azerbaycan'da Lahıc köyünde saklandığı zaman yazılmış, Türkiye'ye geldikten hemen sonra yayımlanmıştır (Şimşir, Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi, 2013, s. 27). Daha sonra Resulzade'nin 1924'de "İstikâl Mefkuresi ve Gençlik", "Rusya'da Siyasi Vaziyet" eserleri, 1928'de "İhtilâlcî Sosyalizmin İflası ve Demokrasinin Geleceği", Resulzade redaktörlüğü altında "Milliyet ve Bolşevizm: Makaleler Mecmuası" eserleri yayınlanmıştır. Bu dönemde yalnız Resulzade değil, diğer muhacirler de milli mücadele için çok kıymetli eserler meydana getirmiştir.

1924'de Cahangir Zeynalıoğlu'nun "Muhtaser Azerbaycan Tarihi", 1925 tarihinde Mirza Bala Mehmetzade'nin "Azerbaycan Misakı Millisi" ve 1926'da "Ermeniler ve İran" eserleri, 1928'de Mir Yakup tarafından yazılan "Beynelmilel Siyasette Petrol" eserleri Azerbaycan'ın özellikle yakın tarihinin öğrenilmesinde çok önemli eserlerdendir.

2.5.2. Almanya Dönemi

Azerbaycan siyasi muhaceretinin Türkiye'deki faaliyeti bir yandan Sovyet baskıları, diğer taraftan Türkiye'nin dış siyasetine zıt olduğu için engellenince dönemin antibolşevik faaliyetinin en önemli merkezlerinden olan Almanya muhacirler için ideal mücadele merkezi olmuştu. Bu durumda Resulzade basın faaliyetine ara vermeden Ocak 1932'de

Berlin’de *İstiklal* gazetesini tesis etti. Gazete 1934 yılına kadar Azerbaycan’ın bağımsızlık mücadelesini Avrupa’da temsil ederek çok önemli bir rolü üstlenmiştir. *İstiklal* gazetesinin baş muharriri M.E.Resultzade olmuş, gazete 10 günde bir çıkmış ve 4 sayfadan ibaret olmuştur. Türkiye’nin Latin alfabesine geçmesinden sonra Azerbaycan muhacirleri Avrupa’da çıkan gazete ve dergileri de Latin alfabesinde ve Türkçe yayımlama kararı almışlardı ve *İstiklal* gazetesi de bu kurallara uygun neşredilmekteydi. Gazetenin baş makaleleri Resultzade tarafından yazılmış ve bu makalelerde mücadelenin ana istikametleri gösterilmiştir. Birinci sayının ilk makalesi olan “Kısılmayan bir ses” makalesi Türkiye’de muhacirlerin basın yayın organlarının yasaklanmasına sevinen Sovyet idarelerine ve basınına cevap niteliğinde idi. Resultzade bu makalede hem bu olaylara olan üzüntüsünü, hem de mücadelenin tüm engellere rağmen bitmeyeceğini vurgulamaktaydı:

Bizi hayretler içerisinde bırakan hakikate şimdi düşman seviniyor. 10 yıldan beri İstanbul’dan yükselen Azerbaycan sesini kısmak için ellerinden gelen herşeyi müzayaka etmeyen, gazeteleri, mitingleri, demarşları, iftiraları, hile ve entrikalarıyla hiç durmadan çalışan Bolşevikler- Ruslar ne kadar memnun... Bununla beraber Azerbaycan Mücadelesini biran durdurmadan, bütün cihana aksettirmek ihtiyacındayız. Türkiye taktiğinin değişeceğine intizaren, Azerbaycan Milli Hareketinin sesi, pek tabii olarak kısık kalamaz... Berlin’de çıkan bu gazete, İstanbul’da kapanan gazete ve mecmuaların gördükleri vazifeyi devam ettirmekle mükelleftir.

-Kısılmayan Bir Ses! (Karaca, 1979, s. 47).

Başka bir makalede gazetenin maksadı şu şekilde ifade edilmiştir: “*Mücadelenin tercümanı olmak! Mücadelenin sesini duyurmak! Milliyet ve istiklal, cumhuriyet ve demokrasi namına devam eden mücadelenin alemdarı olmak! İşte bu gaye ve bu maksatla Avrupa’nın merkezinde intişara başlayan İstiklal gazetesi, Azerbaycan ve onun istiklalini istirdat yolunda çok kıymetli ve tarihi bir vazifeyi yerine getirmektedir*” (Yaqublu, 2014, s. 26).

İstiklal gazetesinde yayınlanan makaleler daha çok Azerbaycan’ın istiklali, onun halkın tarihinde ve kaderindeki rolü, Azerbaycan için verilen mücadele, bu yolda muhacirlerin karşısındaki vazifeler, Sovyet rejiminin eleştirisi, uluslararası ilişkiler ve siyaset, antisovyet muhacir teşkilatlar ve onların faaliyetleri, önemli şahsiyetlerin faaliyetleri hakkında idi (Tahirli, Azərbycan Mühacirət Tarixi, 2002, s. 87).

İstiklal gazetesi, Almanya’da yaşayan Azerbaycanlı muhacirlerin Azerbaycan tarihinin önemli bir olayı olan 28 Mayıs ve işgal günü olarak kabul edilen 27 Nisan’la ilgili yaptıkları

programlar hakkında bilgiler vermekteydi. Gazetenin 20 Haziran 1932’de yayınlanan 11. sayısında yer alan "Berlin’de 28 Mayıs töreni" isimli yazısında 28 Mayıs Bağımsızlık Günü’nün Berlin’in merkezindeki büyük salonda kutlanması gazetede şu şekilde yer almıştı: “Tören akşam saat 9’da başladı. Salona girildiğinde ilk fark edilen şey, Karşı duvarda asılı bulunan büyük milli Azerbaycan bayrağı idi. Sevimli... Üç renkli bayrak!.. Tören Hilal Münşi tarafından açıldı. Etkinliğe çok sayıda davetli ve Alman muhabir katıldı” (Yaqublu, 2014, s. 27).

İstiklal gazetesinde dönemin muhacir faaliyetleri ile ilgili bilgi veren nitelikte birçok makale bulunmaktadır. Özellikle gazetenin muhacirler arasındaki ihtilafların arttığı 30’lu yılların başlarında çıkması Mehmet Emin Resulzade ve diğer Müsavatçılara onlara karşı yapılan suçlamalar ve basın faaliyetlerine cevap verme imkanı sunmaktaydı. Gazetenin 60. Sayısında yer alan “Fesat işi” yazısında muhalifler arasında ihanet olarak nitelendirilen milli evrak meselesinde Şefi beyin suçlu olduğu kesin olarak söylenmekle beraber Nağı Şeyhzamanlı’nın “Biz ve Onlar” kitabı da değerlendirilerek onun milli mücadeledeki bozguncu rolüne vurgu yapılmıştır (BOA, HR.HMŞ.İŞO./243-4-0, 17-07-1934).

İstiklal gazetesinde Bolşevizm’e karşı mücadele eden diğer milletlerin muhacir faaliyetleri hakkında haberlere de yer verilmekteydi. Aynı zamanda burada 28 Mayıs gibi bayram olarak kabul edilen günlerde bu milletlerin aydınlarının ve Azerbaycan muhacirlerinin İran, Türkiye, Paris ve başka yerlerden gönderdikleri tebrik ve birlik mesajları da yayınlanmaktaydı. Azerbaycanlı muhacirlerin Avrupa’da çıkardığı dönemin tek muhacir yayın organı olan *İstiklal* gazetesi antibolşevik hareketin mensuplarını tek merkezde toplama ve bu harekete yön verme açısından çok büyük önem taşımaktaydı. Bu yüzden Berlin’de basılan bu gazetenin sayıları Türkiye hükümeti tarafından elde edilmekte ve okunmaktaydı. Bu gün derginin birçok sayısı Türkiye devlet arşivlerinde bulunmaktadır.

1934 yılında *İstiklal* gazetesi iki yıllık faaliyetini durdurdu. Bundan hemen sonra Kasım 1934’te Resulzade rehberliğinde Berlin’de *Kuruluş* dergisi yayımlanmaya başladı. Derginin sahibi Hilal Münşi idi. Derginin dili Türkçe olsa da Alman halkı ve yetkililerinin anlaması için Almanca ilavesi de çıkmaktaydı. İlk sayısında “Her şeyden evvel Azerbaycanlılara,

Azerbaycanlı muhacirlere; yani yabancı istilâsı altında ezilen esir bir millete ve bu istila yüzünden vatan ayrısı insanlara hitap ediyoruz... İkinci sırada Türkçe okuyan kardeş ve komşu muhitlere hitap ediyoruz. Bu muhateplerden bir kısmı bizim gibi kurtuluş davası yürütüyor, aynı düşmana karşı bizimle omuz-omuz vuruşuyor” diyerek derginin muhataplarını açıklamıştır. Dergi kendini Azerbaycan Milli Kurtuluş Hareketinin Organı olarak tanımlamakta ve ikinci sayısından itibaren Mehmet Emin Resulzade'nin “*İnsanlara Hürriyet, Milletlere İstiklal*” şiarı ile yayımlanmaktaydı.

Yazı heyeti tarafından isimli ilk yazıda Kurtuluş dergisinin yolunun ana çizgileri şu şekilde sunulmuştur:

Mecmuamız her şeyden evvel 1918-de Mayısın 28-nde istiklâli ilan olunan Azerbaycan Cumhuriyetinin kurtuluşunu göze alır. Azerbaycan Cumhuriyeti 1920 senesi 27 Nisanından itibaren istila altındadır. Kızıl Rusya tarafından cebren istila edilmiştir. Kurtuluş memleketi bu istiladan kurtarmak isteyen milli-kurtuluş kuvvetlerini teşvik ve onların fikirlerini yayar. Tecrübe, siyasi, iktisadi ve askeri menfaatleri ve kurtuluş hareketleri bir olan Kafkasyalı milletlerin ayrı-ayrı ve yalnız başına kurtulamayacaklarını göstermiştir. Bunun için, Kurtuluş bütün samimiliğiyle Kafkasya Cumhuriyetlerinin siyasette birleşmeleri fikrini müdafaa eder. Bu maksatla da o, bu sene, Temmuz 14-de salâhiyettar Kafkasya mümessilleri tarafından ima olunan Konfederasyon Misakındaki esaslara candan bağlanır, İşte Kurtuluşun kurtuluş yolu.

Neticede şunu da kaydedelim ki: “Kurtuluş” sade bizim, yani onu yazan ve yayanların değil, aynı zamanda bu yolu doğru bulan bütün Azerbaycanlıların mecmuasıdır; onların hem muhabbetlerine, hem himayelerine, hem maddi, hem de manevi yardımlarına muhtacız. İstiklalci yazıcılarla istiklalci okuyucular arasındaki samimi birlik ve karşılıklı ünsiyettir ki, milli hareketi hakiki kurtuluşa erdirir. Kurtuluş yolunun yolcuları işte size unutmaması caiz olmayan bir hakikat (Yazı heyeti tarafından, 1934, s. 2).

Derginin ilk sayısı Topçubaşı'nın ölümüne denk geldiği için ilk sayfada bir sonraki sayının bu üzücü olaya ithaf edileceği bilgisi yer almaktaydı. İkinci sayıda Topçubaşı'un Azerbaycan tarihi ve özellikle milli mücadeledeki yerine ait makaleler yer almaktaydı.

Kurtuluş dergisi diğer dergilere kıyasla Azerbaycan'daki olaylara daha çok yer vermekteydi. Özellikle 30'lu yıllarda Sovyetlerin Azerbaycan'daki siyasetinin daha da sertleşmesi, köylü ayaklanmaları, Gizli Müsavat Partisinin aktif faaliyetleri, 1937'de en şiddetli halini alan Stalin repressiyaları (terörü) bu gerekliliğin asıl sebepleri idi. Bu haberler Azerbaycan haberleri başlığı ile yazılmaktaydı. Aynı zamanda İdareye mektuplar, Son haberler, Kardeş matbuatta gibi başlıklarla da haber ve yazılar yer almaktaydı. Dergi kendi programında da dediği gibi Kafkasya birliği fikrini savunmakta ve Kafkasya Konfederasyon

Misakının ilanı, Kafkasya Konfederasyonu Konseyi (Şurası) ile ilgili haberleri okuyuculara sunmaktaydı. Aynı zamanda dergide Promete hareketi ile ilgili haberlere, Prometecilerin toplantıları, kararları ve s. hakkında da yazılar bulunmaktaydı. *Kurtuluş* dergisi sayfalarında “Okuyunuz!” başlığı ile *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, *Promethee*, *Şimali Kafkasya*, *Yana Milli Yul*, *Emel*, *Yaş Türkistan* gibi antibolşevik muhacir dergilerinin ismini yazarak *Kurtuluş* okurlarına tavsiye etmekteydi. Bu yüzden *Kurtuluş* dergisi sadece Azerbaycan’ın değil, Sovyet esiri diğer milletlerin de istiklal mücadelesinin öğrenilmesi açısından önemli bir kaynaktır.

Kurtuluş dergisinin bazı sayılarının son sayfasında ise “Milli Azerbaycan Neşriyatı Gayrı Mevkute Serisi” başlığı ile muhacerette Azerbaycan’la ilgili yazılmış kitapların listesi verilerek “*bütün kitapları idaremez vasıtasile edine bilirsiniz*” yazmaktaydı. Aynı zamanda “*Milli İstiklal Hareketinin Organları ”Yeni Kafkasya”, Azeri Türk, Odlu Yurt, Bildiriş, İstiklal, Kurtuluş mecmua ve gazetelerinin koleksiyonları ve teker sayıları dahi mevcuttur. Azerbaycan Yurt Bilgisi mecmuası koleksiyonu dahi idaremez vasıtasile tedarik oluna bilir*” bilgisi de verilmekteydi.

Derginin çoğu sayısı baş makalelerle başlamaktaydı. Bu ana makaleler son olaylara, uluslararası duruma ve önemli tarihi günlere ayrılmıştı: "Adolf Hitler", "1934-1935", "Zaferin Yıldönümü". Şiir kısmında Almas Yıldırım'ın "İncim", "Kafkaslar", "Neden şair doğdum?" ve Kerim Yayıcı'nın "Bükülmez bileğim" vb. şiirleri yer almaktaydı.

Kurtuluş dergisi 1939 yılında yayın hayatını sonlandırdı. Dergi beş yıllık faaliyetinde Azerbaycan’ın ve diğer işgal edilmiş milletlerin istiklal davasını savunan yaygın organı olarak antibolşevik harekette önemli bir yer tutmuş oldu.

Azerbaycan muhacirleri Almanya’daki mücadeleleri döneminde sadece dergi ve gazete değil, kitap yayını ile de ilgilenmişlerdir. Bu dönemde 1930 yılında Hilal Münşi tarafından yazılan Almanca “Azerbaycan Cumhuriyeti” eseri, M.E.Resulzade’nin 1936 yılında “Çağdaş Azerbaycan Tarihi”, 1938 yılında Almanca “Azerbaycan Problemi” eserleri, M.B.Mehmetzade’nin 1938 yılında Türkçe yazdığı “Milli Azerbaycan Hareketi” eseri onların arasında en önemlilerindedir. Milli Azerbaycan Hareketi eseri dönemin Türkiye

hükümeti tarafından zararlı yayın yapması gerekçesiyle satışı ve memlekete sokulması yasaklanmıştı (BCA,30-18-1-2/84-81-8,12.09.1938).

2.5.3. Polonya Dönemi

Sovyet işgallerinin ardından antibolşevik hareketi en çok destekleyen bağımsız devlet olan Polonya idi. Tarih boyunca birçok kez Rusya işgaline maruz kalan Polonya devleti Sovyetler birliğini kendi bağımsızlığına tehdit olarak gördüğü için milletlerin antibolşevik hareketini maddi ve manevi desteklemekteydi. Bu yüzden Azerbaycanlı muhacirlerin Avrupa'daki yayın faaliyetlerinin bir bölümü Polonya'da yapılmaktaydı.

1936 yılının Eylül ayında Polonya'da Müsavat Partisinin yeni yayın organı olan Milli Azerbaycan *Müsavat Halk Fırkası Bülteni* neşre başladı. Bülten Müsavat Fırka Divanı tarafından neşr olunmaktaydı. Burada daha çok partinin teorik sorunları, ideolojik yönleri ile ilgili yazılara ağırlık verilmekteydi. Bültenin ilk sayısında "Yazı Heyetinden" başlıklı yazıda partinin Bülteni çıkarma sebebi şu şekilde izah edilmiştir:

Divan, her şeyden evvel, faal Azerbaycan vatanseverliğinden ibaret müsavatçılığı uyanık tutmak ve millî istiklâl mücahidlerinden başka olmayan Müsavatçılar arasındaki manevî bağılılığı daha ziyade kuvvetlendirmek vazifesindedir.

Mesuliyetli ve mühim vazife!

Fırka hayatına, program meselelerine, taktik gereklerine ve teşkilat işlerine mahsus olarak, arada sırada çıkacak olan "Bülten" bu vazifesini yapmak işinde, Divanın müracaat edeceği başlıca vasıta... Bülten, Divan'ın Fırka, ideoloji ve fırkacılar karşısındaki vazifelerinin yapıldığını gösteren tarihi bir vesika olacak ve aynı zamanda fırkacıların dahi yapmaya borçlu oldukları vazifelerin bir senedini teşkil edecektir (Yazı Heyetinden, 1936, s. 1).

Bültenin ilk sayısında Milli Azerbaycan Müsavat Halk Partisinin Konferansına ayrılmış bir yazı yer almış ve bu konferansın sonucunda ortaya çıkan partinin yeni programı yayımlanmıştı. Ayrıca bültende Azerbaycan'da ve uluslararası meydana yaşanan olaylar, günün görevleri ve konferansın Azerbaycan vatandaşlarına yaptığı duyuruya da yer verilmiştir. Birinci Milli Azerbaycan Müsavat Halk Fırkası Konferansı, Yeni program esasları, Dahildeki vaziyet bakımından Fırka taktiği, Beynelmilel dünya vaziyeti bakımından günün vazifeleri, Azerbaycanlı vatandaşlara beyanname başlıklı yazılar mevcuttu.

Bültenin 1937 yılındaki ikinci sayısında; Konferansı yansıtan materyaller, Sovyet anayasasına ilişkin Parti beyannamesi, Moskova mahkemesinde Müsavat, Sürgündeki Müsavatçılar, "Bizim sosyal sistem Milli Tesanüt", "Müsavatçılık hareketinin ana hatları", "Sovyet matbuatında Müsavat" gibi temel konulara yer verilmişti (Yaqublu, 2014, s. 39).

Bültenin 1937 Kasım ayında çıkan üçüncü sayısında "Müsavatçılığın gücü", "Milli Mücadelede Sosyal Şiarlar" (M.E.Resulzade), "Milli Birlik bakımından eski ve yeni programlarımız" (Mirza Bala), "Bize göre Milli Birlik" (A.Azertekin), "Sovyet matbuatına göre Müsavat" (M.B.Mehmetzade), "Bir Türk muharririn mütalaaları", "Mülkiyetin mukaddes esasları", "Almanya Nasyonal sosyalist partisinin içtimai ümdeleri" gibi Müsavat partisinin tarihi ile ilgili çok önemli makaleler yayınlanmıştır.

Bültenin 3. Sayısında "Müsavatın gücü" makalesinde Müsavat Partisinin dönemin zorlu şartlarına rağmen Sovyet Birliği'nde oluşturduğu tehdit üzerinden partinin gücüne dikkat yapılmıştır:

Bir cismin güç derecesi tokuştuğu diğer cisimler üzerinde yaptığı tesir ve doğurduğu akislerle ölçülür. Mevzu olarak aldığımız meseleye bu tabiat ölçüsü ile yanaşacak olursak, müsavatçılığın, milli Azerbaycan davasının en canlı ve en güçlü bir savaş silahı olarak kaldığını görürüz... Ne görüyoruz? Sovyetler Birliğini yeni baştan, azgın terör makinesiyle kanlı kalburdan geçirerek, bu defa sınıf değil halk düşmanlarından temizleyen Stalincilik, en büyük halk düşmanı olarak, Azerbaycan'da gene müsavatçılığı almış ve bütün darbelerini bu ideolojiye ve onu yaşatacak zümreye çevirmiştir (Müsavatçılığın gücü, 1937, s. 1).

Bültenin son yayını olan 4. sayısı 1962 yılında Almanya'nın Münih kentinde Genel Yayın Yönetmeni Ali Azertekin tarafından yayına hazırlanmıştır. 50. yıl Özel sayısı olarak hazırlanan bu sayıda Mehmet Ali Resulzade'nin "Müsavat Partisinin Yapısı", A. V. Yurdsever'in "Gizli Müsavat teşkilatının karakteristik vazifeleri", Nağı Keykur'un "Türk Ademi-Merkeziyet Fırkasının faaliyeti ve Müsavat Partisi ile birleşmesi", Rahim Zeynalıoğlu'nun "Sovyet baskısına ve komünist liderlere göre Müsavat", Kerim Oder'in "Müsavat ideolojisinde solidarizm", Ali Azertekin'in "Müsavatçılık fikir ve hareketinin dünü, bugünü ve yarını", Tahir Çağatay'ın "Müsavat Partisi ve Türkçülük mefkuresi" makaleleri Müsavat Partisi tarihinin en önemli dönem ve faaliyetlerini ele almaktaydı (Yaqublu, Müsavat Partiyasının Tarixi, 2012, s. 191).

Polonya’da 1930 yılında Resulzade’nin Rusça “Pantürkizm ve Kafkasya problemi” eseri yayımlanmıştır. Eser aynı zamanda “Pantürkizm” adı ile Fransa’da da çıkmıştır. 1938 yılında ise Resulzade’nin “Azerbaycan bağımsızlık uğrunda mücadelede” kitabı yayınlanarak Azerbaycan davası hakkında bilgileri Polonya halkına sunulmuştu.

Azerbaycan siyasi muhaceretinin Avrupa’da yayınladığı dergiler İkinci Dünya Savaşının başlaması ile dergilerin yayınlandığı ülkelerin bu savaştaki tutumuna uygun olarak kapatılsa da, hem Azerbaycan’ın bağımsızlık mücadelesini dünyaya tanıtmak, hem de dönemin muhacir faaliyetlerini takip etmek açısından çok önemli kaynak sunmaktadır.

3. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE SONRASINDA AZERBAJCAN SİYASİ MUHACERETİ (1938-1950)

3.1. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA AZERBAJCAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ

1930'lu yıllarda uluslararası alandaki politik durum devletlerarası güç mücadelesi olarak görülmektedir. Hammadde kaynakları, koloniler ve dünya hakimiyeti mücadelesi artık barışçıl siyasi yollarla sürdürülemez duruma gelmişti. İngiltere ve Fransa kendi sömürgelerini korumak, yeni topraklar ele geçirmek, Almanya ve Sovyetler Birliği'ne karşı koyarak hem faşizmi hem de komünizmi zayıflatmak niyetindeydiler. Avrupa'da kurulan düzenin sürdürülmesinden yana olan ABD, Doğu ve Güneydoğu Asya'daki konumunu güçlendirmeyi amaçlıyordu. İngiltere, Fransa ve ABD, Sovyetler Birliği ile Almanya'nın işbirliği yapmalarını kendi güvenliklerine tehlike olarak görmekteydiler. Bu ülkeler, Almanya'nın Orta Avrupa'daki çıkarlarının kısmen tatmin edilmesini ve Avusturya ile Çekoslovakya'nın ilhak edilmesini kabul eden Münih Anlaşması'nı (29 Eylül 1938) faşizmi komünizme karşı koymanın bir yolu olarak görmekte, Ortadoğu'daki konumlarını güçlendirmek için Güneydoğu Avrupa'ya, Karadeniz boğazlarına, başta Azerbaycan olmak üzere Güney Kafkasya'ya ve Bakü petrolüne ulaşmayı planlamaktaydılar. Sovyetler Birliği kuzeyde Finlandiya'yı, güneyde Basra Körfezi'ne kadar olan bölgeyi, Bulgaristan'ı etki alanına alacak, Kuzey Bukovina'yı ele geçirerek Boğaziçi ve Çanakkale Boğazı'nda askeri üsler kurmak istemekteydi. Dolayısıyla, söz konusu güç mücadeleleri 1 Eylül 1939 tarihinde Almanya'nın Polonya'ya saldırısı sonucunda İkinci Dünya Savaşı'nı başlatmış oldu (Məlikov, Qaffarov, & Yusifov, 2009, s. 338-339).

İkinci Dünya Savaşı'nın dönüm noktası 1939 yılında Sovyetler Birliği ve Almanya arasında imzalanan Saldırmazlık, Dostluk ve İşbirliği Anlaşması ve gizli protokollerle başladı. Anlaşmada Sovyetler Birliği'nin Almanya'yı hem ham maddelerle hem de petrolle temin edeceği belirtilmekteydi. Bakü Sovyetler Birliği'nde üretilen petrolün %75'ini

sağlamaktaydı. Dolayısıyla anlaşmayla Bakü petrolü aralıksız Almanya'ya taşınacaktı. Kafkasya'da yabancı ülkeler tarafından ekonomik askeri ve siyasi hedef olarak görülen Bakü petrolü savaşın başlarından itibaren müttefik güçler arasında önemli bir konuma sahipti ve Fransa'nın teklifi ile Bakü'ye yönelik hava harekatı düzenleme meselesi de müttefiklerin gündemindeydi (Sarıahmetoğlu, 2016, s. 109). Almanya ile ekonomik işbirliği çerçevesinde, SSCB'nin Bakü petrolü pahasına Berlin'e yakıt sağlaması tehdidinin güçlenmesi, müttefiklerin Kafkasya'daki, özellikle de Sovyet Azerbaycan'daki stratejik çıkarlarını daha da artırdı. Aynı zamanda Bakü petrolünün dünya siyasetinde önemli konumda olması, savaşın ilk günlerinden itibaren Sovyet Azerbaycan'ını devletlerarası tartışmalara da dahil etti. Bu öncelikle askeri operasyonlarda petrolün artan rolü ve askeri blokların Bakü petrolüne yönelik gizli planları ile ilgiliydi. 1939-1940 yıllarında İngiliz ve Fransızların Bakü petrol bölgelerini bombalama niyetleri, Almanya'nın 1942'de Bakü'yü ele geçirme girişimleri de bu planların bir parçasıydı (Həsənli, İkinci Dünya Müharibəsi İllərində Azərbaycan Hərbi, Siyasi və Diplomatik Münasibətlərdə (1939-1945), 2015, s. 7).

Dünyada önemli bir güç sahibi olmaya çalışan Almanya, 1939 yılında 10 yıllık bir süre için Rusya ile imzaladığı anlaşmasını ihlal ederek 22 Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ne saldırdı ve böylece SSCB- Alman harbi başlamış oldu. Savaşın ilk gününden itibaren Azerbaycan halkı, SSCB'nin diğer milletleriyle birlikte Alman faşist işgaline karşı birlikte mücadele etmeye başladı. Savaşın ilk üç gününde Azerbaycan'dan 18.000 genç gönüllü olarak Kızıl Ordu saflarına katıldı (Qəniyev, Azərbaycan Tarixi (Ən Qədim Zamanlardan XXI Əsrin İlk Onilliklərində), 2019, s. 407). Sovyet Ordusuna yedek kuvvetler oluşturmak amacıyla Devlet Savunma Komitesi'nin kararıyla Temmuz 1941'den itibaren ülke genelinde 16-50 yaş arası erkekler için genel zorunlu askeri eğitim başlatıldı. 1942 yılının ilk aylarında Azerbaycan SSCB'de 700.000'den fazla kişi genel zorunlu askeri eğitim programını tamamlamıştı. Sadece 402. Atıcı bölümü kurulduğunda, Azerbaycan'dan 9813 Halk Ordusu savaşı bu bölümün saflarına gönderilmiştir (Mədətov, 2018, s. 26).

SSCB Halk Komiserleri Sovyet'i ve ÜİK (b) P MK (Umum İttifak Komünist Bolşevik Partisi Merkez Komitesi) tarafından 29 Haziran 1941'de kabul edilen direktifle, ülkenin tüm siyasi,

ekonomik ve askeri imkanlarını seferber ederek halk ekonomisini askeri ihtiyaçlar temelinde kurmak planlanmıştı. 30 Haziran'da Stalin'in rehberliğinde, ülkedeki tüm gücü elinde toplayan Devlet Savunma Komitesi kuruldu. Devlet Savunma Komitesinin hedefi Silahlı Kuvvetler ve ekonominin ordunun ihtiyaçlarına göre yeniden inşa edilmesiydi. Büyük çapta askeri seferberlik yapıldı, yeni ordu birlikleri, sanayi kurumları oluşturuldu ve milyonlarca insan cepheye yakın bölgelerden uzak yerlere taşındı (Qaffarov, 2008, s. 8). Ağustos 1941'de 402., Ekim'de 223., 1942'de 416. ve 271. Azerbaycanlılardan ibaret atıcı bölümleri kuruldu. Aralık 1941'de Kırım'ın savunmasına katılan ve personelinin çoğunu savaşta kaybeden 77. Azerbaycan Tümeni, Mayıs 1942'de yeniden toplandı (Məlikov, Qaffarov, & Yusifov, 2009, s. 342). Aynı zamanda milli askeri bölümlerin kurulması Alman Hükümetinin 1941 yılının sonunda Kafkasya'yı işgal etme planıyla da ilgiliydi. Bunlara ek olarak o yıllarda Azerbaycan'da farklı milletlerden ibaret çeşitli bölümler de (217., 227., 151.) kurulmuştu (İsmayılov İ. , 2000, s. 36). Transkafkasya Askeri Bölge Komutanlığının 22 Şubat 1942 tarihli emri esas alınarak 416. atıcı bölümü kurulmuştu. Bu askeri birlik Kafkasya'dan Berlin'e kadar savaşmış ve "Taganrog bölümü" unvanını almıştır. Şubat 1945'te 416. bölümü 295. Bölümü ile birlikte faşist birliklerin savunma hattını geçerek Berlin'in kapıları sayılan Küstrin şehrine girmiştir. Bölüm, Nisan ayında Almanyanın başkentini ele geçirmek için düzenlenen askeri operasyona katılmış ve şiddetli çatışmaların ardından bölümün 373. Atıcı alayı Kaiser Sarayı'nı ele geçirerek binaya Kızıl bayrak dikmiştir. İki kez Sovyetler Birliği Kahramanı unvanı alan Hezi Aslanov, İsrafil Memmedov, Adil Guliyev, Gafur Memmedov, Cemil Ehmedov, Geray Esedov, Museyib Bağırov, Malik Meherremov ve diğerleri 1941-1945 yılları arasında Sovyet cephelerinde savaşarak kahramanlık göstermişlerdir (Əliyeva, 2020, s. 13).

Savaş döneminde cephede savaşan Azerbaycanlı askerler Kafkasya'dan başka Moskova, Leningrad, Stalingrad, Sivastopol, Odesa, Kiev gibi şehirlerde ve diğer Avrupa ülkelerinin faşist Almanya'sından temizlenmesinde, partizan hareketinde ve Berlin şehri için yapılan operasyonlarda iştirak etmişler. Alman esir kamplarından kurtulabilen Azerbaycanlılar partizan hareketine katılarak Almanya'ya karşı mücadelelerini sürdürdüler. Bu dönemde Çekoslovakya'da 500'e yakın Azerbaycanlı asker Almanlara karşı partizan birlikleri

oluşturmuştu (Edi, İkinci Dünya Savaşında Sovyet Rus ve Alman Ordularında Savaşan Azeri Askerler, 2019, s. 1398). 1942 yılının ortalarında Polonya'daki faşist esir kamplarındaki Azerbaycanlı esirler gizli bir örgüt kurmuş ve örgütün başkanlığını Azerbaycanlı subaylar Nadir Giyasbeyov ve Mirzehan Memmedov üstlenmiştir. Kasım 1942'de Fransa'daki faşist kampından kaçarak partizanlara katılan Azerbaycanlı Ehmediyye Cebrayılov, "Armad Michele" adı altında Fransız direniş hareketinde aktif rol almıştır. Ağustos 1942'de ağır yaralanarak esir alınan Mehdi Hüseyinzade, Yugoslavya partizanlarına katılarak "Mihaylo" lakabıyla faaliyet göstermiş, Nazilere karşı yapılan savaşta 700 savaş esirini kurtarmıştır. Yugoslavya Halk Kurtuluş Ordusu'nun istihbarat-sabotaj birimine rehberlik eden Mehdi Hüseyinzade, 1000'den fazla Alman subayını öldürmüştür. 1957'deki ölümünden çok sonra Sovyetler Birliği Kahramanı adını almıştır (Qəniyev, Azərbaycan Tarixi (Ən Qədim Zamanlardan XXI Əsrin İlk Onilliklərinədək), 2019, s. 409).

Savaş sırasında Bakü, Sovyet ordusunun önemli cephelerinden biri haline gelmişti. Aynı zamanda Bakü, Sovyetler Birliğini petrole temin etmekteydi. Azerbaycan SSC petrol işçileri, ekipman ve insan gücü eksikliği nedeniyle büyük zorluklarla karşı karşıya kalmasına rağmen, savaş yıllarında ülkeye 75 milyon tona kadar petrol sağlamıştır. SSCB Devlet Savunma Komitesi Azerbaycan'ın petrol endüstrisine sürekli yardım sağlamaktaydı. 21 Şubat ve 2 Haziran 1944'te Devlet Savunma Komitesi Azerbaycan'ın petrol endüstrisinin maddi ve teknik temelini güçlendirmek için yeni kararlar aldı. 1941-1945 yıllarında SSCB'nin petrol endüstrisinde 110 milyon ton petrol üretilmiştir ki bunun da 75 milyon tonu Azerbaycan'da üretilmekteydi (Qaffarov, 2008, s. 14).

Azerbaycan SSC ikinci dünya savaşında SSCB'nin savaşa girmesi ile çoğunlukla Sovyetlerin savaş stratejisini benimseyerek direk savaşa katılmasa da SSCB'ye önemli miktarda destek sağlamıştır. Azerbaycanlılar savaşın en önemli muharebelerinden olan Odesa, Kursk, Stalingrad, Sivastopol gibi muharebelerde iştirak ederek savaşın seyrinin değişmesinde büyük katkıda bulunmuştur. Savaş süresince Azerbaycan'dan 11.000'i kadın olmak üzere 700.000 kişi silahaltına alınmıştır (Edi, İkinci Dünya Savaşında Sovyet Rus ve Alman Ordularında Savaşan Azeri Askerler, 2019, s. 1398).

Savaş süresince hem askeri güç, hem de petrol kaynağı olan Azerbaycan aynı zamanda İkinci Dünya Savaşının başlarından itibaren Nazi Almanya'sının stratejik ve jeopolitik planlarında da yer almaktaydı. Sovyet- Alman harbi başladıktan sonra söz konusu mesele Berlin için özel bir öneme sahip olmuştur. 18 Aralık 1941 tarihinde onaylanmış Barbarossa Planı'na göre, Sovyetler Birliği mağlup edildikten sonra işgal edilmiş bölgelerde Almanya kendi yönetimini kuracaktı. Hitler tarafından hazırlanmış Genel Doğu Planı'na göre, Sovyet Azerbaycan'ı merkezi Tiflis olan Kafkasya Komiserliğine tabii tutulacaktı. Buna ek olarak, Almanya'nın İşgal Altındaki Doğu Toprakları Bakanı Alfredn Rosenberg Kafkasya'da ulusal bir devlet kurulmasının mümkün olmadığını düşündüğü için Alman İmparatorluğunun yönetiminde Kafkasya Federasyonu kurulmasını planlamaktaydı. Almanya Azerbaycan'ın yeraltı ve yerüstü kaynaklarını, özellikle Bakü petrolünü ele geçirmek için uzun ve kısa vadeli planlar hazırlamaktaydı. Sovyetler Birliğine saldırı arifesinde Wehrmacht (Silahlı Kuvvetler) karargahının 4 Mayıs 1941 tarihli memorandumunda Bakü'nün ve petrolünün önemi gösterilmekteydi. Bu amaçla 1941 yılında Oldenburg Karargâhının nezdinde Westfalen özel yönetimi oluşturulmuştur. Ayrıca 27 Mart 1942 tarihli Edelweiss Planı'na göre Bakü'nün işgali 1942 yılına kadar gerçekleşmeliydi (Həsənli, İkinci Dünya Müharibəsi İllərində Azərbaycan Hərbi, Siyasi və Diplomatik Münasibətlərdə (1939-1945), 2015, s. 268-269).

Almanya önce İran körfezi ve Hint Okyanusuna uzanan bölgeye hakim olmak, sonrasında da Almanya yönetiminde Güney ve Kuzey Azerbaycan, Kuzey Kafkasya, Orta Asya, Tataristan, Başkurdistan, Kırım, Batı Çin ve Afganistan topraklarından ibaret Büyük Türkistan Devleti oluşturmayı planlamaktaydı. Plana göre, Bakü'yü aldıktan sonra buradaki petrolün çıkarılması, taşınması hakkı alman şirketlerine verilecekti. Aynı zamanda alman hükümeti bu süreçte ucuz işgücü kullanılması ve sanayi kuruluşlarının idaresine yüksek ırktan olan temsilcilerin atanması emrini de vermişti (Edi, İkinci Dünya Savaşında Sovyet Rus ve Alman Ordularında Savaşan Azeri Askerler, 2019, s. 1397).

1941-1945 yılları arasında, Azerbaycan halkı, bir yandan SSCB'nin yanında Büyük Vatan Savaşı adı altında partizan hareketi ve askeri birimler içinde Almanya'ya karşı mücadele

ederken, diğ er yandan bağımsızlık düşüncesiyle savaşın zorlu şartları, Sovyetlerin baskı ve terör uygulamaları nedeniyle bilinçli bir şekilde veya Alman askeri gücü tarafından esir alınarak SSCB'ye karşı mücadele etmek durumunda kalmıştır. Haleddin İbrahimli kendi eserinde Azerbaycan halkının içinde bulunduğu bu karışık durumu şu şekilde izah etmekteydi: *“Aslında kaderleri kendi ellerinde olmadığı için ayrı cephelerde (Alman ve Sovyet) birbirlerine ateş açmak zorunda kalan her iki tarafın durumunu anlamak zor değil. Bir millet bağımsız olmayınca, kendi kaderini tayin edemeyince, doğal olarak başkalarının elinde bir araç haline gelir”* (İbrahimli X. , 2012, s. 172).

Bu nedenle, İkinci Dünya Savaşının başlaması ve değış en siyasi-toplumsal koşullar, Azerbaycan'ın milli bağımsızlık hareketinde yeni mücadele yöntemlerinin gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Aynı zamanda, hem ülke içinde hem de muhacirler arasında yeni sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

3.2. SAVAŞ DÖNEMİNDE SOVYETLERE KARŞI MÜCADELEDE AZERBAYCAN LEJYONU

İkinci dünya savaşının başlarından itibaren Almanlara Sovyet tarafından çok sayıda asker esir düşmüştü. Bu sayılar hakkında kesin bilgi olmamakla beraber alman araştırmacı Patrik von Zur Mühlen 1 Kasım 1941'e kadar Alman esir kamplarında 2 milyondan fazla Kızıl Ordu mensubunun bulunduğunu yazmaktadır. Alfred Rozenberg onların sayısının 3,6 milyon olduğunu iddia etmekteydi (Mühlen, 1984, s. 52). Araştırmacı Alfred Straim 1 Mayıs 1944 yılına ait resmi verilere dayanarak Almanya tarafından Sovyetlerden esir alınanların sayısının 5.163.381 kişi olduğunu ve bunların 2.240.000nin esirlikte öldüğü veya idam edildiğini yazmaktadır (Devlet, 2007, s. 101). Sovyetler Birliğı'ne karşı mücadele etmek için Azerbaycanlı askerler kasten esir düşerek Almanya tarafına geçmekteydi. Savaşın ilk aylarında 150.000'den fazla Azerbaycanlı asker veya gönüllü esir alınarak Almanya tarafına geçmişti (Molıkov, Qaffarov, & Yusifov, 2009, s. 353).

Avrupa'nın farklı ülkelerinde bulunan esir kamplarının bu sakinleri ya bulaşıcı hastalıklardan topluca ölmekte ya da ırkçı faşist rejimin siyasetinin kurbanları olmaktaydı. Sadece Çestohova kampındaki 30.000 mahkumdan, tifüs salgını sonrasında 2.000 kişi hayatta kalmıştı (Mühlen, 1984, s. 57). İkinci Dünya Savaşı'nın çelişkilerinden biri de SSCB'deki Türk milletlerinin ırkçı faşist ideolojiye göre "aşağı değerli Asyalılar" olarak görülmesi ve "Moğollar" olarak adlandırılmasıydı. Irksal ideolojinin değer sıralamasında SSCB Türkleri Slavların altında yer almaktaydı. Bu ideoloji ile alman askerleri SSCB Türklerine karşı çok keskin bir tavır sergilemekteydi. Öte yandan esir Müslümanlar sünnet meselesi ile alakalı Yahudilerle karıştırılarak 1942 yılına kadar topluca yok edilmekteydiler (İbrahimli X. , 2012, s. 155).

Böyle bir durumda Türklerin durumunu iyileştirmek için Nuru Paşa ve Komutan Hüseyin Emir Erkilet ilk kez Alman hükümetine Türk-tatar milli lejyonunun oluşturulması fikrini sunmuştur. 1941 yılında Berlin'e gelen Nuru Paşa Almanya Dışişleri Bakanlığı ile iletişime geçerek görüşmeler yapmıştır. Nuru Paşanın Alman hükümetine sunduğu öneriler şu şekildeydi: "*1. Türk ve Müslüman esirler Sovyet esirleri arasından ayrılarak Birinci Dünya savaşında olduğu gibi özel bir kampa yerleştirilmeli, onların Pantürkizm hareketi etrafında birleştirilerek askeri birlikler şeklinde düzenlenme ihtimali araştırılmalı. 2. Gelecekte Almanya'nın idaresinde olacak topraklarda Türk ve Müslüman halkların yönetimi Türklerin elinde olmalı. 3. Nuru Paşa kendisi Turancılık hareketinde aktif rol almalı ve Turan Propaganda Merkezi oluşturulmalıdır*" (Devlet, 2007, s. 103).

Kendi fikir ve görüşlerini açıklayan Nuru Paşa Türkiye hükümetinden habersiz gelmediğini ve Berlin'e gelmeden önce Başbakana bilgi verdiğini belirtmişti. Lakin Nuru Paşanın teklifi kabul edilmemişti çünkü Almanya Hükümeti Sovyetler Birliği yenildikten sonra büyük Rusya İmparatorluğunun başka devletlerin değil Almanya'nın etkisi altına girmesini planlamaktaydı (Yaqublu, 2005, s. 90). Almanya Sovyetler Birliği'ne karşı Türk milliyetçiliği hareketlerini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak istemekte, fakat Türkçülük hareketlerinin Türkiye tarafından yönlendirilmesini kendi hedef ve çıkarları için tehlike olarak görmekteydi. Adolf Hitlerin baş ideoloğu olan A.Rosenberg Turancılık

hareketinin Doğuya doğru genişlenmesinin engellenmesinde Ermenistan'ın Azerbaycan ile Türkiye arasında “ çok iyi bir kama işlevi” gördüğünü söylemiştir. Hitler için ise büyük petrol rezervlerine sahip olan Kafkasya özel önem atfetmekteydi. Bu yüzden Hitler, Kafkasya petrolüne sahip olmak için Kafkasya'yı sıkı bir şekilde kontrol etmek gerektiğini aksi takdirde bölgede etnik çatışmaların yaşanacağını ve böyle bir durumun Almanya'nın hedef ve çıkarlarını engelleyeceğini belirtmekteydi (Özden, Azerbaycan Lejyonu ve Abdürrahman Fatalibeyli'nin Faaliyetleri (1942-1954), 2018, s. 521).

Kasım 1941'de Almanya tarafından esir alınan Azerbaycanlı askerlerden Abdürrahman Fetelibeyli Düdenginski¹², Hitler'e bir mektup yazarak, Alman ordusunda Sovyetler Birliği ve Büyük Britanya'ya karşı savaşmayı planladığını bildirmişti. O aynı zamanda Azerbaycan Lejyonunun oluşturulması için Almanya Dışişleri Bakanlığı'na da başvurmuştur. Düdenginski'nin bu teklifine karşı Savaşı 1941 kışına kadar bitirmek isteyen Hitler henüz lejyonların oluşturulmasını istememekteydi. Ancak Dışişleri ve Doğu Bakanlıkları, mahkumların çokluğuna ve onların büyük bir kısmının gerçekten Bolşevizm'e karşı savaşma niyetinde olduğuna dayanarak milli lejyonlar oluşturmanın önemi konusunda Hitler'i ikna etmeye çalışmaktaydı. Bu nedenle Ağustos 1941'den itibaren Sovyet savaş esirlerinin milliyetlerine göre ayrılarak kamplara yerleştirilmesi çalışmaları başladı. Otuz heyet savaş esiri kamplarında dolaşarak insanları milliyetlerine göre gruplara ayırdı. Aslında bu adımla lejyonların temeli atılmış oldu (İbrahimli X. , 2012, s. 155).

Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırısından sonra 17 Temmuz 1941'de işgal edilmiş Doğu illerinde Bakanlık oluşturulmuş ve söz konusu Bakanlık Alfred Rosenberg'in yönetimine verilmişti. Ağustos 1941'de Azerbaycanlılardan oluşan ilk gönüllüler Alman

¹² A.F.Düdenginski gençliğinde SSCB ordusuna katılmış, askeri piyade okulundan mezun olarak Azerbaycan Tümeninde subay olmuştu. 1939'da Finlandiya savaşına katılmış ve "Kızıl Yıldız" nişanı ile ödüllendirilmişti. Bir süre Leningrad bölgesi genel merkezinde 6. daire başkanı olarak çalışmış, Sovyet ordusu birlikleri 1940'ta Baltık cumhuriyetlerini işgal ettikten sonra A.F.Düdenginski, Almanlar tarafından yakalanarak Riga'daki askeri karargaha gönderilmişti.

ordusuna alındılar ve çoğunlukla cephede Alman istihbaratının özel komutanlığında görev yapmaktaydılar. Aslında Azerbaycanlı gönüllüler daha tehlikeli bölgelerde ucuz ve yardımcı güç olarak kullanılmaktaydı. Kafkasya'nın geleceği konusunda ise hem Hitler hem de Rosenberg aynı görüşteydi. Askeri, siyasi ve ekonomik hususlar açısından Kafkasya'nın Rus yönetiminden kurtulmasının önemini anlamaktaydılar. Kafkasya politikası ile ilgili olarak, hem Almanya Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop, hem de Rosenberg siyasi muhacirlere güvenerek onlarla birlikte işbirliği yapmaya önem vermekteydiler (Həsənli, İkinci Dünya Müharibəsi İllərində Azərbaycan Hərbi, Siyasi və Diplomatik Münasibətlərdə (1939-1945), 2015, s. 286).

Hitlerin Barbarossa hareketi¹³ planı Moskova önlerinde başarısızlıkla sonuçlandığı için Kafkasya hareketi 1942 yılına ertelenmişti. Savaşı kazanmak için petrol rezervlerinin ele geçirilmesinin önemli olduğunu belirten Hitler Balu kod adlı ikinci hareket hazırlıkları çerçevesinde Türkistan ve Kafkasyalı savaş esirlerinden “Türk Taburları” oluşturma emri vermişti. Alman Kara Ordusu Başkomutanlığı tarafından Güney Ordular Grubu ve ilgili diğer birliklere gönderdiği 02.06.1942 tarihli emrin 2 numaralı ekinde Türk Savaş Esirlerinin Tespiti, Kontrolü, Yükümlü Kılınması ve Görevlendirilmesine İlişkin Yönetmelik yer almıştı. Söz konusu emirde Türkmenler, Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Karakalpaklar ve Taciklerden ibaret Türkistan lejyonu, Azerbaycanlılardan ibaret Müslüman Kafkasya lejyonu, Ermeni lejyonu, Gürcü lejyonu ve Adıgeler, Abhazalar, Kabardinler, Karaçaylar, Balkarlar, kuzey Osetyalılar, İnguşlar, Çeçenler, Kumuklar, Avarlar, Lakeler ibaret Dağıstan lejyonlarının oluşturulacağı belirtilmişti (Özden, Azerbaycan Lejyonu ve Abdürrahman Fatalibeyli'nin Faaliyetleri (1942-1954), 2018, s. 523)

İlk birlikler Polonya'da kurulmuş, 1942 yılından sonra ise bir kısmı Sovyetler Birliği'nin işgal edilmiş topraklarına taşınmıştır. Askeri kampların kötü şartlarından kurtulmak, SSCB'yi yıkmakta paylarının olması arzusuyla büyük çoğunluk bu birliklere katılmayı kabul

¹³ Barbarossa Plan ismini 12. Yüzyıl alman kralı Friedrich Barbarossadan almıştı. 18 Aralık 1940'da kabul edilen plana göre Hitler savaşı en geç Kasım 1941'e kadar bitirmeliydi.

etmişti. Katılım için başvuranların %70'i sağlık durumları uygun olduğu için birliklere dahil edildi. Birliklerdeki askerlerin %7,2'i, kurala göre ise %15'i Almanlardan ibaret olmalıydı. Birliklerdeki yabancı askerler subay ve astsubay olma hakkına sahip olsalar da kendilerinden aşağı rütbeli alman askerlerine komuta verme hakları yoktu (Devlet, 2007, s. 106).

2 ağustos 1942'de Kafkas Lejyonu Azerbaycan lejyonu ve Kuzey Kafkasya lejyonu olmak üzere ikiye ayrıldı. Ağustos 1942'de lejyonerlerin durumu "Doğu'daki yerel yardımcı birimlerin durumu hakkında" kararnamesiyle daha da doğrulandı. Söz konusu belgede, Türk ve Kafkas milletlerinin temsilcileri ayrı bir tümende görevlendirilmiş ve "*özel muharebe birliklerinde Alman askerleriyle omuz omuza Bolşevizm'le savaşan eşit müttefikler*" olarak gösterilmişti. Bunun sebebi Almanların gözlemlerine göre çıkarılan isyanlar ve ihanet açısından ilk sırada Ermeniler, ardından Gürcüler, sonra ise Volga Tatarları ve Türkistanlıların yer almasıydı. Azerbaycanlılar ve Kuzey Kafkasyalılar arasında bu tür vakalar nadir görülmekteydi (Yaqublu, 2005, s. 95).

Almanlar lejyonerleri çeşitli alanlarda görevlendirmekteydi. Lejyonerler sadece savaş birimlerinde değil keşif çalışmalarında da kullanılmaktaydılar. Bu amaçla faşist Almanya'da Gestapo'nun¹⁴ doğrudan etkisi altındaki istihbarat merkezleri faaliyet göstermekteydi. Bunlardan biri Chapelin istihbarat merkeziydi. Sovyet devletine gönderilen sabotajcılar bu merkezde eğitilmekteydi. Aralık 1942'de buradan bir grup Azerbaycanlı Auschwitz istihbarat okuluna gönderildi. Bu okulun öğrencileri radyo çalışmaları, şifreleme, sahte belgeler hazırlanmasını ve diğer provokasyon işleri üzerinde çalışmaktaydılar. Kursu tamamlayanlar Sovyet ordusunun arka cephelerinde çalışmaya gönderilmekteydi (Yaqublu, 2005, s. 94).

Bu dönemde Almanya hükümeti dünyanın farklı ülkelerinde Sovyet rejimine karşı mücadele eden muhacir birlikleri de kendi tarafına çekmek maksadıyla onlarla görüşmeler yapsa da bu konuda genellikle başarı sağlayamadı. Mehmet Emin Resulzade alman hükümeti ile yaptığı

¹⁴ Almanca Geheime Staatspolizei (Gizli Polis Teşkilatı) ifadesinin kısaltması.

görüşmelerden sonra Almanya'nın Sovyetlere karşı mücadelede galip geldiği takdirde bile Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımayacağını anladıktan sonra Berlin'i terk etti. Bu durumda Alman hükümeti temsilcileri Resulzade ve Azerbaycan Milli Merkezine muhalif konumda duran Halil Bey Hasmmemedov grubu, Kafkaz heyetinin Azerbaycanlı temsilcileri Fuad Emircan, Abbas Bey Atamalibeyov ve A.F.Düdinginski ile görüşmelere başladılar. Aslında Hitleri hangi milli komite olması değil, tebligat, dergiler, öğretici kurslarla ilgilenen İrtibat Heyetlerine uygun kişilerin seçilmesi ilgilendirmektedir. Bu yüzden Resulzade ile anlaşma sağlanamayınca Azerbaycan İrtibat Heyetinin başına A. Fetelibeyli Düdinginski getirilmiştir. İrtibat Heyetinin askeri, mülki ve diplomatik şubeleri faaliyet göstermektedir. Askeri şubeye A.F.Düdinginski, mülki işlere F.Emircan, diplomatik şubeye ise A.Atamalibeyov rehberlik etmektedir. Düdinginski rehberliğinde burada Azerbaycan Milli Birlik Meclisi de oluşturulmuştur. Onun üyeleri arasında Azerbaycan muhacirlerinin Paris grubundan Ceyhun Hacıbeyli de vardı (Yaqublu, 2008, s. 59).

1943 yılının mayıs ayının sonlarında Berlin'in Victoria pansiyonunda H. Hasmmemmedov'un rehberliğinde bir toplantı yapıldı. Toplantıda muhacir temsilciler, aydınlar ve lejyonerin temsilcileri yer almaktaydı. Toplantıda Azerbaycanlı lejyonerler hakkında bilgi toplanmasının ve başta milli karargah olmakla vahit merkez oluşturulması hakkında karar kabul edildi. Bu amaçla Doğu bakanlığı nezdinde Azerbaycan karargahı oluşturuldu. Toplantıda Azerbaycanlıların taleplerini sunmak için kongre çağırılması karara alındı. Azerbaycan lejyonunun en önemli siyasi faaliyetlerinden biri 1943 6-7 Kasım tarihlerinde düzenlenen Milli Azerbaycan Kongresi olmuştur. Avrupa'nın muhtelif ülkelerinden davet olunmuş Azerbaycanlı muhacirler, cephe ve lejyonlardan gelen asker ve subaylar Milli Azerbaycan kongresinin düzenlendiği Kaiserhof oteline toplanmışlardı. Sovyetler Birliği ve Bolşevizm'e karşı herhangi bir birleşme Almanya'nın çıkarlarına uygun olduğu için Kongrenin düzenlenmesine yardımcı olmuştur. Kongreni Gence isyanına rehberlik etmiş Cahangir Bey Kazımoğlu açık ilan etmiştir. Toplantıda Divan Heyeti Başkanı Abbas Bey Atamalibeyov, Azerbaycan milli bağımsızlık hareketinin tarihinde en önemli günlerden biri olduğunu belirtmiş ve uzun bir aradan sonra Azerbaycan Türklerine uğruna savaştıkları milli ideallerini dile getirmek imkanı sunulduğu için *“büyük alman halkına ve onun*

Rehberine” ve lejyonerlere teşekkür ederek sözü Azerbaycan Lejyonu İrtibat Subayı Binbaşı A.F.Düdenginski’ye vermiştir. Kongrenin düzenlenmesinde önemli bir faaliyette bulunan Düdenginski konuşmasında Azerbaycan Milli Birlik Meclisinin iki amacı olduğunu belirtmişti: 1. Bolşevizm’in yok edilmesi ve Kafkasya Birliğine dahil olan bağımsız Azerbaycan devletinin yaratılması. 2. Bolşevikler ve sömürgecileriz tüm Kafkasya haklarıyla işbirliğinde olacak yeni Azerbaycan devletinin inşa edilmesi (Yaqublu, 2008, s. 165).

Azerbaycanlı lejyonerlerin askeri üniformalarının kollarındaki nişanlar Zerdüştlerin ateşe tapınmasını yansıtmaktaydı. Fakat zamanla bu nişan kabul edilmeyerek üç renkli bayrağın yansıtılmasına karar verilmiştir. İlk zamanlarda üç renkli bayrağın üstündeki ay ve yıldız Pantürkizm sembolü olarak nitelendirildiği için yasaklansa da 1943 yılının sonlarına doğru Azerbaycanlı lejyonerler ulusal bayraklarının sembolü olan ay ve yıldızı üniformalarında taşımayı başarmışlardır. Azerbaycan taburlarının her birinin ayrılıkta isimleri vardı: Aslan, İgid, Dönmez, Bergman, Cavat han, 817, 818, 819 ve s. (Həsənli, İkinci Dünya Müharibəsi İllərində Azərbycan Hərbi, Siyasi və Diplomatik Münasibətlərdə (1939-1945), 2015, s. 292).

Azerbaycan lejyonerleri Almanca bilmedikleri için ayrı bir tercüman grubu da faaliyet göstermekteydi. 7 Eylül 1942’de her biri 10 kişiden oluşan Azerbaycan türkçesi, Gürcüce ve Türkistan dili tercümanlarından oluşan bir grup oluşturulmuş ve onlara ek Almanca dersleri verilmekteydi. Propaganda Genel Müdürlüğü, lejyonerler arasında dini ve eğitimsel çalışmaların yürütülmesi amacıyla Dresden şehrinde “Molla kursları” düzenlemişti. Bu kurslarda SSCB’deki tüm Müslüman milletlerin temsilcileri temsil edilmekteydi. Müslümanlar namaz vakitlerinde askeri eğitimden muaf tutulmaktaydılar. Aynı zamanda Azerbaycanlıların Aralık 1942’de Kurban, Ocak 1943’te Muharrem ve Mart 1943’te Nevruz bayramlarını kutlamalarına izin verilmişti. Ayrıca ölünün kefenlenmesi, kible yönüne defnedilmesi ve mezar taşı koyulması meseleleri de Müslümanlara bırakılmıştı (Yaqublu, 2008, s. 102).

İkinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas ve Türkistan lejyonları büyük kayıplar vermiştir. Doğu ve Batı cephelelerindeki askeri operasyonlar zamanı bazı durumlarda, personelinin %70 ila

%80'ini kaybetmişlerdir. Örneğin, 805. Azerbaycan Tabur'u savaşçılarının %85'ini kaybederken, Azerbaycanlılardan oluşan 806. Tabur, askeri operasyonlarda personelinin %70'ini kaybetmiştir. Bu kayıplar nedeniyle milli muhacir komiteleri ve lejyonerler milli ve siyasi taleplerini daha fazla dile getirmeye başlamışlardır. Bu amaçla 28 Ağustos 1944'te lejyon birliklerinin Kafkasya karargahının liderleri A.Rosenberg'e toplu bir çağrı göndermişti. Burada, Kafkasyalıların Alman yetkililerle daha fazla işbirliği yapmasının koşulu olarak şu talepler öne sürülmüştü: 1.Kafkasya devletlerinin bağımsızlığının Alman hükümeti tarafından tanınması; 2. Savaşan Kafkas birliklerinin Almanya tarafından Kafkas kurtuluş ordusu olarak tanınması; 3. Dört Kafkas halkının Almanya'nın müttefiki olarak ilan edilmesi; 4. Kafkas karargahının söz konusu savaşan lejyoner milletlerin ulusal temsilciğine dönüştürülmesi. Aksi takdirde lejyoner karargahlarının ne Kafkasya milletleri ne de Almanya karşısında sorumluluk taşıyacakları belirtilmiştir (Həsənli, İkinci Dünya Mühəribəsi İllərində Azərbaycan Hərbi, Siyasi və Diplomatik Münasibətlərdə (1939-1945), 2015, s. 317).

Azerbaycan'ın istiklalinin yeniden kazanılması ve Bolşeviklerin politikalarının dünya kamuoyuna duyurulması, aynı zamanda Almanya'daki Türk lejyonlarının sorunlarının çözülmesi için Düdenginski, lejyonların askeri ve siyasi faaliyetlerinin yanı sıra basın ve yayın alanında da önemli adımlar atmıştır. Azerbaycan Milli Birlik Komitesi, 1942 yılının Mayıs- Haziran aylarında Berlin'de Azerbaycan Lejyonu askerleri için Azerbaycan Türkçesi ve Almanca olarak haftalık *Azerbaycan* gazetesi yayınlamaya başlamıştı. Azerbaycanlı lejyonerlerin yayınladığı *Azerbaycan, Hücum* gazeteleri *Milli Birlik* dergisine Almanya tarafından maddi destek sağlanmakta ve Azerbaycan lejyonerlerinin aktif faaliyeti ile yayınlanmaktaydı (Yoska & Mağara, 2021, s. 65). Gazetenin ilk sayılarında Osmanlı şivesinde yazmayı tercih eden muhacirlere lejyonerler itiraz etmiş ve gazetenin Azerbaycan Türkçesinde Latin alfabesi ile yayınlanmasını başarmışlardı. Gazete 1945 Mart ayının sonlarına kadar yayınlanmıştı (Yaqublu, 2005, s. 188).

Genel olarak bakıldığında gazetenin yayın politikası üç ana unsur etrafında toplanmaktaydı. Birinci unsur doğrudan Almandan Azerbaycan Türkçesine çevrilen, Alman Genelkurmay Başkanlığı'nın cephelelerdeki duruma dair raporları ve resmî açıklamalarıydı. Bunun yanında

yine Almancadan çevrilen bazısı özetlenmiş Adolf Hitler'in demeçleri ve dünya Devletlerinin genel politik çizgisini yansıtan haber ve mesajlardı. İkinci unsur lejyonerlere yönelik Almanya'nın savaştaki başarılarını gösteren ve Müttefik devletlerin başarısızlık ve ahlaki yönden zayıflıklarını anlatan, lejyonların moralini yükseltmeyi hedefleyen haberlerdi. Üçüncü unsur, doğrudan Azerbaycan lejyonerleri ve Azerbaycan milli hareketine yönelik yapılan haber ve yazılardı. *Azerbaycan Gazetesi*'nin esas amacı Azerbaycan milli istiklale ulaşıncaya kadar mücadele etmek ve Ruslar tarafından ezilen Azerbaycan Türklerinde milli bilinç uyandırmak olmuştur (Yoska & Mağara, 2021, s. 65).

Azerbaycan Milli Birlik Komitesi ve lejyonerler General Vlasov'un rehberliğindeki Rusya Bağımsızlık ordusuyla da mücadele etmekteydi. Hitler Rus asıllı esirlerden bir ordu oluşturulmasına karşı çıksa da cephede durumların değişmesi, İngiltere ve ABD'nin Sovyetler Birliği'ne yardım etmesi gibi hususlar Rusya Bağımsızlık ordusunun kuruması ile sonuçlanmıştır. General Vlasov'un Rusya bağımsızlık ordusunu kurmakta amacı Almanya yenildikten sonra ABD ve İngiltere'nin yardımı ile bu ordunu "üçüncü güç" olarak Sovyet Birliği'ne karşı kullanmak olmuştur. Onların amacı Stalin'in devrilmesi ve Rusya milletlerinin Bolşevizm'den kurtarılması, Rusya haklarının 1917 devriminden önceki hudutlarına geri dönmesi, Almanya ile sulh imzalanması, Bolşevikleriz ve sömürgecileriz yeni bağımsız devlet kurulması olmuştur (Həsənli, İkinci Dünya Müharibəsi İllərində Azərbaycan Hərbi, Siyasi və Diplomatik Münasibətlərdə (1939-1945), 2015, s. 318). Azerbaycan lejyonerleri komitenin konumundan rahatsızlardı, çünkü Eylül 1944'te Hitler'le görüşen General Vlasov, ulusal azınlıkların bağımsızlığı fikrini inkar ederek Bolşevizm'in devrilmesinden sonra SSCB milletlerinin Rusya ile gönüllü olarak yeniden birleşeceğini belirtmişti. Dolayısıyla farklı milletlerden oluşan lejyonerler ve özellikle Azerbaycanlı lejyonerler bağımsız ve özgür yaşama arzusunu her şeyden üstün görmekteydiler. Böylece, Almanya Silahlı Kuvvetleri safında savaşmaktaki asıl amaçlarının aynı zamanda vatanlarını gelecekte özgür ve bağımsız devletler saflarına katmak olduğunu bir kez daha kanıtlamış olmuşturlardır (Yaqublu, 2005, s. 139).

Azerbaycan lejyonerlerinin asıl maksadının Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması ve ülkedeki Bolşevik rejiminin devrilmesi olduğunu A.F.Düdenginski'nin eski Çarlık Rusya ordusu mensubu General Lazar Biçerahov'a yazdığı mektubundan da anlaşılmaktadır:

Stalin ve Hitler Polonya'yı böldüğünde, Baltık ülkelerinin bağımsızlığını elinden aldığında ve Finlandiya'yı darmadağın ettiğinde nefesimizi tutarak İngiltere'nin Fransa'nın, İskandinavya'nın ve diğer Avrupa ülkelerinin SSCB'ye karşı savaş başlatmasını bekliyorduk. O zamanlar hem Stalin'e hem de Hitler'e karşı onların doğal müttefiki olabilirdik. Ama... olaylar farklı gerçekleşti. Batılı ülkelerin vatanseverlik görevi onları SSCB'ye ve bizi ise Almanya'ya bağladı. Batılı ülkeler bizim hatırımıza Kremlin'le ittifakı reddetmediği gibi, biz de atalarımızın geleneklerini ayaklar altına alan, halkımızı köleleştiren Büyük Rusya ve Sovyetler Birliği için savaşamazdık (İbrahimli X. , 2012, s. 157).

F. Düdenginski milli bağımsızlık taleplerinin göz ardı edilmesine rağmen hala Almanya ile işbirliği içinde olmalarını ise *"Bağımsızlığımız tanınsın ya da tanınmasın, bu zor dönemde yurttaşlarımızı milli rehberlikten mahrum etmeye ahlaki hakkımız yok. Bu, vatana karşı suç anlamına gelir"* diye açıklamaktaydı (İbrahimli X. , 2012, s. 164).

İkinci Dünya Savaşının sonlarına doğru Almanya'nın yenilgisi kaçınılmazdı. 22 Ağustos 1944'te dört Kafkas Cumhuriyeti, Kafkasya'nın konfedere tabanlı varlığına ilişkin belgeyi (diplomatik nota) Dışişleri Bakanlığı yetkilisi Friedrich-Werner Graf von der Schulenburg aracılığıyla Dışişleri Bakanlığı'na teslim etti. 17 Mart 1945'te Rosenberg, Azerbaycanlılara, Gürcülere, Ermenilere, Kuzey Kafkasya'ya ve Kırım Tatarlarına Almanya tarafından resmen tanındıklarını bildirdi. Tanıma belgesinde, bu milletlerin *"geleceklerine ilişkin fikirlerini temsil etme ve bunları manifestolarla ifade etme hakkına sahip oldukları"* doğrulandı. Fakat Almanya'nın bu gecikmiş adımı durumu değiştirmede (Yaqublu, 2008, s. 139).

Müttefiklerin yakın yardımıyla Almanları Berlin'e doğru iten Sovyet birlikleri, kazanma kararlılıkları yavaş yavaş güçlenmekteydi. 1945 4-11 Şubat tarihleri arasında Kırım Yalta'da ABD, Büyük Britanya ve SSCB devlet başkanlarının katıldığı bir konferans düzenlendi. Konferansta Almanya'nın geleceği sorunu tartışıldı ve eski Sovyet asker ve subaylarının, vatandaşlarının Sovyet devletine geri verilmesi kabul edildi. Lejyonerlerin durumları ile ilgili Yalta konferansının bir bölümüne *"Müttefik Kuvvetler arasında savaş esirleri ile bu ülkelerin vatandaşlarına ilişkin anlaşma"* adı verildi. Söz konusu bölümde İngiliz, Amerikalı ve Sovyet savaş esirlerinin korunması ve gözaltına alınması meselesine de değinilmişti

(Yaqublu, 2005, s. 140). Yalta konferansında kabul edilen savaş esirlerine ilişkin bu anlaşmanın lejyonerler tarafından kesin olarak kabul edilmediğini belirtmek gerekir. Lejyonerler, Sovyet devletinin kendilerine acımasız cezalar uygulayacağını farkındaydılar. Sovyet propagandacıları da çeşitli yollarla Sovyet hükümetinin tüm sıradan askerleri hatalarına rağmen affedeceğine, anavatanın oğullarını geri çağırdığına ikna etmeye çalışmaktaydılar. Ancak lejyonerler bu propagandaya ciddi bir ilgi göstermemekte ve inanmamıştı.

Almanya yenildikten sonra, Sovyetler Birliği tarafından lejyonlarda savaşan askerlere karşı sürgün ve katliam politikasını uygulamaktaydı. Müttefiklerin çabalarıyla Sovyetler Birliği'ne geri verilen esir ve lejyonerlerin birçoğu kurşuna dizilerek öldürülmüş, bazıları ise Sibiry'a da bulunan sürgün kamplarına gönderilmişti. Bazıları Sovyet özel servisleri tarafından yakalanıp SSCB'ye getirilerek Stalin'in baskılarının kurbanı olmuştu. Bir kısmı ise çeşitli Batı ülkelerinde gizlice yaşamak zorunda kalmıştı. Ancak Soğuk Savaş'ın başlamasıyla birlikte lejyonerlerin çoğu Sovyetler Birliği'ne karşı aktif siyasi mücadeleye yeniden katılmışlardır (Edi, İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Rus ve Alman Ordularında Savaşan Azeri Askerler, 2019, s. 1402).

İkinci dünya savaşında Azerbaycanlılar Lejyon Hareketini Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmak için mücadele yollarından biri olarak görmekteydiler. Lejyonerlerin yayınladıkları dergi ve gazetelerdeki yazılardan, konferansların tartıştığı konulardan, alman hükümetine yapılan taleplerden ve Almanya'nın yenilgisinden sonraki faaliyetlerinden bu savaşın Azerbaycan lejyonerleri için SSCB'nin yıkılacağı ve Azerbaycan'ın yeniden bağımsızlık olacağından başka bir amaç taşımadığını söylemek mümkündür. 17 Mayıs 1944'de Azerbaycan Milli Birlik Merkezi rehberliğinin Berlin'in Esplanad otelinde Alfred Rosenberg'le görüşmesinde Düdenginski'nin şu sözleri de bu fikri destekler niteliktedir: "Eğer biz Rusların yerine Almanların Azerbaycan'da ağalık edeceğini görürsek sizinle bir adım bile atmayacağız. Biz yalnız Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğrunda savaşmaktayız" (Həsənli, İkinci Dünya Müharibəsi İllərində Azərbaycan Hərbi, Siyasi və Diplomatik Münasibətlərdə (1939-1945), 2015, s. 314). Zira Düdenginski de savaştan sonra batılı

devletler tarafından faşist olarak yargılanmamış, sonraki dönemlerde Hürriyet (Liberty) radyosunda işe alınmıştır.

3.3. SAVAŞ DÖNEMİNDE AZERBAYCAN SİYASİ MUHACİRLERİNİN ALMANYA İLE GÖRÜŞMELERİ

Azerbaycan Milli Merkezinin rehberi Mehmet Emin Resulzade ikinci dünya savaşı başlamadan önce Almanya ile yaptığı görüşmelerden istediği sonucu alamamıştı. O dönemde Azerbaycan muhaceretinin sağ kanadının temsilcileri- H.Hasmemmedov, Ş.Rustembeyli, N.Şeyhzamanlı, F.Emircan ve diğerleri gelecekte savaşa Almanya'nın yanında katılmanın Azerbaycan'ın bağımsızlığının restorasyonu için son şans olduğuna inanmaktaydılar. Bu nedenle onlar Alman temsilcileriyle ilişkiler kurulmasında çok ilgilidiler. Azerbaycan siyasi muhaceretinin sağ kanadının temsilcilerinden farklı olarak M.E.Resulzade ve silah arkadaşları, İkinci Dünya Savaşı arifesinde Polonya'yı desteklemekte, Azerbaycan'ın bağımsızlığının yeniden kazanılması yolunda muhacirlerin mücadelesinin destek üssü olması gerektiğine inanmaktaydılar. Çünkü o dönemde Polonya, SSCB'ye karşı en tavizsiz tutuma sahip Avrupa ülkelerinden biriydi. Polonyalıların ciddi bir şekilde savaşa hazırlandıklarını dikkate alan Azerbaycanlı muhacirler, Polonya ordusunun bir parçası olarak SSCB'ye karşı savaşmayı ummaktaydılar. Ancak 1939 yılında Almanya'nın Polonya'ya saldırmasıyla İkinci Dünya Savaşının başlaması ve bu ülkenin çok kısa bir süre içinde Alman orduları tarafından işgal edilmesi, Azerbaycanlı muhacirlerin tüm bu planlarına son verdi (Balayev, 2012, s. 253).

M.E.Resulzade Hitler'e ve faşist ideolojisine karşı tavrını savaştan önce şu şekilde ifade etmişti: *"Hitlerizm, her şeyden önce komünizmin demagojisine karşı çıkmak için yaratılmış bir fikirdir. O, faşizm gibi muhaliflerinden diktatörlük fikrini ödünç almış, ancak enternasyonalizmin yerine milliyetçiliği koymuştur"* (Yaqublu, Məmməd Əmin Rəsulzadə Ensiklopediyası, 2013, s. 272). Böyle bir durumda Almanya'nın Azerbaycan'ın

bağımsızlığını tanıyacağına inanmamakta, ama vatana faydası değebilecek herhangi bir anlaşma ihtimali için Alman resimleri ile görüşmüştü.

Polonya'nın Almanlar tarafından işgal edilmesi üzerine Varşova'da yaşayan Resulzade Fransa'ya gitmişti. Fakat Fransa kendisi Almanya tehlikesi ile burun-buruna olduğu için burayı da terk etmek zorunda kalarak İsviçre'ye yerleşti. Bu dönemde savaşın başlamasıyla ayrı-ayrı gruplar halinde faaliyet gösteren Prometeciler Londra'da yeni Divan oluşturmuştu. Diğer daha zayıf grup ise Varşova'da yerleşmekteydi (İbrahimli X. , 2012, s. 139). Polonya'nın hükümet başkanı, Resulzade'nin de şahsi dostu olan V.Sikorski'nin Londra'ya davetiyle Resulzade bir müddet burada yaşamıştır. Fakat İngiltere'nin SSCB ile ilk yakınlık tezahürlerini gördükten sonra Resulzade burayı da terk etmiş, Romanya'nın başkenti Bükreş'e taşınarak küçük aralıklar istisna olmakla ikinci dünya savaşının bitmesine kadar burada yaşamıştır (Balayev, 2012, s. 255).

Alman makamları, henüz SSCB'yle savaşa başlamadan önce Azerbaycan muhaceretinin lideri olarak Rasulzade ile yakından ilgilenmekteydi. Resulzade Mayıs 1941'de Berlin'den işbirliği teklifi aldığında bir takım şartları öne sürmüştü. O, Azerbaycan muhacirlerinden oluşturulacak askeri birliklerin ancak Azerbaycanlı komutanların önderliğinde uygun askeri eğitimden geçirildikten sonra cepheye gönderilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Ona göre Azerbaycan Milli Komitesinin Azerbaycanlıları savaş esiri kamplarından çıkarma hakkı olmalı, Almanya'da yaşayan Azerbaycanlılar tek komitede birleştirilerek basın özgürlüğü hakları sağlanmalıydı. Aynı zamanda Resulzade, Azerbaycan Almanlar tarafından kurtarılacaksa hem iç hem de dış politika konularında özgürce hareket etme imkanına sahip olmaları gerektiğini savunmaktaydı. Azerbaycan muhaceretinin tanınmış temsilcilerinden A.Atamalibeyov'a göre, Hitler Resulzade'nin önerdiği bu şartları reddetmişti (Həsənli, İkinci Dünya Müharibəsi İllərində Azərbycan Hərbi, Siyasi və Diplomatik Münasibətlərdə (1939-1945), 2015, s. 302).

Bükreş'te Türkiye büyükelçisi olarak bulunan H.S.Tanrıöver'in Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekaletine gönderdiği 17.07.1941 tarihli mektubunda verilen bilgilere esasen bu

tariflerde Resulzade'nin ilk kez görüşmeler için Berlin'e gittiği anlaşılmaktadır. Bu mektupta Tanrıöver Resulzade'nin verdiği şu bilgileri sunmaktadır:

Rosenbergin riyasetinde ekaliyetleri işlerle müştegil daire kendisine Kafkasya milletlerinden müteşekkil bir federasyon yapılacağını, bu kıtanın Rusya'dan tamamen ayrılması mukarrer olduğunu söylemiştir. Almanya hükümeti orada vücuda getirilecek hükümetler için halkın itimadını haiz yerli mümtaz ricalden kimseleri şimdi seçmek istiyor. Gürcüler ve ermeniler Avrupanın muhtelif köşelerinde bu maksatla çalışır. Teşkilata malik oldukları için şimdiden Berlin'de azami faaliyete geçmiş. Orada vazife görececek hükümetlerin intihap ve tertibine büyük ehemmiyet veriliyor. Gürcü ve Ermenilerin aksine olarak Kafkas Türkleri dışarıda pek az kimseye maliktir. Almanya Türkiye'nin hudutlarındaki büyük Türk kitlelerine lakayt kalmıyacağını tahmin ediyor. Bu maksatla Emin bey birkaç gün için buraya gelerek bu mesele hakkında hükümetimizin herhangi bir mülahaza ve emri varsa öğrenmek ve aynı zamanda memleketimizdeki mülteci alakalarile temas etmek istiyor. Kendisine verilecek cevabı teblig etmenizi rica ederim (TDA, 571/35357 -138979- 3, 1941-07-16).

Resulzade Almanya ile yaptığı görüşmelerde Türkiye'nin desteğini görmek istese de Hariciye Vekaleti bu talebe *"bu işle alakadar olmayacağımız ve kendisinin Türkiyeye gelmesi mahzurlu bulunduğu"* cevabını vermişti.

Bu dönemde Atamalıbeyov'un rehberliğinde Paris'teki Azerbaycan Diplomatik Heyetinin temsilcileri Haziran 1941'de Almanya'nın Fransa büyükelçisi Otto Abetz'e bir mektup yazarak Almanya ile ilişkiler kurulması için bir adım atmıştı. Burada Almanya'nın zafer kazanması ve Kafkasya'nın Sovyet boyunduruğundan kurtulmasına ilişkin umutlarını dile getirerek Bolşevizm'e karşı verilen savaşa katkıda bulunmak için Almanya ile işbirliğinde bulunmaya hazır olduklarını belirtmekteydiler. Aynı teşebbüs İstanbul'daki muhacirler tarafından da yapılmıştı. Ağustos 1941'de Almanya'nın Türkiye büyükelçisi Franz von Papen ve Azerbaycanlı muhacir Hosrov Bey Sultanov arasında bir görüşme gerçekleşmişti. Bu görüşmede H.Sultanov alman diplomata Azerbaycan ve Kafkasya meselesi ile ilgili görüşlerinden ibaret bir memorandum sunmuştu. Hem bu memorandum, hem de görüşme sırasında H.Sultanov'un verdiği bilgiler birkaç gün sonra Papen'in Dışişleri Bakanlığına göndereceği "Pan-Turan hareketi hakkında" isimli belgenin temelini oluşturmaktadır (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 398). 5 Ağustos 1941 tarihli bu belgede Türkiye'nin Azerbaycan konusundaki tutumu şu şekilde anlatılmaktaydı:

Türk Hükümet çevreleri, Almanların Rusya'daki başarıları açısından Türk-Rus sınırının ötesindeki ırkdaşlarının kaderine, özellikle de Azeri Türklerinin kaderine giderek artan bir ilgi göstermektedirler. Bu çevrelerde 1918 olaylarını geri getirme ve bu bölgeyi, özellikle değerli Bakü petrol bölgesini ilhak etme eğilimi göze çarpmaktadır. Bu amaç için, bir kısmı Abdülhamit

zamanında benzer hizmetler görmüş kişilerden uzmanlar komitesi niteliğinde bir şey oluşturulmuştur. Bunun görevi gerek içerideki göçmenler arasında, gerekse yurtdışından özellikle de İran Azerbaycan'ından, Hazar'a kadar olan Türk nüfuslu bölgeleri yeni Türkiye'ye ilhak etmek üzere malzeme ve taraftar toplamaktır. Bu grubun lideri, İstanbul Milletvekili Şükrü Yenibahça'dır (ailesi nesillerden beri Türkiye'de yerleşmişse de kendisi Tatar kökenli olduğunu iddia etmektedir).

Belgenin devamında Papen Nuru Paşa, Zeki Velidi Toğan, Ahmet Caferoğlu, Memduh Şevket beyin de bu grubun içerisinde olduğunu belirterek onlar hakkında kısa bilgiler sunmuştur. Aynı belgede Azerbaycan davasının lideri olarak Mehmet Emin Resulzade ve faaliyeti, onun yaveri olarak tanımlanan Mirza Bala Mehmetzade hakkında da bilgi verildikten sonra alman mevkilerine bu konu ile ilgili tavsiye verilmektedir:

Malî yani bir kenara bırakılırsa, kendisi tuttuğu tarafın/safın politikacıdır. (Prometheus örgütünün diğer Türk üyeleri bir süre önce Türkiye'nin Almanya'ya karşı dostça olmayan tavır takınmış olduklarından R. konusunda da ihtiyatlı davranmak tavsiye edilir.)... Güvenilir ajanın kanısınca bu kimselerle çalışmaya değer. (Bir başka Doğu-Türkik güvenilir ajanın kanısınca, bütün bu ihtiyar bekçilerle bir şey yapmamak daha iyidir. Bunların geçmişleri ve mali bağlantıları nedeniyle, yeni Azerbaycan Devlet'inde güvenilir bir rol oynayabileceklerine inanılmamalıdır.) (Alman Dış İşleri Dairesi Belgeleri Türkiyedeki Alman Politikası (1941-1943), 1977, s. 29)

Buradan da anlaşılacağı üzere Alman hükümeti Resulzade'nin bağımsızlık konusundaki fikirleri ve faaliyetlerinden yola çıkarak planladığı Yeni Azerbaycan- Almanya'dan bağımlı Azerbaycan fikrine sadık bir müttefik olamayacağını farkındaydı. Fakat Sovyet esiri milletler için dünya siyasetinin oluşturduğu zor durumdan faydalanarak SSCB'ye karşı savaşlarına uluslararası bir mücadele imajı kazandırmak adına muhacir grupların en önemli liderleri ile müttefiklik fikri üzerinde bir müddet daha durmaya devam ettiler.

Franz von Papen'in Alman hükümetinin mültecilerden faydalanmaları için yaptığı faaliyetler Türkiye'de bulunan ve yıllardır aktif mücadele eden muhacir gruplar ve meşhur Pantürkistler vasıtasıyla Türkiye'yi Almanya tarafından savaşa dahil etmek maksadı taşımaktaydı. Almanya'nın Sovyetlere karşı galibiyetlerin sürdüğü ilk dönemlerde bu meseleye çok önem verilmesine de, mağlubiyetlerin başlaması ile beraber alman mevkilerinde muhacirlerle ilgili konu etrafındaki farklı görüşler ortaya çıktı. İşgal edilmiş toprakların sivil yönetiminden sorumlu olan A.Rosenberg Sovyetlerden alınan esirlerin onlara karşı kullanılması, silahlı birliklerin oluşturulması fikrini desteklese de, muhacir gruplarla ilişkiler kurulmasına karşıydı. Çünkü kendisi gelecekte işgal edilecek SSCB topraklarının milli devletler şeklinde ayrılmaması, bir bütün olarak Alman sömürmesine dönüşmesi

gerektiğini savunmaktaydı. Muhacir grupların ise bunu kabul etmeyeceğini, aksine engel olmaya çalışacaklarını düşünmekteydi. Diğer taraftan ilgili dışişleri bakanlığı diplomatları SSCB işgal edildikten sonra Rus olmayan milletlere özerklik verilmesi ve böylelikle parçalanmış Sovyetler Birliği topraklarının kolaylıkla sömürgeleştirilmesi gerektiği fikrindeydi. Profesör von Mende, Rusya komitesi üyesi, eski Moskova büyükelçisi Kont Schulenburg, Komisyonun Türkistan ve Kafkas milletleri bölgesinden sorumlu Werner Otto Von Hentig bu fikri savunanlar arasında yer alarak muhacir liderlerle görüşmelerin zorunlu olduğunu düşünmekteydiler (Andican, 2020, s. 516).

1942 yılının Nisan ayında Schulenburg İtalya, Balkanlar, Fransa, İsviçre ve Türkiye’de yaşayan muhacirleri görüşmeler yapmak için Berlin’e davet etti. Muhacirlerin çoğu daveti kabul etti ve Berlin’e gelerek buranın meşhur Adlon otelinde yerleştirildiler. Bu yüzden bu görüşmeler tarihte “Adloniade” adını almıştır. Berlin’e gelen muhacirler arasında Kavkaz grubundan Haydar Bammatt, Ali Han Kantemir, Promete örgütünden Mehmet Emin Resultzade, Said Şamil, Spiridon Kedia gibi tanınmış muhacirler vardı. Davet edilen muhacirlerin farklı siyasi görüşteki gruplara ait olması Almanya’nın belli bir siyasi seçim yapmadığını göstermektedir. Schulenburg seçim sırasında Nuru Paşanın tavsiyelerinden yararlanmıştı (Mühlen, 1984, s. 69-70).

Toplantı için İstanbul’dan Zeki Velidi Toğan da davet edilmişti, fakat kendisi Türkiye’den çıkış vizesi alamadığı için toplantıya katılamamıştı. Adlon toplantısının Almanya’nın cephede üstünlüğünün devam ettiği zamanlarda yapılması ve muhacir liderlerin talepleri ile Almanya’nın doğu politikası örtüşmediği için toplantı herhangi bir somut sonuç elde edememişti. Özellikle M.E.Resultzade ve Said Şamil gibi muhacirler Almanya ile yapılacak bir anlaşmanın ilk şartının ülkelerinin bağımsızlığının kabulü olduğunu belirtmişlerdi. Buna karşın Rosenberg ise onlara danışmanlık yapma teklifinde bulunduğu için bu teklifi kabul etmemişlerdi (Andican, 2020, s. 521).

M.E.Resultzade Kafkasya dergisindeki yazısında Adlon toplantısını hakkında şu bilgileri vermiştir:

Sovyetlerdeki milliyet meselesinin tali- harp üzerinde tesir yapacak, ihmali caiz olmayan bir kuvvet olduğu anlaşıldı. Alman Hariciyesine mensup bazı yüksek rütbeli memurların teşebbüsüyle Kafkasya emigrasyonunun siyasi simalarından bir kısmı Berlin'e davet edildiler. Bunların Kafkasya hakkındaki mütalaalarına müracaat olundu. Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Şimali Kafkasya Cumhuriyetlerine mensup olan bu mümessiller, temsil ettikleri teşkilat ve çevrelerin düşünce ve kanaatlerini, verdikleri muhtıralarda belirttiler. Bu muhtıralar milli istiklâl tezi üzerinde vuzuh ve ısrarla duruyor, aynı zamanda Kafkasya birliği fikrini ileri sürüyorlardı... Yukarda ismi geçen Graf Von Schulenburg'un eliyle Dışişlerine verilen bu vesikada Kafkasya milletlerinin Çarizme olduğu gibi, Bolşevizm'e karşı dahi yürütülen milli istiklal mücadelesinin bütün sahaları tasvir edildikten ve Kafkasyalıları istida ettikleri milli gayeler bütün vuzuhu ile anlatıldıktan sonra deniliyordu ki: Bu gayelerin tahakkuku ise, Kafkasya mümessillerinin kanaatince, jeopolitik özellikleri hasebiyle dört cumhuriyetin Konfederasyon şeklinde birleşmelerine bağlıdır; bu sebeple Kafkasyalı milletlerin sıkı surette teşrik-i mesai etmeleri zaruridir. Kafkasyalı mümessillerin bu talep ve arzuları Führer karargahı tarafından reddedildi. Mesele, Dışişleri Bakanlığında 'Ostministerium' denilen, Şarkta işgal edilmiş memleketler bakanlığına geçti. Başında maruf Rosenberg in bulunduğu bu bakanlık, işi ehemmiyetiyle mütenasip olmayan bir şekilde idareye kalktı. İstiklal ve milli hak denilen şey bu bakanlık için bahis konusu değildi. Bütün marifet, sarıh bir vaatte bulunmadan, esir düşen Kızıl Ordu erlerinden milli lejyonlar vücuda getirerek, bunların Wehrmacht'a tabi yardımcı kuvvet halinde kullanılmaktan ibaretti. Bu maksatla bizzat lejyonerler arasından alınacak birisi, teşkil olunan lejyonlarla Wehrmacht arasında bir rabıta görevini görecekti. Bu rabıtalardan milli istiklal ve demokrasi illetinden azade olacakları düşünülmüştü (Resulzade, Kafkasya Meselesi, 1952, s. 7).

Resulzade Alman liderliğiyle tüm müzakerelerde Azerbaycan'ın bağımsızlığının Almanya tarafından resmen tanınması konusunu her zaman ön plana çıkarmaktaydı. Fakat Alman yetkililer bu adımı atmaya hazır olmadığı için M.A.Resulzade'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıma talepleri kısa sürede anlaşmanın mümkün olmayacağı gerçeğini gösterdi. Çünkü Almanların milli bağımsızlık konusunda ilkeli bir duruş sergileyen siyasi liderlere değil, Azerbaycan Lejyonunun oluşumu ve hazırlanmasıyla ilgilenecek pragmatik uygulayıcılara ihtiyacı vardı.

Alman mevkilerinden istedikleri siyasi vaatleri alamayan muhacirlerin Berlin'den ayrılmaları Almanya'nın imajını hem Kafkasyalı milletlerin, hem de muhacir çevrelerin gözünde tehdit eder vaziyetteydi. Bu durumdan yararlanan Doğu Bakanlığı Kafkasya Şube Bakanı Mende Rosenberg'den Kafkasya milletleri Milli Komitesinin oluşturulması iznini almayı başardı. Sovyetler Birliği'nin Rus olmayan milletlerin çıkarlarına uygun siyaset yapma taraftarı olan Doğu Bakanlığı çalışanları Hitlerin savaşın sonuna kadar SSCB milletleri ile ilgili hiçbir siyasi temsilcilik kurulmaması emrini göz önünde bulundurarak kurulacak temsilcilikler adlandırılırken hem komite, hem de komisyon anlamına gelen "Ausschuss" sözcüğü seçildi. Kurulan Azerbaycan Milli Komitesinin başkanı Mende'nin

ısrarları ile Resulzade oldu. M.Y.Mehtiyev, M.Vekilov ve H.Sultanov da komitede yer almaktaydı. Mende eskiden tanıdığı Resulade'yi Almanya ile işbirliği yapmaya, Azerbaycan ve Kafkasya'nın bağımsızlığının Almanya tarafından tanınmasını süreç içinde, siyasi ve askeri olayların gelişimine bağlı olarak mümkün olacağına inandırmaya çalışmaktaydı (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 403-404).

Resulzade komitenin Almanya'da yaşayan tek üyesi ve rehberi olduğu için işlerin tüm ağırlığı onun üzerinde idi. O buradaki faaliyet döneminde Almanya tarafında bağımsızlığın tanınması için çalışmıştır. Fakat savaşın Almanya'nın istediği gibi sürdüğü ve cephede galibiyetlerin devam ettiği müddette Milli Komitenin işi her türlü sınırlandırılmaktaydı. Alman mevkileri komiteye ve Resulzade'ye gerçek bir yetki verme niyetinde olmadıklarından komiteyi yalnızca propaganda amaçları için kullanmaktaydılar. Örneğin Resulzade'nin defalarca müracaat etmesine rağmen onun ve komite üyelerinin Azerbaycanlı esirlere ulaşmasına ve o dönemde kurulan Azerbaycan Lejyonunu ziyaret etmesine izin verilmemekteydi. Komitenin o dönemde yayınlanan lejyonerlerin yayın organları üzerinde de herhangi bir denetim hakkı bulunmamaktaydı. Fakat Almanya'nın mağlubiyetlerinden sonra savunma savaşına geçmesi ile birlikte Azerbaycan Milli Komitesine daha çok yetki ve özgürlük verilmeye başlandı. Bu Almanya'nın artık Kafkasya sorununa ilgisinin azalması ile açıklanabilir. Bu dönemde komiteye esirleri ziyaret etmek, lejyonlarda savaş direncinin artırılması için dersler vermek ve konuşma yapmak izni verilmişti. Eski lejyonerlerden Ferman Memmedov hatıralarında şöyle anlatmaktadır:

1942'de M.E.Resulzade, Türk askeri seferi kolordu eski komutanı Nuru Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti Maliye Bakanı Ebduleli Bey Amircanov'un oğlu Meryem Hanım, yeğeni Memmed Amircan, damadı Ebüzziya, muhaceretde olan Müsavat Partisinin temsilcileri sık sık bölümümüze geliyor, milli askeri birliklerin oluşumunun nedenlerini ve vatanın özgürlüğünün gerekliliğini anlatarak, bize önemli tavsiyeler veriyorlardı (Abdullayev, 2000, s. 57).

Bu durumu kullanan Resulzade Alman yetkililerine Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasının bu zor savaşta lejyonerlerin savaş direncini artıracaklarını, aksi takdirde Almanların vadettiği soyut özgürlük kavramının bağımsızlık için savaşan lejyonları motive etmeye yetmediği gerekçesini sunarak bir kez daha talepte bulundu. Bir kere daha sonucun

değişmediğini gören Resulzade komite kurulmadan önce öngördüğü durumla pratikte de karşılaşınca istifa etmeyi düşünmekteydi (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 405-406).

Diğer taraftan Azerbaycan muhacirleri arasında Mehmet Emin Resulzade'ye karşı muhalif fikirler oluşmaya başlamıştı. Alman mevkilerinin Azerbaycan Milli Komitesi ve Resulzade'nin yetkilerine getirdiği kısıtlamaları göz ardı ederek H.Hasmemmedli, F.Emircan, A.Atamalıbeyov gibi muhalefet temsilcileri bir grup yeni kuşak muhacirleri de kendi taraflarına alarak yapılan toplantıda komitenin iş yapmamasını eleştirerek seçim yapılmasını istediler. F.Emircan ve arkadaşları, M.E.Resulzade ve Müsavatçıları, Azerbaycan'ı mahvetmekte, Polonya'daki entrikalarıyla muhacirleri parçalamakta ve kitleleri yönetememekle suçlayarak, Azerbaycan halk mahkemesine çıkarılmaları gerektiğini savunmaktaydılar (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 407).

Mehmet Emin Resulzade, tüm çabalarına rağmen Almanya'nın Azerbaycan'ın çıkarlarını göz ardı ederek kendi çıkarları doğrultusunda muhacir liderleri sıradan bir memur gibi çalıştırma niyetine karşı istifa etme düşüncesindeydi. Almanya ile işbirliğini destekleyen diğer muhacirler ise bu durumu egoist bir yaklaşım olarak görmekte olup objektif nedenleri görmezden gelmekteydiler. Azerbaycan Milli Komitesi üyesi Cabbar Memmedzade anılarını yazdığı kitabında iki grup arasındaki durumu şöyle özetlemiştir:

Dünya harbi sırasında Rus ordusuna alınarak, Almanlara iltica eden veya esir düşen biz yüksek münevverlerin Fetelibeyli de dahil hiçbirimizde devlet tecrübesi yoktu. Bizler yüksek tahsilididik, fakat devlet idaresi nedir, nasıl savunulur ve yabancılarla nasıl konuşulur ve yabancılar karşısında vatan menfaati nasıl savunulur bunları bilmiyorduk. Bizleri yetiştirmeliydiler. Bizlere öğretmenlik yapmalıydılar. Maalesef bunu hiçbiri yapmadılar. Hatta o kritik yıllarda Polonya'da ve sonrada Avusturya'da bulunan Mehmet Emin Resulde, bizzat Fetelibeyli tarafından davet edildi. "Geliniz, Bizim Komite Başkanlığını ben size devredebeyim ve eski devlet başkanımız olarak bizleri Almanların ve diğer devletlerin karşısında temsil ediniz" dediği halde rahmetli Resulzade'nin verdiği cevap şu oldu: " Ben eski devlet başkanı olarak Alman idaresindeki bir komitenin başkanı olarak kendimi küçültemem" (Ertürk, 2005, s. 352).

M.E.Rasulzade'nin 1943'te Azerbaycan lejyonerleri önünde yaptığı konuşma, Alman yetkililerle tüm ilişkilerin tamamen kesilmesine yol açtı. Bu konuşmada M.E.Resulzade, Azerbaycan lejyonerlerine bağımsızlıkları için savaşan milletlere karşı silah kullanmamaları çağrısında bulundu. Kendisi açıkça *"onlar hür ve bağımsız bir devlet hayatı yaşamakta iken bağımsızlıklarını ellerinden alan Almanya, komünist işgali altındaki*

Azerbaycan'a asla bağımsızlık vermeyecektir” diyerek daha çok tecrübesiz gençlerden oluşan lejyonerlere kendi siyasi tecrübesinden yola çıkarak tavsiye vermişti (Balayev, 2012, s. 257-258).

Bu durumda M.E.Resultzade, Azerbaycan Milli Komitesi başkanlığı görevinin artık anlamsız olduğuna karar vererek istifasını sunmuştur. 5 Ağustos 1943 tarihinde Doğu bakanlığına gönderdiği mektupta Resultzade, Berlin'in Azerbaycan'ın siyasi geleceğiyle ilgili net güvenceler sunmadığı ve belirsizliklerin devam ettiği koşullarda, üyelerin düzenli toplantılar dahil komitenin esirlerle, lejyonerlerle ve basınla yapması gereken çalışmaların mümkün olmayacağını belirtmiş ve Bükreş'e dönmüştür (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 408).

M.R.Resultzade Azerbaycan Milli komitesinin kapanması ve kendi istifası hakkında şu bilgileri vermektedir:

Milli Azerbaycan Komitesi, Nazi Alman makamlarına meram anlatamadı. Hitler «keine Komite» (hiç bir komite istemem) demiş, teşkil olunan milli lejyonlarla Ordu Karargâhı arasında râbıta vazifesini gören mahdut ve muayyen işlerle görevli birer «Rabıta Heyetleri» (Verbindungstab) kurulmasını emretmişti. Azerbaycan Râbıta Heyetinin başına da merhum Fethalibeyli getirilmişti. İş bu şekli alınca, Mayor Fethalibeyli'ye muvaffakiyetler temenni ederek, faaliyet sahasından çekilmiş ve milli esaslarımıza sâdik kaldığı müddetçe, kendisini mânen destekliyeceğimizi vâdetmiştik (Resultzade, 1954, s. 12).

Adlon toplantısı Almanya dahilinde doğu politikasında muhacirlerle ilgili siyasetin belirlenmesi ile ilgili konuda Dışişleri bakanlığının devre dışı bırakılması ile sonuçlanmıştı. Böylelikle Alman yetkilileri Sovyet esirlerinden ibaret lejyonların kurulması ve birlikte SSCB'ye karşı savaşmayı hedefleyen şartları kabul etmek zorunda kalan muhacirlerden Halil Bey Hasmemmedov grubu ve Abdurrehman Fetelibeyli Düdenginski'yle çalışmalara başladılar. Düdenginski Kasım 1943'te Azerbaycan lejyonlarına rehberlik etmeyi kabul etmişti. Kendisi ilk dönemlerde Resultzade'ye olan rağbeti ile bilinmekteydi. Azerbaycan'ın bağımsızlığı için farklı yollardan ilerleseler de iletişim halinde oldukları hem Resultzade'nin Fetelibeyli hakkında yazılarından, hem de Fetelibeyli'nin 1943 yılında Resultzade'ye gönderdiği mektubundan anlaşılmaktadır:

Merhaba, pek muhterem Mehmed Emin! Aziz yurdumuz Azerbaycan'ın yorulmaz hürriyet mücahidi olan Sizi cephedeki bütün askerlerimiz namına selâmlarım. Memnunlukla size bildirmeliyim ki, vatandaşlarımız yurdumuzun hürriyeti ve Büyük Almanya uğrundaki

mücadelede cephede, muazzam başarılar kazandılar ve eşsiz kahramanlıklarıyla milletimizin şeref ve haysiyetini erişilmez bir seviyeye yükselttiler. Taburumuzun döğüş kabiliyeti Başkumandanlığın yüksek takdirlerine mazhar olmuş, askerlerimizle komutanlarımız, «infanterie Sturmabzeichen» madalyalarıyla taltif edilmişlerdir.

Gazetemizde Mill Azerbaycan Komitesinin teşkil olunduğunu okudum; bu beni çok sevindiriyor. Biz, cephedeki askerler, şüphe etmiyoruz ki, Milli Komitemizin azaları arasında hepimizce sevilen, lejyonumuzun kurucusu Babayev Beytullah da bulunacaktır. Biz, ileride de, milletimizin hürriyeti ve Büyük Almanya uğrunda fedakârane bir tarzda döğüşeceğiz. Cephedeki bütün askerlerden size selâm, Size iyi sıhhatler dilerim. Sizin: A. Düdenginski -Fethalibeyli (Resulzade, 1954, s. 11).

Azerbaycan Milli Merkezi, yalnızca kağıt üzerinde var olan bir kurum olarak kapatıldıktan sonra yerine İrtibat Heyetlerinin kurulması kararı alınmıştı. Bu heyet için Alman mevkileri ağırlıklı olarak birinci kuşak muhacirlerden oluşan Azerbaycan Milli Merkezinin aksine daha çok pratik işlerde kullanılabilecek genç muhacirleri tercih ettiler. Ekim 1943 tarihinde oluşturulan Azerbaycan İrtibat Heyeti, A.Fetelibeyli-Düdenginski, A.Atamalıbeyov, F.Emircan, Babayev, İ.İsrafilov, genç muhacirlerde C.Memmedov ve M.Tugay'dan oluşmaktaydı. Bu heyet üyelerinin faaliyetlerinin temel hedeflerinden biri, Almanya tarafından Azerbaycan'ın bağımsızlığının resmi olarak tanınmasını sağlamaktı. Heyet üyeleri, bağımsızlığın tanınmasına kadar geçici olarak de facto işlev gören Azerbaycan Milli Birlik Komitesini kurmuşlardı. Bu komite, her türlü beklenmedik duruma hazırlık tedbiri olarak oluşturulmuştu (Abutalıbov & Mamulia, 2017, s. 422).

M.E.Resulzade Bükreş'teyken o zamanın Türkiye'nin Romanya Büyükelçisi Hamdullah Subhi Tanrıövar, M.E.Resulzade'ye yardım etmekteydi. M.E.Resulzade, Bükreş'teki Türk Büyükelçiliği'nin tam koruması altındaydı. Fakat Sovyet birliklerinin Romanya sınırlarına yaklaşması nedeniyle kısa bir süre sonra Bükreş'ten ayrılmak zorunda kaldı. M.E. Resulzade, Viyana'daki İmperial otelinde kısa bir süre konakladıktan sonra Batılı Müttefiklerin kontrolü altındaki Almanya'nın güneyine doğru hareket etti. Resulzade, aynı zamanda Münih'te "Azerbaycan Demokrat Birliği" adında yeni bir örgütün kurulmasına öncülük etti. Bu örgütün temel amacı, Azerbaycan'daki savaş esirlerinin SSCB'ye geri dönüşünü engellemektir (Balayev, 2012, s. 259).

1941'de Alman-Sovyet savaşının başlaması, Azerbaycan muhacirlerin eylemlerini dönemin gereksinimlerine uygun olarak değiştirmelerini zorunlu kılmıştı. Göçmenlerin savaş dönemindeki çabaları şu ana başlıklar altında sıralanabilir:

1. Esir düşen Azerbaycanlıların kurtarılması ve ayrı savaş lejyonlarının oluşturulması.
2. Almanya'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanınmasını teşvik etmek için diplomatik girişimlerde bulunulması.
3. Savaşın sona ermesinden sonra savaş esirlerine ve eski lejyonerlere yardım sağlama çabaları.

Bu dönemdeki Azerbaycan muhacirlerinin eylemleri, savaşın karmaşıklığı ve belirsizliği içinde Azerbaycan'ın geleceği ve bağımsızlığı için çeşitli önemli roller üstlenmelerini yansıtmaktadır.

3.4. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN SONRA MUHACİR FAALİYETLER

Mayıs 1945'te Almanya'nın teslim olmasının ardından, milli lejyonlarda savaşan yaklaşık 28.000 Azerbaycanlı gönüllü, Batılı müttefiklerin eline geçmişti. Azerbaycanlı savaş esirlerinin toplam sayısı ise yaklaşık 150.000 civarındaydı. Birçoğu savaşın sona ermesiyle mutluluk duyuyor ve en kısa sürede memleketlerine dönmeyi ummaktaydı. Ancak M.E. Resulzade, Stalin'in karakterini iyi bildiği için, savaş esirlerinin memleketlerine döndüklerinde onları bekleyen sonu öngörmekteydi. Çünkü Stalin, bütün savaş esirlerini ihanet edenler ve halk düşmanları olarak görmekteydi. Bu nedenle, M.E.Resulzade'nin liderliğindeki Azerbaycan Demokrat Birliği, savaş esirlerini memleketlerinde bekleyen acı ve işkencelerden kurtarmak için çaba harcadı. Bu bağlamda, Azerbaycan Demokratik Birliği 1946 yılında savaş esirlerine hitap ederek onları Batılı ülkelerde kalmaya ve eski muhacirlerin öncülüğünde 26 yıldır devam eden Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesini sürdürmek için milli örgütler etrafında bir araya gelmeye teşvik etti (Balayev, 2012, s. 259).

mümkündür. Türkistanlılardan yaklaşık olarak 1.000 kişi teslim edilme tehlikesinden kurtulmuştur. 1950 yılında Almanya’da hala 700 kadar Kalmuk bulunmaktaydı. Diğer etnik gruplar için de benzer tahmini rakamları kabul etmek mümkündür. Teslim edilen esirlere Sovyet mahkemelerinin verdiği cezalar ise son derece ağırdı. Siyasi ve askeri anlamda öne çıkan kişiler ölüm cezasına çarptırılmış, diğerleri ise uzun süreli çalışma kamplarına gönderilmişti. Ancak 1955 yılında Sovyetler Birliği, genel bir af ilan ederek kamplardaki mahkumların özgürlüklerine kavuşmalarını sağladı. Bununla birlikte, Sovyet mahkemeleri hala Sovyet vatandaşlarının, Almanların safında işledikleri iddia edilen suçların davalarını incelemeye devam etmekteydiler (Mühlen, 1984, s. 231).

Tüm bu zorluklara ve her an Sovyetlere teslim edilme tehlikesiyle karşı karşıya olmalarına rağmen, M.E.Resultzade ve silah arkadaşları, Azerbaycanlı savaş esirlerinin bir kısmını kurtararak Avrupa’nın farklı ülkelerine yerleştirmeyi başardılar. Onların çabaları sonucunda, yaklaşık 1.000 Azerbaycanlı savaş esiri Avrupa ülkelerine sığınabildi. Mehmet Kengerli’ye göre, M.E.Resultzade o dönemde Almanya’yı ziyaret eden Mısır Kralı I. Faruk’tan bu konuda yardım istemiş ve Kral, yaklaşık 600 Azerbaycanlı savaş esirini ülkesine götürmeyi kabul etmişti (Balayev, 2012, s. 360). M.Kengerli, henüz 14 yaşındayken 1928 yılında Gizli Müsavat örgütü tarafından kurulan Genç Azer teşkilatına katılarak siyasi kariyerine başlamış, daha sonra Sovyet-Alman savaşının başlamasıyla Almanya tarafına esir düşmüştü. Bu dönemde tıbbi mesleğini sürdürerek burada doktor olarak görev yapmış ve bu görevi sırasında Romanya’ya gönderildiği zaman Tanrıöver ve Resultzade gibi önemli isimlerle sık sık görüşme fırsatı bulmuştu. Savaştan sonra, Resultzade’nin yönlendirmesiyle Azerbaycan Demokrat Birliği’nin kuruluşunda büyük bir çaba sarf etmiş, Almanya’da esir düşen Azerbaycan Türklerinin kendi ülkelerine dönüşünü engellemek ve onların Türkiye’ye gelmelerini sağlamak için çalışmıştır. 1947 yılının kışında Almanya’nın Mittenwald Toplama Kampı’nda bulunan 101 Azerbaycan Türkü, Sovyetler Birliği vatandaşları oldukları gerekçesiyle Ruslara teslim edilmek için gönderilmek üzereyken, Kengerli’nin Amerikalı yetkililerle yaptığı görüşmeler devreye girerek bunu engellemiştir. Bu olay, dönemin Alman basınında “101’ler idamdan döndü” şeklinde geniş yankı uyandırdı (Şimşir, Azerbaycan

İstiklal Mücadelesi'nin Muhaceretteki Hafızası Mehmet Kengerli (Karabağ 1914 – Ankara 2006), 2018, s. 39).

Dünya savaşından sonra Sovyetlere teslim edilmeyen ve Avrupa'nın farklı ülkelerinde yaşayan Azerbaycanlıların bir kısmı Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesine katılmıştı. Bu durum muhacerette eski ve yeni muhacirler kavramını oluşturdu. Savaşın Avrupa'ya yaydığı yeni Sovyet Azerbaycan'ı vatandaşları, bakış açısı, düşünce yapısı ve davranışları açısından eski muhacirlerden önemli ölçüde farklılık göstermekteydi. Yeni muhacirler Zaman zaman, eski muhacirleri 1918-1920'deki faaliyetleri nedeniyle eleştirmekten çekinmemekte ve hatta onları “vatanlarını Bolşeviklere satmakla” suçlamaktaydılar. Bu yeni nesil Azerbaycan vatandaşları ile eski muhacirler arasındaki bu farklılıklar, tarih boyunca yaşanan olayların etkisiyle şekillenmiş ve farklı deneyimlere dayanmaktaydı. Cabbar Memmedzade bu bakış farklılığını şöyle aktarmaktadır: *“Evet komünist rejimi görmemişler o rejimin altında yaşamamış olanlar ona karşı sevgi içinde buldukları halde, Komünizmin baskıları altında yaşamış olanların da ondan kurtulmak istediğini ve bunun için de açık mücadeleye başladıkların anlamak ve değerlendirmek gerekiyordu. Maalesef bizim eski muhacerettekilerde bu duygu ve takdir yoktu”* (Ertürk, 2005, s. 354).

1945 yılının başından itibaren Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki ilişkilerde olumsuz bir seyir gözlemlenmekteydi. İkinci Dünya Savaşının sonunu beklemeden, SSCB Dışişleri Halk Komiseri Vyaçeslav Molotov, 1925 tarihli Sovyet-Türk dostluk ve tarafsızlık anlaşmasının geçersiz olduğunu açıkladı. Bu olayın sonrasında Moskova, Türkiye'ye karşı toprak taleplerini gündeme getirerek Kars ve Ardahan'ın iadesini talep etti. Ancak toprak talebi meselesi, resmi olarak Moskova'dan ziyade Gürcistan ve Ermenistan hükümetleri tarafından öne sürülmüştü. Moskova'nın Ankara'ya yönelik askeri ve diplomatik baskısının artması, Türk hükümetinin Azerbaycanlı muhacirlere yönelik politikasını değiştirmesine yol açmıştı. Bu gelişme, Azerbaycan'ın siyasi liderlerinin Türkiye'ye geri dönme koşullarının oluşmasına katkı sağladı. Türkiye hükümeti, Eylül 1947'de bu konu ile ilgili olumlu bir karar verdi ve aynı yılın sonunda M.E.Resulzade, 16 yıllık bir aradan sonra Türkiye'ye geri döndü (Balayev, 2012, s. 261).

Siyasi görüş farklılıkları, eski ve yeni muhacirler arasındaki gerilimleri artıran etkenlerin başında gelirken, bunun yanı sıra mali ve siyasi destekçilerin (ABD ve İngiltere) amaçları ve bireysel motivasyonlar da muhacirler arasındaki bölünmeyi derinleştiren diğer faktörlerdi. Bu durumda ikinci dünya savaşından sonra Azerbaycan'ın bağımsızlığı için mücadele eden iki teşkilat bulunmaktaydı. Teşkilatlardan biri, 1924 yılından beri aktif olan Azerbaycan Milli Merkeziydi. İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Azerbaycan Milli Merkezi Ankara'da bulunmakta ve başkanlığını M.E. Resulzade üstlenmekteydi. Diğer bir muhacir Azerbaycan teşkilatı ise 1943 yılında Berlin'de kurulan ve başkanlığını A. Fetelibeyli Düdenginski'nin yaptığı Azerbaycan Milli Birlik Meclisi idi. Bu teşkilatın liderlik ekibinde Ceyhun Hacıbeyli ve Ekberağa Şeyhülislam gibi isimler de yer almaktaydı (Yaqublu, 2005, s. 157).

İkinci Dünya Savaşı, eski muhacirler arasındaki dengeleri değiştiren önemli bir etki de yaratmıştı. Savaştan önce Azerbaycan Milli Merkezi ve Resulzade'ye mesafeli duran Ceyhun Hacıbeyli gibi muhalif olmayan figürler ile savaş döneminde lejyonlara rehberlik eden ve Resulzade'ye ilgi gösteren A.Fetelibeyli Düdenginski gibi isimler, savaşın sona ermesiyle birlikte tamamen muhalif bir pozisyona geçtiler. Onların aksine Fuad Emircan M.E.Resulzade'nin önderliğindeki Müsavatçıların ideolojik ve siyasi çizgisini savunmaya başladı. 1930'larda H.Bammat, A.Kantemir, H.Hasmemmedov ve Kafkaz grubunun diğer üyeleri ile birlikte Müsavat'ın da aralarında bulunduğu Prometecilere karşı sert muhalefetin ön saflarında yer alan F.Emircan, bu değişen tutumunu şöyle açıklamaktaydı:

Avrupa kütüphanelerini dolaşıp Azerbaycan'a ait her eserin muhacerette yalnız onlardan çıktığını kendi gözlerimle gördükten, diğerlerinin ise fırsat buldukça veya işlerine geldiği zaman milli faaliyetlere giriştikleri halde, onların nizamlı, devamlı ve aktif surette kendilerini tamamen bu işe adadıklarını, milli yolda sapasağlam durduklarını, kimseyi zorla partilerine katılmaya zorlamadıklarını gördükten sonra... milli yoldaki pozisyonları uzun tecrübelerle sınanan bu grupla teşriki mesai edeceğim aşikardır (İbrahimli X. , 2012, s. 170).

1947 yılında Türkiye'ye dönen M.E.Resulzade Azerbaycan siyasi muhaceretini sıfırdan organize etme çalışmalarına pratik olarak başlasa da, Soğuk Savaş'ın başlamasına ve Ankara ile Moskova arasındaki ilişkilerin önemli ölçüde bozulmasına rağmen, Türk makamları Azerbaycanlı muhacirlere karşı hala şüpheli bir yaklaşım sergilemekte, Azerbaycanlı muhacirlerin siyasi faaliyetlere katılımını takdir etmemekteydi. M.E.Resulzade, savaştan sonra oluşmuş yeni muhacereti de örgüt etrafında birleştirmenin önemini çok iyi anlamış

olmasına rağmen, Türkiye'nin mevcut durumunda tamamen siyasi bir teşkilat oluşturmanın imkansızlığını da göz önünde bulundurmaktaydı. Bütün bu faktörler onun Türkiye'de geniş çaplı siyasi faaliyetlerde bulunmasına engel olmaktaydı. Bu nedenle, bu dönemde siyasi mücadeleyi temsil eden Azerbaycan Milli Merkezinin girişimiyle, 1 Şubat 1949 tarihinde kültürel mücadeleyi temsil edecek olan Azerbaycan Kültür Derneği kuruldu (Balayev, 2012, s. 262).

Dernek, kurulmasının ardından düzenlenen ilk genel kurul toplantısında şu görev dağılımı gerçekleşti: Başkanlık görevine Dr. Hamit Ataman, başkan yardımcılığına Dr. Aziz Alpaut, genel sekreterliğe Feyzi Aküzüm atandı. Bu toplantıda Mehmet Emin Resulzade'nin derneğin fahri başkanlığına atanması yönünde karar kabul edilmiş ve kendisi, fahri başkanlık unvanını ömrü boyunca taşımıştır. Derneğin tüzüğünde kuruluş amaçları detaylı şekilde tasvir edilmiştir:

Azerbaycan'ı tanıtmak, onun tarihini, ekonomisini, kültürünü, sanatını derlemek, işlemek, yaymak, milli ve tarihi günleri kutlamak. Kitap, dergi, broşür ve gazete olmak üzere her türlü yayın yapmak, konferanslar, seminerler, kültürel toplantılar düzenlemek, sergiler açmak. Muhtaç durumda bulunan yurttaşlarımıza imkân nispetinde maddi ve manevi yardımlarda bulunmak; spor, tiyatro, opera, folklor, müzik, kadın, basın ve gençlik kolları kurmak, folklor ekipleri yetiştirmek, kır ve turistik geziler düzenlemek, öğrenci yurtları açmak (Turan, 2016, s. 1186).

Dünya siyasi sahnesinin hızla değiştiği bir dönemde, Azerbaycan davasını sürdürmek ve Bolşevik politikasının sonuçlarını dünyaya aktarma amacıyla, 1952 yılında dernek tarafından Ankara'da *Azerbaycan* adlı aylık bir dergi de yayınlanmaya başlamıştı.

Resulzade, dernek adına 28 Mayıs 1949 tarihinde Ankara Türk Ocağı binasında "Azerbaycan Kültür Gelenekleri" konulu bir konferans düzenlemiştir. Ardından, 27 Kasım 1949'da "Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı" ve 28 Mayıs 1950'de "Çağdaş Azerbaycan Tarihi" başlıklı üç farklı konferans daha verdi. Ankara'daki yaşamının ilk yıllarında, Mehmet Emin Resulzade yazdığı makalelerde dikkatli davranarak takma adlar kullanmıştır. Resulzade'nin 1949-1950 yıllarına ait Nizami, Üzeyir Hacıbeyli ve Sovyet Türklüğü konularında yazdığı üç makale CHP'nin yayın organı olan *Ulus* gazetesinde yayımlanmıştır. Bu makalelerde, Resulzade "M.E. Yalvaçoğlu" takma adını kullanmıştır. Türkiye'nin iç siyasi dinamiklerine dikkat eden Resulzade, 1950 yılında Demokrat Partinin iktidara gelmesiyle birlikte *Ulus* gazetesine daha fazla makale göndermemiştir. Resulzade'nin bu dönemde yazıları

Azerbaycan edebiyatı ve kültürünü tanıtmak, diğer yandan Azerbaycan şahsiyetleri ve eserlerini Sovyet Rusya'nın benimsemeyerek dünyaya takdim etmesinin karşısını almak maksadı gütmekteydi (Özcan, 2010, s. 75). Resulzade'nin *Ulus* gazetesinde şair Nizami hakkında yayınladığı makale, 1941 yılında yazıp bitirdiği "Nizami" monografisinden çıkarmalardan ibaretti. Bu monografi, İkinci Dünya Savaşının patlak vermesi nedeniyle yayımlanamamıştı. M.E.Resulzade, 1948 yılında eseri Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı'na yayımlanmak üzere sunmuşsa da, Türk yetkilileri eserin bazı bölümlerinde Ruslara karşı yazılmış ifadeleri uygun bulmayarak bu kısımların çıkarılmasını talep etmişti. M.E.Resulzade, bu eleştirilere karşı "*Bunları ben yazmadım, büyük Nizami yazdı. Bunları kaldırmak ne benim ne de kimsenin yetkisindedir*" demiştir. Bu nedenle M.E. Resulzade'nin Nizami hakkındaki monografisi ancak Türkiye'de iktidar değişikliği sonrasında 1951 yılında Ankara'da yayımlanabilmiştir (Balayev, 2012, s. 263). Bu eser Nizamini dünyaya Türk şairi olarak tanıtan ilk eserlerden olarak çok büyük önem taşımaktaydı.

Azerbaycan Milli Merkezi savaştan sonraki ilk yıllarda Ankara'da yapılan kültürel faaliyetlerin yanı sıra diğer ülkelerde siyasi faaliyetlere de devam etmekteydi. M. Kengerli İkinci Dünya Savaşının ardından, toplantı ve gösterilerin yasak olduğu bir dönemde büyük bir risk alarak, Amerikan işgal bölgesi altında bulunan Münih şehrinde, 28 Mayıs 1948 tarihinde Azerbaycan'ın bağımsızlığının 30. yılını kutlama toplantısı düzenlemişti. Bu toplantı, Kafkasya, Kuzey Kafkasya, Kırım, İdil-Ural, Türkistan ve Baltık ülkelerinin temsilcilerinin katılımıyla gerçekleşmiş ve savaş sonrası milli ve siyasi eylem olarak bir ilk olması nedeniyle basının büyük ilgisini çekmişti. Ayrıca, bu toplantı müttefiklerin de dikkatini çektiği için ABD'den bir bilim heyeti, Azerbaycan konusu hakkında M.Kengerli ile görüşmek üzere beş gün boyunca kendisiyle temas kurdu. Kasım 1950'de Mehmet Kengerli Azerbaycan Milli Merkezinin adından Beyaz Rusya, Ukrayna, Kırım, Kazan, Türkistan, Gürcistan ve Azerbaycan temsilciliklerinin Münih'te düzenledikleri anti-Sovyet konferansına katılmış ve Birleşmiş Milletler ve Batı dünyasına yönelik ülkelerin Sovyet işgalinden kurtarılması için hazırlanan deklarasyona imza atmıştır. Kengerli aynı zamanda milletlerin anti-Bolşevik bloğunda da Azerbaycan Milli Merkezini temsil etmekteydi (Şimşir, Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi, 2013, s. 225).

Azerbaycan muhaceretinin yeni teşkilatı olan Düdenginski rehberliğindeki Azerbaycan Milli Birlik Komitesi bu süreçte daha çok teşkilatlanma aşamasındayken 1950'li yıllardan itibaren aktif siyasi faaliyete başladı.

Daha önce Polonya ve ardından İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanya'nın yaptığı gibi, bu sefer Amerika kendi idaresi altında bir anti-Bolşevik cephe oluşturma amacındaydı. Bu amaçla Rusya Halklarını Kurtarmak için Amerikan Komitesi kuruldu. Bu komitenin başkanlığına, 1917 Ekim Devrimi'nden önce Rusya'yı yöneten Kerenski getirildi. Komite, komünizme karşı savaşta zafer kazanma halinde, Büyük Rusya prensibini savunarak, Rus olmayan milletlerin milli temellere dayalı olarak ayrılmasını bir felaket olarak görmekte ve buna karşı çıkmaktaydı. Bu komite bünyesinde Kerenski tarafından yönetilen Rusya Milletlerini Kurtarma Şurası, 3-7 Kasım 1951 tarihleri arasında Wiesbaden şehrinde ilk toplantısını gerçekleştirdi. Bu toplantıya, beşi Rus olmak üzere toplam on bir göçmen grubu katıldı (Andican, 2020, s. 638).

Rus ve Rus olmayan temsilciler arasındaki mevcut çelişkilere rağmen Wiesbaden'de ortak bir bildiri imzalandı. İmzalanan deklarasyon, 11 Kasım 1951'de Rus muhacirlerin yayın organı tarafından yayınlandı ve deklarasyonun gazete sayfalarında yer almasının hemen ardından muhacir örgütler arasında bir basın savaşı başladı. Deklarasyonu imzaladıkları için C. Hacıbeyli, A.Şeyhülislamov ve İ. Ekber Azerbaycan muhacirlerinin şiddetli öfkesine maruz kalmışlardı. Ankara, İstanbul, Münih vb. yerlerde faaliyet gösteren Azerbaycan muhacir örgütleri toplantılar düzenleyerek kolektif imzalarla sözleşme şartlarının kabul edilmesinin mümkün olmadığını ve Azerbaycan Milli Birlik Meclisinin Azerbaycan davasına ihanet ettiğini beyan ettiler. Bu konu ile ilgili M.E.Resultzade, M.A.Resultoğlu ve M.Sadık Aran tarafından aşağıdaki içerikli bir mektup imzalanmıştı:

7 Kasım 1951 yılında, Batı Almanya'nın Wiesbaden şehrinde yapılan bir toplantı tarafından yayımlanan beyannamede beş Velikorus partisinin temsilcileriyle birlikte yapılan, Rus olmayan milletler adına hareket eden bir takım hüviyetleri meçhul adamlar sırasında Azerbaycan adına C. Hacıbeyli ve A. Şeyhülislamov'un isimleri ise daha büyük bir şaşkınlıkla görülmüştür. Onların "Azerbaycan Milli Meclisi" deyilen bir teşkilat namına imza atmış olmaları bu sürprizi biraz daha artırıyor. Çünkü C. Hacıbeyli ve A.Şeyhülislamov şahsiyet olarak tarafımızdan bilinse de, "Azerbaycan Milli Birlik Meclisi" adında bir teşkilat hakkında kesinlikle hiçbir bilgimiz yoktur. Var olmayan bir örgüt adına konuşmak, umum-i efrakı göz göre göre kandırmaktır (İbrahimli X. , 2012, s. 177).

Müsavat Partisi yaptığı propagandada Azerbaycan Milli Meclisini tanımadığını, hiçbir Azerbaycan grubunun Azerbaycan'ın uluslararası meselesini Sovyetler Birliği'nin veya Rusya'nın iç meselesi olarak tartışma hakkına sahip olmadığını belirtti. M. B. Mehmetzade, Nağı Keykur (Şeyhzamanlı), Ahmet Caferoğlu, Süleyman Tekiner, Eflan Muğan, Selim Ağasıbeyli, Fuad Emircan gibi tanınmış siyasi muhacirler de basında Wiesbaden Anlaşması aleyhine sert söylemlerde bulunmaktaydı (İbrahimli X. , 2012, s. 178).

30 Kasım 1951'de Doğu Avrupa, Kafkaslar ve Türkistan'dan gelen siyasi muhacirler, Wiesbaden anlaşmasını uluslararası düzeyde boykot etmek için Münih'te bir toplantı düzenlediler. Resmi katılımcıların yanı sıra birçok ülkeden gelen siyasi muhacirlerin temsilcileri ile işgal altındaki bazı ülkelere gelen muhacirler ve çok sayıda basın ve haber ajansı çalışanı da toplantıya katılmıştı. Toplantıda Rusya Halklarını Kurtarma Şurasının ortaya attığı, komünist diktatörlüğün yıkılmasından sonra plebisit fikrinin imkânsızlığı, bir yandan yakın tarihte kendi bağımsız devletini kurmuş bir milletin böyle bir şeye ihtiyacı olmadığı gerçeği, diğer yandan uzun yıllar süren Ruslaştırma ve 40'lı yıllardaki sürgünler sonucunda etno-demografik dengenin bozulması ile plebisit fikrinin yanılıcı sonuçlar vereceği, Komitenin kendi iradesini kabul etmek için zayıf, yeni kurulmuş Rus olmayan siyasi muhacir örgütlerini saflarına dahil etme girişiminin demokratik olmaması gibi meseleler maddeler şeklinde hazırlanarak karar kabul edildi. Kararın son paragrafında dünya ülkelerine çağrı yapılmaktaydı: “*Biz, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Kuzey Kafkasya, Beyaz Rusya, İdil-Ural, Kazakistan, Kırım, Türkistan ve Ukrayna'nın ulusal kuruluşlarının temsilcileri olarak, hür milletlerin efkar-ı umumiyelerine ve siyasi muhitlerine müracaat ederek, Rus-Bolşevik emperyalizmine karşı yaptıkları mücadelede milletlerimize yardım ve Atlantik bildirisi prensipleri dahilinde hür miller sırasına katılmalarını temin etmelerini rica ederiz.*” Karar Azerbaycan Milli Merkezi adına Mehmet Kengerli tarafından imzalanmıştı (İbrahimli X. , 2012, s. 180).

Tüm bu tepkilere rağmen 16 Ekim 1952 yılında Wiesbadenci olarak tanınan beş ayrı Rus muhacir grubu bir araya gelerek Bolşevik Aleyhtarı Mücadele Koordinasyon Merkezinin kurulduğunu ilan ettiler. Fakat diğer muhacirlerin tepkileri sonucunda tam bir birlik elde

edemeyince Amerika Komitesi iki yıl devam eden çalışmalara rağmen istediği sonucu elde edemediğini anladı. Bu halde teşkilatlara desteğini azalttı ve bu durum onların sonunu daha da hızlandırdı. Böyle ki Amerikan grubuna karşı olan eski Prometeciler Münih'te bir araya gelerek Paris Bloku adında yeni bir teşkilatlanmayı başlatmış oldular. Paris Bloku kurulduğu ilk dönemlerde Amerika tarafından kısmen desteklense de, diğer taraftan Rus muhacirlerin politikalarına karşı geldikleri için bu destek sınırlı tutulmaktaydı (Andican, 2020, s. 644).

Amerika siyasi muhacirler üzerinden yaptığı antibolşevik harekette başarısız olmasının ardından bu faaliyetlere kendi iç teşkilatları aracılığıyla devam etme kararı aldı. Bu maksatla, faaliyetine milli redaksiyonların yön verdiği Radio Liberty (Hürriyet Radyosu) oluşturulmuştu. Redaksiyonlar arasında Gürcü, Ermeni, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya, Tatar Başkurt ve bölünmüş bir Türkistan redaksiyonu bulunmaktaydı. Radyo, Sovyetler Birliği'nde konuşulan on beş farklı dilde yayın yapmaktaydı. Radio Liberty, eski muhacir teşkilatlarının kısmen kurumsallaşmasına sebep olmuş ve tamamen dağılmasını ertelemesine yardımcı oldu (Mühlen, 1984, s. 236). Mart 1953'te radyonun Azerbaycan yazı işleri bürosu faaliyete geçti. Bu büronun ilk genel yayın yönetmeni Binbaşı A.F.Düdenginski oldu. Daha sonra İsmail Ekber ve Ali Aranlı bu görevi üstlendi. Ayrıca, Mecid Musazade, Farman Memmedov, Murad Muradlı, Kerim Aslanoğlu ve diğer eski lejyonerler radyonun Azerbaycan redaksiyonunda çalışmaktaydılar (Yaqublu, 2005, s. 169). Bir diğer önemli kuruluş, Amerikalılar tarafından Münih'te kurulan ve mali desteklenen Sovyetler Birliğini Araştırma Enstitüsü idi. Bu enstitü, Sovyetler Birliği'nden göç etmiş bilim adamlarını bünyesinde barındırarak birçok dilde kitap serileri ve dergiler yayınlamaktaydı (Mühlen, 1984, s. 236). Azerbaycan muhacirleri ve lejyonerlerinden olan Mirza Bala Memmedzade, Muhammed Emircan, Süleyman Tekiner, Rıza Bayram ve diğerleri de Sovyetler Birliği Araştırma Enstitüsü'nde çalışmaktaydılar. Bu enstitü bünyesinde Türkçe olarak yayınlanan *Dergi* dergisinin sorumlu müdürü Mustafa Kemal, yazı işleri başkanı ise Azerbaycanlı Muhammed Emircan idi (Yaqublu, 2005, s. 169).

1942 yılından itibaren Amerika'nın başkentinde yayın yapan Amerika'nın Sesi Radyosu (Voice of Amerika), daha önceki dillere ek olarak Gürcüce, Tatarca, Azerbaycan Türkçesi

ve Türkistan lehçelerinde yayın yapmaya başlamıştı. Mehmet Emin Resulzade, bu radyo aracılığıyla 1951, 1952 ve 1953 yıllarında Azerbaycan halkına seslenerek Milli Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başarılarından ve işgalden sonra Bolşevik politikalarının gerçek yüzünden bahsederek bağımsız Azerbaycan için mücadeleye çağrıda bulunmuştur. Özellikle 27 Nisan işgalini ve Azerbaycan'ın dünya güçleri tarafından tanınmasını (12 Ocak) anma fırsatıyla M.E. Resulzade ve diğer muhacirler Radio Liberty aracılığıyla Azerbaycan halkına hitap etmişlerdir. (Yaqublu, 2013, s. 85)

Çeşitli muhacir örgütlerinin faaliyetlerinin koordine edilmesinin yanı sıra M.E. Resulzade, Kafkasya'dan olan siyasi muhaceret başta olmak üzere, Rus olmayanlardan oluşan tek bir koalisyonun oluşturulmasına büyük önem vermektedir. Bu maksatla Gürcü ve Kuzey Kafkasya siyasi muhacirleri ile birlikte 11-16 Aralık 1952 tarihleri arasında Münih'te Pan-Kafkasya konferansını düzenlediler. Etkinlikte Azerbaycanlı muhacirler, Azerbaycan Milli Merkezi tarafından temsil edilmekteydi. Tüm bu örgütler, faaliyetlerinde Kafkas Cumhuriyetleri Konfederasyonu'nun kurulmasına ilişkin 1934 tarihli anlaşmanın hükümlerine göre hareket etmekteydiler (Balayev, 2012, s. 271).

1932 yılından itibaren faaliyet gösteren Azerbaycan Milli Merkezi, dünya savaşının ardından Sovyet Azerbaycan'ından göç edenlerin sayısının artması ve savaştan sonra farklı ülkelerde öne çıkan mücadeleci isimlerin varlığı nedeniyle yeni bir yapılanmaya ve görev dağılımına ihtiyaç duymaktaydı. Bu bağlamda, AMM'de M.E.Resulzade rehberliğinde 1953 yılında reorganizasyon çalışmaları başlatıldı ve Abdulvahap Yurtsever, Süleyman Tekiner, Mehmet Kengerli, Fuat Emircan, Ahmet Caferoğlu, Ahmet Karaca, Feyzi Aküzüm, Kerim Yayıcı, Yusuf Kahraman, Hüseyin Baykara gibi birçok ismin de yer aldığı yeni bir kadro oluşturuldu (Şimşir, Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi, 2013, s. 137).

Bu dönemde siyasi muhacirlerin idealleri onları mali olarak destekleyen devletlerin menfaatlerinin gölgesinde kalmakta, Rus olmayan muhacir teşkilatların milli meseledeki beklentileri karşılanmamaktaydı. Azerbaycan'ın Azerbaycan Milli Birlik Meclisi dahil olmak üzere Sovyet doğu milletlerinin milli teşkilatları Amerika ve İngiliz devletlerine lisan ve SSCB şartlarını iyi bilmelerinden kaynaklı bilgi hizmeti sunmakta, karşılığında ise milli

mücadele için bekledikleri desteği alamamaktaydılar. Amerika ve İngiliz para yardımları ile varlığını sürdüren anti-Bolşevik teşkilatlar, zaman içinde bu finansmanın azalması ve sonunda tamamen kesilmesi nedeniyle 1950'lerin ortalarından itibaren faaliyetlerini durdurdu. Özellikle Amerika'nın, bu teşkilatlarla çalışma konusunda farklı milli temsilciler arasında ortak bir yol bulamaması, SSCB'ye karşı muhacirlerin tek bir birlik oluşturma çabalarını göz ardı etmelerine neden oldu ve Soğuk Savaş'ın getirdiği diğer sorunlar üzerine odaklanmaya başladılar. Bu durumda antibolşevik hareket tek cephe halinde değil, ayrı-ayrı milli teşkilatlar temsilciliğinde yürütülmeye devam etti.

1950'li yıllarda göçmenler ve lejyonerlerin faaliyetleri, Sovyet devletini ciddi şekilde endişelendirmişti. Bu nedenle SSCB, o dönemde komünist ideolojiye karşı mücadele edenleri etkisiz hale getirmeye çalışmaktaydı. 20 Kasım 1954 tarihinde Sovyet istihbarat ve gizli servisi tarafından Azerbaycan Milli Birlik Merkezinin lideri ve Radio Liberty Azerbaycan bürosunun yazı işleri müdürü A.F. Düdenginski, Münih'te öldürüldü. Bu olayın ardından Azerbaycan Milli Birlik Meclisi de faaliyetlerini durdurdu (Yaqublu, Azərbaycan Legionerləri, 2005, s. 169).

A.F.Düdenginski'nin ve rehberi olduğu Azerbaycan Milli Birlik Merkezinin M.E.Resultzade ve onun rehberliğinde faaliyet gösteren teşkilatlara muhalif konumda olmasına rağmen Azerbaycan Kültür Derneği onun ölümü ile ilgili bir merasim düzenlemişti. Resultzade bu merasimde Düdenginski hakkında "*Merhum hararetli bir vatansever ve atılgan bir mücahitti. Hâdiselerin sevkiyle, bildiğimiz faaliyet sahasına henüz atılmadan, cepheye adı duyulmayan bir asker iken açığa vurduğu hissiyat onun samimi bir vatansever olduğunu gösterir*" ifadelerini kullanmıştı (Resultzade, 1954, s. 13).

Resultzade'nin Türkiye'deki mücadelesinin ikinci dönemi maddi olarak büyük sıkıntılarla geçmişti. Bu sıkıntılarla birlikte 30 yıldır süren diyabet rahatsızlığı bu dönemde daha da ilerlemiş, 6 Mart 1955 tarihinde Ankara'da vefat etmiştir. Resultzade'nin vefatından sonra Müsavat Partisinin yapılan toplantısında Mirza Bala Mehmetzade Müsavat Partisi başkanlığına seçilmişti.

Sovyetlerin Türkiye'ye baskıları sonucunda Müsavat Partisi ve Azerbaycan Milli Merkezi Azerbaycan Kültür Derneğinin bünyesinde, M.E.Resultzade'nin Müsavat Partisinin ideolojisi esasında kurduğu milli mücadele yolunda varlığına devam ettirdi. Resultzade'nin ölümü ile Azerbaycan Kültür Derneği ilk dönemlerde artan muhalefet, birliğin sağlanmasında zorluklar yaşasa da zaman içerisinde bu gibi meseleler halledildi. Azerbaycan milli bağımsızlık hareketi 1950'li yıllardan sonra Azerbaycan Kültür Derneğinin faaliyetlerine ek olarak farklı dernekler ve cemiyetler aracılığıyla sürdürülse de 1955 yılından sonra bir daha siyaset sahnesinde eskisi gibi aktif olmadı.

SONUÇ

1828 yılında imzalanan Türkmençay Anlaşması ile Azerbaycan toprakları, Rus İmparatorluğu ile Kacar Devleti arasında bölünmüş ve Azerbaycan'ın Kuzey kısmı Rus yönetimine geçmişti. İşgal zamanı Rusya'nın karşısında toplumsal, ekonomik ve siyasi birliği sağlamış, tam olarak milletleşmiş bir Azerbaycan yoktu. Fakat Rus idaresinin Azerbaycan toplumunun çıkarlarına uymayan politikaları sonucunda 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarına kadar köy ve şehirlerde peşpeşe isyanlar gerçekleşmiştir. Bu isyanlar her ne kadar milli mücadele olarak tanımlanamasa da, toplumun farklı kesimlerinin ortak düşmana karşı birlikte mücadele etmesine sebebiyet vermiş ve milletleşme sürecine katkıda bulunmuştur. Diğer taraftan, Azerbaycan topraklarında yaklaşık yüz yıl süren dağınık feodalizm döneminin, Rus işgaliyle birlikte yerini tek idareye tabi bir sisteme bırakması, şehirlerarası ilişkilerin ve ticaretin artmasına yol açmış, ekonomik ve ticari birliği teşvik etmiştir. Sonuç olarak, her bölgeye özgü üretim unsurlarının birbirleriyle etkileşimde bulunması ve ortak bir pazarın oluşturulması, Azerbaycan'ın farklı bölgeleri ve toplum kesimleri arasındaki ilişkilerin ve bağların güçlenmesine, milletleşme sürecinin hızlanmasına neden olmuştur.

Bu dönemde ülke doğrudan doğruya Avrupa medeniyeti ve kültürü ile temasa geçti ve bunun sonucu olarak Azerbaycan'da 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başlarında Avrupa'daki çağdaşlarına benzeyen bir aydın zümresi doğdu. Bu aydınlar en uygun siyasi fırsatlarda çıkardıkları Türkçe dergiler, gazeteler, yazılan eserler, tiyatrolar aracılığıyla halkın gelişiminde çok büyük rol oynadılar. Aynı zamanda bu yolla milletleşme sürecinde Azerbaycan Türkçesi için ortak edebi dil oluşturulması yönünde çok büyük adımlar atıldı. Diğer yandan bu eserlerde halkın din adamları tarafından bilinçsizce yönlendirilmesi, dinin bilime karşı koyulması, çağın gereklerine uymayan gerici düşünce yapısı eleştirildi. Tüm bunlara ek olarak, Çarlık yönetim şekli, halka karşı uygulanan politikaların da eleştirisi yer aldı.

Bu nedenle, 19. yüzyıl boyunca artarda halk isyanlarının patlak vermesi ve aynı zamanda Azerbaycan aydınları tarafından, kendi dilini, edebiyatını ve kültürünü koruma amacıyla yürütülen Kafkasya'daki Müslüman Türklerin asimilasyonuna karşı faaliyetler, milli bilincin güçlenmesine büyük ölçüde katkıda bulundu.

1905 yılında Rus İmparatorluğu'nda yaşanan devrim ve ardından Çar yönetiminin güç kaybetmesi ile 19. yüzyıl boyunca kültürel çalışmalar yürüten aydınlar, bu çabalarını 20. yüzyılın başlarında siyasi eylemlere dönüştürme fırsatını yakaladılar. Bu dönemde Kafkasya Müslümanlarına karşı Rusya'nın da desteklediği Ermeni tehdidi ile mücadelede Azerbaycan'ın ilk siyasi teşkilatları ve partileri oluşturuldu. Azerbaycanlı aydınların 1906 yılından itibaren Rusya Devlet Dumalarına katılmaları ise onlara imparatorluk seviyesinde Azerbaycan'ı siyasi olarak temsil etme hakkı sunarak siyasi tecrübe kazandırdı.

Genel olarak bakıldığında bu yıllardan itibaren içerisinde Azerbaycan'ın da bulunduğu Rusya Türkleri, milliyetçilik ve Türkçülük hareketlerinin en canlı dönemine geçiş yaptılar. Bu dönemde ayrı ayrı yürütülen mücadeleler, Rus yönetimi tarafından kolayca bastırıldığından, Rusya'da yaşayan Türklerin birlikte mücadele etmesi için Rusya Müslümanları Kongreleri düzenlemiş ve Türklerin Ruslarla eşit haklara sahip olması, siyasi ve toplumsal birçok konuyu tartışarak kararlar almışlardır.

1913 yılında M.E.Resulzade'nin Türkiye'den Azerbaycan'a gelişi ile Müslümanların haklarını savunmak amacıyla mücadeleye başlayan Müsavat Partisi, Azerbaycan'ın bağımsızlığı için çalışmalara başladı. 1917 yılında Rusya'da kısa aralarla gerçekleşen iki devrim, aynı zamanda Birinci Dünya Savaşının olumsuz etkilerinin de katkısıyla Rusya'da oluşan siyasi ortam, birçok milletin özerklik taleplerini bağımsızlık talepleri ile güncellemesine sebep oldu. Bu dönemde Müsavat Partisinin yayın organı olan Açık Söz gazetesinin, önceden Kafkasya Müslümanları veya Kafkasya Tatarları olarak adlandırılan Azerbaycan toplumunu Türk milleti olarak tanımlaması, hem bu süreçte milli meselede kaydedilen ilerlemeyi hem de geliştirilerek bağımsızlığa giden fikri yolu göstermekteydi.

Rusya'daki siyasi gelişmeler, burada yaşayan Rus olmayan milletlerin milli faaliyetleri için birçok fırsat sunsa da, Kafkasya gibi bir coğrafyada Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet

olarak varlığını sürdürmesi zorlu bir süreç gerektiriyordu. Bu bağlamda, öncelikle Rusya'dan ayrılarak Kafkas milletleriyle bir federasyon devleti oluşturma fikri hayata geçirildi ve Maver-i Kafkasya Seymi kuruldu. Ancak siyasi hedeflerdeki anlaşmazlık ve 20. yüzyılın başlarından bu yana Kafkasya'da devam eden etnik sorunlar bu girişimi olumsuz etkiledi. Bu sürecin sonunda 28 Mayıs 1918'de M.E. Resulzade ve Müsavat Partisinin liderliğinde Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edildi. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması, Türk kimliğine farkındalık oluşturulmasına, Azerbaycan tarihi, kültürü ve dilinin öneminin vurgulanmasına, eğitim ve kültürel gelişimin teşvik edilmesine ve demokratik değer ve kurumların Azerbaycan toplumunda yerleşmesine çok büyük katkı sağladı. Bu katkılardan en önemlisi, cumhuriyetin uluslararası alanda kısa sürede fiilen tanınması ve bağımsızlık deneyimini halka yaşatması oldu. Fakat 23 ay süren bu bağımsızlık dönemi 27 Nisan 1920 tarihinde Bolşevik işgali sonucunda sona erdi. Azerbaycan Cumhuriyeti yıkılarak Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adı ile Sovyetler Birliğine dahil edildi. Hemen ardından siyasi ve entelektüel seçkinler ve milli askeri personele karşı takip, baskı ve terör uygulamaları başlatıldı. Bu kişilerin birçoğu ülke sınırları içinde infaz edildi veya tutuklandı, diğerleri ise yurt dışına kaçmayı başardı. Yurtdışına kaçanların bir kısmı farklı ülkelerde takip edilerek suikastlara maruz kalırken, diğerleri siyasi faaliyetlerine devam ettiler.

Zaman içinde Azerbaycan halkı, Cumhuriyet dönemindeki tüm milli kurumların, ordu da dahil olmak üzere Sovyet Rusya'ya katılması ve Rusya'nın diğer ulusal çıkarlara aykırı politikalarını gözlemlediği sırada bağımsızlığın sürdürülmediğini fark ederek isyan hareketlerine başladı. Bu farkındalığın oluşturulmasında Azerbaycanlı aydınlar büyük çaba sarf etmekteydi. Öyle ki, Azerbaycan'ın hemen-hemen her bölgesinde başlayan toplu isyanların arkasında ilk önce Azerbaycan milli ordu mensuplarının kurduğu ve halkın katıldığı askeri bölümler, sonrasında ise işgalden bir gün sonra yapılan toplantıda milli mücadeleye devam etmek konusunda karar kabul ederek Gizli Müsavat Örgütünü kuran Müsavat Partisi durmaktaydı. Bolşevik işgalinden sonra başlayan bu isyanlar, önceki 19. yüzyıl isyanlarından farklı olarak, milli menfaatlerin ve Azerbaycan'ın bağımsızlığının korunması amacıyla gerçekleşmiş ve Müsavat Partisi tarafından yönlendirilmiştir.

M.E.Resultzade'nin direktifi esasında kurulan Gizli Müsavat Örgütü yayınladığı *İstiklal* gazetesi ve bildirimler, kurulan gizli siyasi oluşumlar ve okullar aracılığıyla Bolşevik işgalini, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kaybettiğini, Sovyetlerin uyguladığı anti-millî politikaları ve asimilasyon uygulamalarını halka anlatarak millî direnci güçlendirmekteydi. Aynı zamanda Sovyet yönetiminde gizli şekilde yer alan milliyetçi kadrolar aracılığıyla güçlü istihbarat kolu oluşturulmuştu. Bu istihbarat sisteminde halkın her kesiminden yardım alınmakta, birlikte hareket edilmekteydi. Diğer yandan örgüt silahlı isyan ve darbe girişimleri için hazırlıklar yaparken de sadece halka güvenmekteydi. Çünkü bu faaliyetler sırasında Gizli Müsavat, herhangi bir yabancı devlet veya kurumdan maddî destek almadan, halkın maddî yardımları ve Müsavat üyelerinin kişisel gelirleri ile mücadeleyi sürdürmekteydi. Böylelikle söz konusu faaliyetlerle 1920 yılında Azerbaycan millî bağımsızlık hareketi başladı. Azerbaycan'da bu mücadele, isyancılara sert cezalar verilmesi, Gizli Müsavat'ın birkaç kez ifşa edilerek üyelerine ölüm cezaları okunmasına rağmen, 1937'deki Stalin dönemi kitlesel terörüne kadar güçlenerek devam etti. Bunun başlıca nedenlerinden biri, mücadelenin siyasi muhacirler tarafından yönetilerek desteklenmiş olmasıdır.

İşgalden sonra 1920-1923 yıllarında siyasi muhacirler en çok İran, Gürcistan, Türkiye, Fransa, Almanya, Polonya ve diğer Avrupa ülkelerinde dağınık şekilde siyasi faaliyete devam etmekteydiler. Bu dönemde, Kafkasya'daki isyanların koordinasyonunu sağlamak için çalışan muhacirler, öncelikle Gürcistan'a yerleştiler. Ancak, Gürcistan'ın Sovyetler tarafından ele geçirilmesi sonrasında diğer ülkelere göç etmek zorunda kaldılar.

Cumhuriyet henüz yıkılmadan önce Fransa'ya gönderilen diplomatik heyet, bu dönemde de diplomasi alanında aktif bir rol oynamaktaydı. Dünya genelinde Bolşeviklere karşı olumsuz bir tutumun hakim olduğu bir dönemde, uluslararası konferanslarda Sovyetlerin Azerbaycan'ın petrol ve millî çıkarlarına karşı Azerbaycan adına anlaşmalar yapmasını büyük ölçüde engellemeyi başardılar. Aynı zamanda A.M.Topçubaşı gibi Cumhuriyetin kurucu liderlerinden oluşan bu heyetin konferanslardaki temsilciliği ile uluslararası düzeyde bağımsızlığın savunulması ve işgal gerçeğinin diğer ülke temsilcilerine anlatılması gibi

milli mücadele için hayati öneme sahip meseleler gündeme getirildi. Fakat Azerbaycan'ın bağımsızlığının dünya ülkeleri tarafından tanınması sağlanamadı.

1922 yılında Moskova'dan İstanbul'a gelmesiyle, Resulzade'nin liderliğinde siyasi muhacirlerin, dağınık ve birbirinden habersiz faaliyetleri yerini programlı ve tek merkezden yönetilen bir mücadeleye bıraktı. Müsavat Partisinin farklı ülkelerdeki çalışmalarını vahit merkezde birleştirmek amacıyla Müsavat Partisi Harici Bürosu, devamında partili ve partisiz tüm muhacirleri bünyesine alacak Azerbaycan Milli Merkezi kuruldu. Bu teşkilatlar Sovyet Azerbaycan'ındaki milli mücadele ile iletişim sağlamak, bilgi alış verişi ve yönlendirmek için güçlü bir istihbarat sistemi de kurmuştu. Bu yolla Azerbaycan'dan alınan bilgiler esasında dergiler, gazeteler yayınlarak Bolşevik siyasetini eleştirmiş, Azerbaycan'daki isyanları, milli mücadele sürecini ve milletin sorunlarını dile getirmiştir. Bu dönemde Azerbaycan'da Gizli Müsavat'ın matbu faaliyetleri Sovyetler tarafından durdurulduğu için gizli şekilde ülkeye sokulan *Yeni Kafkasya* başta olmak üzere muhacerette basılan dergi ve kitaplar milli mücadele ruhunu canlı tutmak ve halkın bağımsızlık umudunu artırmak açısından oldukça önemli idi. Bu yazıların, bağımsız Azerbaycan'ın liderleri ve aydınları tarafından kaleme alınmış olması, bu bağlamda büyük değere sahipti.

Azerbaycan muhacirleri, Kafkasya birliğinin zamanında sağlanamamış olmasını bağımsızlığın kaybedilmesindeki önemli etkenlerden biri olarak görmekteydiler. İşgalden sonra, Kafkasya'daki etnik ve toprak sorunlarının çözülmemesi nedeniyle, Sovyetler Birliği'nin bu coğrafyada daha da etkili hale gelebileceği endişesini taşımaktaydılar. Ayrıca, bu durumun Rusya'nın bölgedeki gücünü artırabileceğini ve gelecekte birliğin sağlanmasının daha da zorlaşabileceğini öngörüyorlardı. Bu nedenle, siyasi muhacirler işgalden sonra ilk adım olarak Kafkas milletlerini bağımsızlık için birlikte harekete teşvik etmeye çalıştılar. İkinci adım olarak, bağımsızlık sonrasında Kafkasya'nın nasıl yönetileceği konusundaki tartışmalarda İsviçre'nin federasyon modeli esas alındı ve kabul edildi. Bu birliği oluşturmak için uzun süren çalışmalar sonucunda Kafkasya Konfederasyon Konseyi kuruldu. Bu süreçte Kafkas milletleri, milli mücadelede birbirlerine destek sağlayarak hareket ettiler. Bu birlik, bölgenin ekonomik olarak birbirine bağımlı olmasını ve kaynaklarının birbirini

tamamlamasını göz önünde bulundurarak, uluslararası toplumun dikkatini Kafkasya'nın bağımsızlık hareketine çekmeyi başardı ve Polonya gibi ülkelerden siyasi muhacirlere maddi destek sağlanmasına olanak tanıdı.

Zaman içinde, bu bölgesel birlik, Sovyetler Birliği'nde bulunan Rus olmayan milletlerin temsilcilerini de içerecek şekilde genişledi ve Promete Örgütü adı altında bir yapı oluşturdu. Promete hareketi, Rus olmayan milletler tarafından farklı dillerde yayımlanan dergiler ve gazeteler, düzenlenen konferanslar ve Sovyetlerin politikaları ile ilgili dünya ülkelerine gönderilen notalar gibi araçlarla etkinlik gösterdi. Bu örgüte, Rus İmparatorluğu'nun 1918'den önceki sınırlarının korunmasını destekleyen Beyaz Rusların katılmaması, muhacirlerin sadece Bolşevik ideolojisine karşı değil, aynı zamanda Rus işgaline karşı da mücadele ettiklerini gösterdi. Din, dil ve coğrafi farklılıkların yanı sıra, sağcıların diğerlerini Bolşevik, solcuların ise faşist, Pantürkist, Panislamist diye suçlamaları, birlik içerisinde hareketi zorlaştırmaktaydı. Öte yandan, dönemin koşulları içinde milletlerin kendi çıkarlarını, hareketi destekleyen devletlerin çıkarlarına uygun bir şekilde korumak oldukça zordu. Bu yüzden Promete hareketi Bolşevizme karşı mücadele ve bağımsızlığın yeniden kazanılmasını esas alarak hareketi ayakta tutan muhacirlerin en önemli başarılarından biridir. Promete hareketi, komünizmin yayılmasını engellemeye ve Sovyetler Birliği'nin dünya ülkeleri tarafından tanınmasını geciktirmeye yönelik önemli bir rol oynadı. Bu harekete Müsavat'ın kurduğu güvenilir istihbarat ağının büyük katkısı olurken, diğer yandan hareket sayesinde başta Resulzade olmak üzere Azerbaycan siyasi muhacirleri çeşitli disiplinlerden çok sayıda kişi ile stratejik bağlantılar kurarak bunu Azerbaycan davasının lehine kullandı. Bu hareket, muhaceretin ötesinde Sovyet Birliği içindeki milli mücadeleyi de önemli ölçüde teşvik etti. 1934 yılında Sovyetler Birliği'nin Milletler Cemiyeti'ne kabul edilmesi, dünya devletlerinin bu harekete olan ilgisini azalttı. 1939'da Almanya'nın Polonya'yı işgal etmesiyle maddi ve manevi destekten yoksun kalan Promete Örgütü dağıldı.

İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, Azerbaycan milli mücadelesinin seyrini etkileyen bir dönüm noktasıydı. 1941 yılında Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne savaş ilan etmesiyle Azerbaycan, savaşın bir parçası haline geldi ve Sovyetler Birliği'nin yanında yer aldı. Fakat

diğer yandan Azerbaycanlı askerlerin bir kısmı Almanya tarafına esir düşerek burada oluşturulan milli lejyonlar içerisinde Sovyetler Birliği'ne karşı da savaşmaktaydı. Ana hedef, Sovyetler Birliği'nin çökmesi ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını yeniden kazanmasıydı. Azerbaycanlı lejyonerlerin, silahlı eylemlerin yanı sıra yayınlar, konferanslar ve kurulan Azerbaycan Milli Birlik Komitesi aracılığıyla yürüttükleri çalışmalar, her siyasi fırsatı değerlendirerek milli mücadeleyi sürdürdüklerini göstermektedir. Almanya'nın milli lejyonları sadece kendi çıkarları için kullanmasına rağmen, Azerbaycan lejyonları için bu, bağımsızlık mücadelesinden başka bir şey değildi. Bunu her fırsatta Almanya'ya Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıması talepleri ile göstermekteydiler. Çok büyük bir kısmı gençlerden oluşan lejyonerlerin, Sovyetlerin tam zıt politikalarına rağmen milliyetçi tutumları ve bağımsızlık istekleri, 1920 yılından itibaren yürütülen milli mücadelede elde edilen başarılı sonuçlardan biri olarak kabul edilebilir. Almanya, savaşta kaybedeceğine kesin olarak bakıldığı bir dönemde Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıdığını belirtse de, gecikmiş eylemin bir faydası olmadı.

Almanya Sovyetler Birliği'ne savaş ilan ettiğinde siyasi muhaceretin birkaç tanınmış ismi Almanya ile işbirliğine başlasa da başta Resulzade olmak üzere çoğunluk siyasi tecrübelerine dayanarak Almanya'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımayacağını farkındaydı. Buna rağmen oluşmuş yeni siyasi ortamda Azerbaycan davası lehine herhangi olumlu bir sonuç elde etmek umuduyla Almanya ile görüşmeler yapıldı. Fakat sonuç değişmeyince siyasi muhacirler Almanya'yı terk ettiler. İkinci Dünya Savaşı döneminde muhacirler Azerbaycanlı savaş esirlerinin kamplardaki durumunu iyileştirmek, lejyonerlerin sıkıntılarını gidermek amacıyla birçok kez onlarla görüşmüş, milli meselelerden uzaklaşmadıkları sürece destek olacaklarını belirtmiş, aynı zamanda onları Almanya'nın politikalarına karşı uyarılmışlardı.

İkinci Dünya Savaşında Almanya'nın mağlup olması ve anlaşmalar gereği savaş esirlerinin Sovyetler Birliği'ne teslim edilmesi meselesi ile siyasi muhaceret yeniden aktif faaliyete geçti. Savaştan sonra muhaceretin karşısında halledilmesi gereken en önemli mesele savaş esirlerinin ve lejyonerlerin kendi ülkelerinde onları bekleyen terör, sürgün ve hapisten

koruma amacıyla Sovyetler Birliği'ne geri gönderilmesini önlemektir. Bu amaçla yürütölen çabalar sonucunda birçok Azerbaycan vatandaşı, farklı ölkelere yerleştirilerek kurtarıldı. Burada Resulzade ve diğer muhacirlerin milli mücadele sürecinde kazandıkları şahsi bağlantılarının büyük ölçüde faydası olmuştur.

Savaşın bitmesi ile birlikte farklı ölkelerde yaşamaya başlayan eski lejyonerlerden ve savaş esirlerinden ibaret yeni bir muhacir grubu oluşmuştu. Onların birçoğu siyasi faaliyete geçerek milli mücadeleye katıldı. Böylelikle 1945 yılından itibaren muhaceretteki milli mücadele yeni muhacirlerin Azerbaycan Milli Birlik Meclisi ve eski muhacirlerin Azerbaycan Milli Merkezi olmakla iki teşkilat etrafında sürdüröldü. Milli Birlik Meclisinin üyeleri eski muhacirlere muhalif konumda durmaktaydı. Savaş sonrasında başta Amerika ve İngiltere olmak üzere birçok öлке Promete Örgütüne benzer antikomünist birlikler oluşturmuş, bu birliklerde Azerbaycan yeni muhacirler tarafından temsil olunmuştur. Fakat bu birlikler bölünmez Rusya prensibi ile oluşturulduğu için Azerbaycan Milli Merkezi bu durumu Azerbaycan davasına ihanet olarak yorumlamıştı. Her iki grup aynı hedefler doğrultusunda hareket etse de, yeni muhacirlerin tecrübesizliği, yaşlarının genç olması, Sovyet yönetimi altında uzun süre bizzat yaşamalarının getirdiği mevcut duruma karşı daha sabırsız ve sert tutumları önceliklerini komünizmin yıkılması olarak belirlemelerine sebep olmuştu. Eski muhacirler, onlardan farklı olarak, tüm çabalarının merkezinde Azerbaycan'ın bağımsızlığı meselesini korumak vardı ve bu konuda büyük bir deneyime sahiptilerdi.

Savaşın ardından oluşturulan tüm birlikler, kısa süre içinde iç anlaşmazlıklar nedeniyle parçalandı ve muhacirlerin antikomünist birlikleri, bir daha Promete hareketi seviyesine yükselmedi. 1953 yılında Azerbaycan Milli Birlik Meclisi de faaliyetini sonlandırdı ve üyelerinin birçoğu Azerbaycan Milli Merkezine katıldı. Böylelikle milli bağımsızlık hareketi tekrar tek merkezden yürütölmeye devam etti. Sadece eski milli hükümetin üyelerinin değil, Sovyet Azerbaycan'ında yetişmiş ve komünist ideolojisinin etkisine maruz kalmış gençlerin de muhacerette antikomünist faaliyetlerde bulunması, bu mücadelenin

Sovyetler Birliği'nin iddia ettiği gibi Müsavat Partisi'nin iktidarı ele geçirme çabası değil, Azerbaycan halkının milli bağımsızlık hareketi olduğunu bir kez daha kanıtladı.

Soğuk Savaşın getirdiği şartlar Azerbaycan muhacirlerinin açık siyasi faaliyetlerine engel olduğundan bu dönemden sonra faaliyetler daha çok kültürel alanla sınırlı tutuldu.

Sonuç olarak, Sovyet işgaline karşı başlayan milli bağımsızlık hareketi, 1920 yılında siyasi muhaceretin teşvikiyle başlamış ve bu süreç hem ülke içinde farklı yollarla hem de muhacirlerin farklı ülkelerdeki faaliyetleriyle birbirini tamamlayarak ilerlemiştir. Muhacirlerin bu faaliyetlerinin Resulzade, Topçubaşı gibi Cumhuriyetin kurucuları tarafından yürütülmesi Azerbaycan halkının bu mücadeleye güvenmesi ve milli direncini kaybetmeden devam etmesi açısından büyük önem taşıtmaktaydı. Sovyet Azerbaycan'ında halkın durumunu ve bağımsızlık isteklerini dünyaya duyuran yurtdışındaki bu mücadele, aynı zamanda içerde milli ruhu canlı tutmaya hizmet etmiştir.

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti mevcut olduğu 23 ay boyunca Azerbaycan tarihi, edebiyatı ve kültürünün araştırılması, öğrenilmesi ve dünyaya takdim edilmesi konusunda çalışmalara başlamış fakat işgal durumu bu çalışmaları yarım bırakmıştı. Muhacirlerin bu konularda birçok dilde yayınladıkları eserler, dergi ve gazeteler bu boşluğu doldurmuştur. Dünya kütüphanelerinde Azerbaycan'ın özellikle yakın tarihi, edebiyatı ve kültürü ile ilgili ilk eserler siyasi muhacirlerin kaleminden çıkmıştır. Bu eserlerin bir diğer önemi, işgalden sonra bu gibi konularda Sovyet ideolojisiyle yazılan eserlere karşı alternatif bir perspektif sunmalarıdır.

Siyasi muhacirler, tüm çabaları sırasında maddi sıkıntılar ve buldukları ülkelerin siyasi çıkarlarıyla uyum sağlama, kendi aralarında anlaşmazlıklar gibi zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Fakat bunlara rağmen başka herhangi bir siyasi meseleye karışmadan sadece Azerbaycan'ın bağımsızlığı için çalışmaları ve hiçbir şart altında Azerbaycan davasından taviz vermemeleri siyasi muhacirlerin en büyük başarılarından biridir.

1937 yılında Stalin terörü ile Azerbaycan'da her alanda milli düşünceli seçkinlerin toplu şekilde yok edilmesi, devamında gelen İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında Sovyetler Birliği'nin güçlenmesinin etkisi ile ülke içerisindeki milli mücadele duraksama dönemine

girdi. Bu dönemde bağımsızlık hareketi siyasi muhaceret tarafından sürdürülmüştür. Siyasi muhacirlerin eylemleri, Sovyetler Birliği'nin zayıfladığı ve faaliyetlerin yeniden başlatılabilmesi için uygun bir ortamın oluştuğu ana kadar mücadele dinamiklerini sürdürmeyi başarmıştır. 1988 yılında Sovyetler Birliği'nin güç kaybetmesinin etkisiyle yeniden güçlenen Azerbaycan Bağımsızlık Hareketi, 1920-1950 yılları arasındaki çalışmaların bir sonucu olarak milli kimlik ve bağımsız devlet konularında elde edilen ilerlemelere dayanmaktadır. Bu dönemdeki çabalar, 1988'de yeniden başlayan bağımsızlık hareketinin altyapısını oluşturmuş ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanma yolunda önemli bir rol oynamıştır.

Azerbaycan milli bağımsızlık hareketine 1920-1991 yıllarını kapsayan bir bütün olarak bakılmalıdır. Azerbaycan'ın milli bağımsızlık hareketinin programı, yöntem ve teknikleri siyasi muhacirler tarafından 1920-1950 yılları arasında hazırlanmış, hem bu süreçte, hem de 1991 yılında Azerbaycan'ın yeniden bağımsız olmasına kadar bu ilkeler esasında devam etmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO), 243-4-0/17-07-1934.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2/22-59-13, 17.08.1931.

BCA, 30-18-1-2/84-81-8, 12.09.1938.

BCA, 30-18-1-1/26-54-13, 29.09.1927.

Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA),571/34477-135759-10, 1929-10-06.

TDA, 571/36010-142333-1, 1930-03-14

TDA, 571/36010-142333-9, 1930-03-28

TDA, 571/35357 -138979- 3, 1941-07-16

Kitap ve Makaleler

"Ermeni-Gürcü birliği" hakkında Kafkasya Konfederasyon Şurasının kararı. (1936).
Kurtuluş(20), 567.

A., A. (1936). Kafkasya Hakkında Mühim Bir Konferans. *Kurtuluş*(16), 451-453.

Abdullayev, Ç. (2000). *Almaniya- Azərbaycan Əlaqələri*. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası.

Abutalıbov, R., & Mamulia, G. (2017). *Ateş Ülkesi Özgürlük ve Bağımsızlık Savaşında*. İstanbul: TEAS Press.

Ağamalıyeva, N. (Dü.). (1998). *Azərbaycan Cümhuriyyəti 1918-1920*. Bakı: ELM.

- Ağayev, Y., & Əhmədov, S. (2009). *İstiqlal Yürüşü- 1918*. Bakı: Altun Kitab.
- Akçuraoğlu, Y. (2006). *Türkçülüğün Tarixi*. Bakı: Qanun.
- Alizade, A. (2021). Azərbaycan'ın Bağımsızlığına Kavuşması İçin Gizli Müsavat'ın Verdiği Mücadele Üzerine Bir Araştırma (1920-1926). *İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 663-678.
- Alman Dış İşleri Dairesi Belgeleri Türkiyedeki Alman Politikası (1941-1943)*. (1977). (L. Konyar, Çev.) İstanbul: HAVASS.
- Andican, A. (2020). *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*. İstanbul: Ötüken Neşriyatı.
- Aşırılı, A. (2009). *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Attar, A. (2015). Azərbaycan Muhaceretinin Türkiye'deki Faaliyetleri (1920-1931). *Yeni Türkiye*(76), 268-284.
- Attar, A., & Şimşir, S. (2013). *Tarihten Günümüze Türkiye'de Yaşayan Azərbaycan Türkleri*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Azərbaycanda Stalin Repressiyaları. (2019, Ekim 5). *Azərbaycan*, 10.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenografik hesabatlar)* (Cilt I). (1998). Bakı: Azərbaycan .
- Balayev, A. (2012). *Məmməd Əmin Rəsulzadə*. Bakı: Çıraq.
- Bammat, H. (1937). Yolumuz. *Kafkas Almanacağı*, II, 6-11.
- Baydar, M. (1968). *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*. İstanbul: Menteş Kitabevi.
- Baykara, H. (1966). *Azərbaycanda yenileşme hareketleri (XIX. Yüzyıl)*. Ankara: Türk kültürünü araştırma enstitüsü.
- Bayqara, H. (1992). *Azərbaycan İstiqlal Mübarizəsi Tarixi*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Bolşevik ekmeğine yağ sürenler. (1935). *Kurtuluş*(9), 257-259.

- Bütün Kafkasya Milletlerine. (1936). *Kurtuluş*(15), 407-408.
- Cabbarlı, N. (2011). *Azərbaycan Mühacirət Nəsrı*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Cəfəroğlu, Ə. (2008). Azərbaycan Ədəbiyyatında İstiqlal Mücadiləsi İzləri III. Ə. Cəfəroğlu içinde, *Seçilmiş Əsərləri* (s. 217-230). Bakı: Mütərcim.
- Chainskiy, I. (2017). The Influence of the Georgian Revolt of 1924 on the Polish Promethean Policy in Turkey in the Years 1924-1926. *Türkiye- Polonya İlişkilerinde Temas Alanları 1414-2014 Uluslararası Konferansı Bildiriler Kitabı* (s. 69-89). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Copeaux, E. (1997). Prometeci Hareket. S. VANER içinde, *Unuthan Tarih: Sovyet Sonrası Türkdilli Alan* (s. 17-53). İstanbul: Metis Yayınları.
- Devlet, N. (2007). Stalinizme Karşı Almanyada Oluşturulan Lejyonlar. E. G. Naksali içinde, *Stalin ve Türk dünyası* (s. 99-118). İstanbul: Kaktüs Yayınevi.
- Devlet, N. (2020). *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Edi, A. (2019, Ağustos). İkinci Dünya Savaşında Sovyet Rus ve Alman Ordularında Savaşan Azeri Askerler. *History Studies*, 11(4), 1393-1404.
- Əfəndiyev, E. (1991, Kasım). Azərbaycan Mühacirəti Haqqında. *Odlar Yurdu*(21).
- Efendizade, M. Ş. (2020). *Azərbaycan ve İnkılabı*. (A. Okumuş, Çev.) İstanbul: Derin Tarih Kültür Yayınları.
- Əhmədli, R., & Əhmədova, L. (2020). Azərbaycanda Milli Şüurun İnkişafında Qaçaq Hərəkətinin Rolü. *Elmi İş (Beynelxalq Elmi Jurnal)*(58), 4-11.
- Əliyərli, S. (2009). *Azərbaycan Tarixi*. Bakı: Çıraq.
- Əliyev, Z. (2019). Ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi barədə. *Dövlət ve Din*, 47-52.
- Əliyeva, S. (2020). Azərbaycanlıların Böyük Vətən Müharibəsində iştirakı. F. Babayev içinde, *Böyük Qələbə-75* (s. 9-33). Bakü: 1905.az.

- Emrahov, M. (2022). Aprel İşğalından Sonra Sovet Bolşevik Rejiminin Azərbaýcan Xalqının Milli-Mənəvi Dəyərlərinə Qarşı Soyqırım Siyasəti. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 748-776.
- Erden, Ö. (2017, Kasım). Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Kafkas Seddi Meselesi. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 133-143.
- Erendor, M. (2019). *Azerbaycan Türkleri*. İstanbul: Kamer Yayınları.
- Ergun, A. (2010). Azerbaycan'da Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişiklikleri. *BİLİG Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*(54), 139-160.
- Ertürk, C. (2005). *Kızıldududan Kafkas Milli Lejyonuna Bir Türkün II Dünya Harbi Hatıraları*. İstanbul: Türk Kültür Vakfı.
- Faulkner, N. (2017). *A People`s History of the Russian Revolution*. London: Pluto Press.
- Gasımov, M. (2006). *Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1920-1945)*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Georgeon, F. (1986). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*. (A. Er, Çev.) Ankara: Yurt Yayınları.
- Göyüşov, A. (2017, Kasım 7). 1917-ci il Rus İnkılabları və Azərbaýcan: İkihakimiyyətlik niyə Azərbaýcan üçün keçərli deyildi? Nisan 21, 2023 tarihinde BBC NEWS Azərbaýcanca: <https://www.bbc.com/azeri/other-news-41892137> adresinden alındı
- Hacaloğlu, Y. (1997). Resulzade'den Tanrıöver'e Mektuplar. *Türk Dünyası Araştırmaları*(109), 209-216.
- Hasanlı, C. (2017). *Ali Merdan Topçubaşı. N. Nesibli içinde, Azerbaycan Türklerinin Önderleri* (s. 47-99). Ankara: Berikan Yayınevi.
- Hasanlı, J. (2017). *The Sovietization of Azerbaijan: The South Caucasus in the Triangle of Russia, Turkey, and Iran, 1920-1922*. Utah: University of Utah Press.
- Həsənli, C. (2009). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti*. Bakı: GARISMA MMC.

- Həsənli, C. (2013). *Tarixi Şəxsiyyətin Tarixi: Əlimərdan Bəy Topçubaşı*. Bakı: Azərbaycan Diplomatik Akademiyası.
- Həsənli, C. (2015). *İkinci Dünya Müharibəsi İllərində Azərbaycan Hərbi, Siyasi və Diplomatik Münasibətlərdə (1939-1945)*. Bakı: Yazıçı.
- Həsənov, C. (1993). *Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər Sistemində 1918-1929*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyarı.
- İbrahimli, X. (2012). *Azərbaycan Mühacirəti Tarixi*. Bakı: ADPU
- İbrahimli, X., & Zeynalov, R. (1993). Müsavat Partiyasının 1920-ci il Aprel İstilasından Sonrakı Fəaliyyəti Tarixindən. *Müsavat*(1), 5.
- İbrahimov, M., Sumbatzadə, Ə. S., İsmayılov, M., Umayev, E. A., Vəliyev, T., Həsənov, İ., . . . Talıbzadə, İ. A. (2007). XIX Əsrin Birinci Yarısında Azərbaycan. M. İsmayılov içində, *Azərbaycan Tarixi* (Cilt 4, s. 57-136). Bakı: Elm.
- Isaacs, B. (Dü.). (1974). *V.I.Lenin Collected Works* (Cilt 24). Moskow.
- İsmayılov, İ. (2000). *İkinci Dünya Müharibəsində Azərbaycanlıların İştirakı*. Bakı.
- İsmayılov, M. (2007). Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istilası. In M. İsmayılov, *Azərbaycan tarixi. 7 cildde. 4. cild (XIX esr)* (pp. 13-57). Bakı: Elm.
- İsmayılov, M. (2008). *Azərbaycan tarixi (1900-1920)* (Cilt V). Bakı: Elm.
- İsmayılov, M. Ə., & Memmedov, S. A. (2014). Şimali Azərbaycanın Çar Rusiyası tərəfindən işğalı. In Z. Bünyadov, & Y. Yusifov, *Azərbaycan Tarixi* (pp. 608-619). Bakı: Apostroff.
- Jaeschke, G. (1937, Şubat). 1916 Lozan Kongresində Rusya Mahkumu Milletler. *Kurtuluş*(28), 17-21.
- Jordaniya, N. (1934, Temmuz). Kafkasya Konfederasyonu. *Şimali Kafkasya*, 12-13.
- K....ğ, H. (1937). Resul-zade Mehmed Emin Bey berlinde (Azərbaycan Problemi üzerine mühim bir konferans). *Kurtuluş*(31), 17-20.

- Kafkasya İstiklal Komitesi'nin beyannamesi. (1934). *Şimali Kafkasya*(3), 8-9.
- Kafkasya Konfederasyon Misakı. (1934). *Şimali Kafkasya*, 7-8.
- Karaca, A. (1979). Azerbaycan Milli Hareketinin İdeolojik Karakteri. *Azerbaycan*(229), 31-51.
- Karaca, A. (1991). Azerbaycan Milli Kurtuluş Hareketinin Muhaceret Hayatındaki Doruk Noktaları. *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*(282), 67-69.
- Kumuk, C. (2004). *Kafkasya Aydınlik Günlerini Arıyor...Neredesin Prometheus?* İstanbul: ALFA.
- Kuromiya, H., & Mamoulia, G. (2009, October). *Anti-Russian and Anti-Soviet Subversion: The Caucasian–Japanese Nexus, 1904–1945*. Europe-Asia Studies.
- Mahmudov, Y. (2004). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*. Bakı: Lider Nəşriyyat.
- Mammadov, A. (2020, Aralık). Azerbaycan, Sovyet İktidarının İlk Yıllarında Büyük Güçlerin Kafkasya Politikasında. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2751-2762.
- Mamulia, G. (2012). *Kavkazskaya Konfederatsiya v Ofitsialnih Deklaratsiyah, Taynoy Perepiske i Sekretnih Dokumentah Dvijeniya Prometey*. Moskva: İzdatelstvo Sotsialno-Politiçeskaya Mısl.
- Marshall, A. (2010). *The Caucasus Under Soviet Rule*. New York: Routledge.
- Matbuat Kanunu. (1931, Ağustos 8). T.C. Resmi Gazete, 732-736.
- Mədətov, Q. (2018). *Azərbaycan SSR 1941-1945-ci illər Müharibəsində*. Bakı: Turxan.
- Mehdiyev, M. (1994). *Beynəlmiləl Siyasətdə Petrol*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Mehmetov, İ. (2009). *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı*. (E. NECEF, & Ş. NECEFOV, Çev.) İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Mehmetzade, M. B. (1936). Promete Milletlerinin Kurultayı. *Kurtuluş*(20), 568-570.

- Mehmetzade, M. B. (1991). *Milli Azərbaycan Hareketi*. Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği.
- Mehmetzade, M. B. (1991). Milli Birlik Bakımından Eski ve Yeni Programlarımız. *Azərbaycan Türk Kültür Dergisi*(282), 73-77.
- Məlikov, O., Qaffarov, T., & Yusifov, Y. (2009). *XX Əsr Azərbaycan Tarixi*. Bakı: Təhsil Nəşriyyat Poligrafiya.
- Məmmədov, İ. (2005). *Azərbaycan Tarixi*. Bakı: Adiloğlu.
- Məmmədov, S. (2007). *Azərbaycan Tarixi*. Bakı: Çəşioğlu.
- Məmmədova, H. (2006). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövründə Yuxarı Qarabağda Siyasi Vəziyyət Erməni Terrorizminin Güclənməsi*. Bakı: Nağıl Evi.
- Mühlen, P. V. (1984). *Gəmalıhaç ile Kızılyıldız Arasında: İkinci Dünya Savaşında Sovyet Doğu Halklarının Milliyətçiliği*. Ankara: Mavi yayınları.
- Münşi, H. (1935). Bolşevik ekmeğine yağ değil de, nedir? *Kurtuluş*(13-14), 395-397.
- Münşi, H. (1936). "Kavkaz"ın Yeni Sahtekarlığı. *Kurtuluş*(18), 527-530.
- Münşi, H. (2014). *Azərbaycan Cümhuriyyəti Tarixi Siyasi Təsviri*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Muradov, N. (2018). Türk Ocakları, Türk Yurdu ve Azerbaycan. *Türk Yurdu*, 38(368), 63-67.
- Mustafayev, B. (2014). Arşiv Belgelerine Göre 31 Mart Bakü Soykırımını. *Journal of Turkish Studies*, 797-815.
- Müsvətçiliğin gücü. (1937, Kasım). *Müsvət Halk Fırkası Bülteni*(3).
- Neciyev, E. (2011). Azərbaycan'ın Sovyetləşdirilməsi Sürecində Karabağ Problemi. *Erməni Araştırmaları*, 163-186.
- Nəsibzadə, N. (1996). *Azərbaycan Xarici Siyasəti (1918-1929)*. Bakı: Ay-Ulduz.
- Özcan, Ö. (2010, Ağustos). Mehmet Emin Resulzadenin Bilinmeyen Yazıları. *Türk Yurdu*(276), 73-77.

- Özdemir, B. (2023). Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu Ve Sovyet Karşıtı Ayaklanmalar. *DTCF dergisi*, 26-45.
- Özden, K. (2018). *Azerbaycan Lejyonu ve Abdürrahman Fatalibeyli 'nin Faaliyetleri (1942-1954)*. XVIII. Türk Kongresi (s. 519-542). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Promete Cemiyetinin Mıhtırası. (1936). *Kurtuluş*(27), 714-715.
- Promete Milletlerinin Protestosu. (1936). *Kuruluş*(25-26), 674-675.
- Promete Milletlerinin Protestosu. (1936). *Kurtuluş*(23), 646-647.
- Qafarov, V., & Şükürov, Q. (2017). *Azərbaycan Cümhuriyyəti Tarixi*. Bakı: Mütərcim.
- Qaffarov, T. (2008). *Azərbaycan Tarixi* (Vol. 7). Bakı: Elm.
- Qəniyev, H. (2019). *Azərbaycan Tarixi*. Bakı: Elm ve Təhsil.
- Quliyev, C. (2008). *Azərbaycan Tarixi (Cilt VI)*. (C. GULİYEV, Dü.) Bakı: ELM.
- Quliyev, V. (2008). *Azərbaycan Paris Sülh Konfransında (1919 -1920)*. Bakı: Ozan.
- Qurban, T. (2018). *Yüz Tələbə, Yüz Tale*. Bakı: Şur.
- Rəcəbli, Q. (2013). *Azərbaycan Tarixi (Oçerkler)*. Bakı: Elm ve Tehsil.
- Resulzade, M. E. (1906, Ekim 17). Oktyabrın 17-i. *İrşad*(245).
- Resulzade, M. E. (1923). Ateş Çalan Promete. *Yeni Kafkasya*(1), 1-2.
- Resulzade, M. E. (1925). Üçüncü Yıl Başında. *Yeni Kafkasya*, 1-2.
- Resulzade, M. E. (1934). Azerbaycan hareketinde Topçibaşı Ali Merdan beyin yeri. *Kurtuluş*(2), 38-40.
- Resulzade, M. E. (1934). Tarihi Bir Akt. *Şimali Kafkasya*(3), 13-15.
- Resulzade, M. E. (1952, Haziran-Temmuz). Kafkasya Meselesi. *Kafkasya*(11-12), 5-9.
- Resulzade, M. E. (1954). *Fethalibeylinin katli münasibetiyle M. Emin Resulzadenin nutku*. Azerbaycan(9 (33)), 11-13.

- Resulzade, M. E. (1990). *Azerbaycan Cumhuriyeti*. İstanbul: Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları.
- Resulzade, M. E. (2012). *Kafkas Türkleri*. Bakı: Teknur.
- Resulzade, M. E. (2016). *Kafkasya Türkleri*. M. E. Resulzade içinde, Eserleri (Muhaceret dövrü, Türkiye, 1922-1929) (s. 406-517). Bakı: OL.
- Resulzade, M. E. (2016). *Rus istilasında yüz sene*. M. E. Resulzade, & N. Yakublu (Dü.) içinde, Eserleri (mühaciret dövrü Türkiye, 1922-1929) (s. 430-461). Bakı: “OL”npkt.
- Resulzade, M. E. (2017). *Məktublar. Şəfibəyçilik*. (A. BALAYEV, Dü.) Bakı: KitabKlubu.org.
- Resulzade, M. E. (2018). *Bir Türk Milliyetçisinin Stalinle İhtilal Hatıraları*. İstanbul: Şenyıldız Matbaacılık.
- Resulzade, M. E. (2021). *İnsanlara Hürriyet Kafkasyanın Özgürlüğü Yolunda*. (A. ASKER, H. S. KAHRAMAN, & M. GÖYÜŞLÜ, Dü) İstanbul: Nestor Yayınları.
- Rıhtım, M., & Süleymanov, M. (Dü). (2008). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu*. Bakı: Kafkaz Araşdırmaları İnstitutu.
- Salamzadə, A., Həsənov, H. N., Əliyeva, L., & Tahirzadə, N. (2007). Mədəniyyət. M. İsmayılov içinde, *Azərbaycan Tarixi* (s. 346-411). Bakı: ELM.
- Saray, M. (1993). *Azerbaycan Türkleri Tarihi*. İstanbul: Nesil Matbaacılık.
- Sarıahmetoğlu, N. (2016). II. Dünya Savaşı'nda Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri. In N. Sarıahmetoğlu, & İ. Kemaloğlu, *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası* (pp. 107-137). İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği.
- Şeyhzamanlı, N. (1934). *Biz ve Onlar*. İstanbul: Milli Mecmua Matbaası.
- Seyidzadə, D. (1998). *Azərbaycan XX Əsrin Əvvəllərində: Müstəqilliyə Aparan Yollar*. Bakı: Ulduz.

- Şimşir, S. (2011). Türk Ocaklarının Azerbaycan Türklerine Desteği (1922-1931). *Türk Yurdu*, 31(284), 187-190.
- Şimşir, S. (2013). *Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi*. İstanbul: İQ Kültür Yayınları.
- Şimşir, S. (2018, Nisan). Azerbaycan İstiklal Mücadelesi'nin Muhaceretteki Hafızası Mehmet Kengerli (Karabağ 1914 – Ankara 2006). *Türk Yurdu*(368), 38-40.
- Snyder, T. (2005). *Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine*. New Haven: Yale University Press.
- Soysüren, A. H. (2019). 1930'lu Yıllarda Azerbaycan Bağımsızlık Mücadelesinde Bir Kesit: Kafkasya Konfederasyon Şurası. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 9-28.
- Şüküroğlu, L. (2000). *Cümhuriyyət Hökuməti Repressiya Məngənəsində*. Bakı: Şirvanəşr.
- Süleymanov, M. (2014). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərb Tarixi (Cilt I)*. Tehran: Firuzan.
- Swietochowski, T. (1985). *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Swietochowski, T. (2003, Temmuz). 1920 Öncesinde Rus Azerbaycan'ında Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22(34).
- Tahirli, A. (2001). *Azərbaycan Mühacirəti (tarixi, mətbuatı, mədəniyyət mərkəzləri)*. Bakı: Tural-E.
- Tahirli, A. (2002). *Azərbaycan Mühacirət Tarixi*. Bakı: Qapp-Poliqraf.
- Tokarjevski, Y. A., Hesenov, C., Maksvel, N., & Hudiyev, R. (2008). Müstəqillik Ərəfsində Azərbaycanca Siyasi Vəziyyət. M. İsmayılov içinde, *Azerbaycan Tarixi* (Cilt V, s. 292-343). Bakı: Elm.
- Turan, R. (2016). Türkiye'de bir Azerbaycanşinaslık ocağı: Azerbaycan Kültür Derneği. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*(5), 1182-1203.

- Vaçnadze, D. (1953, haziran). *Hariçte Kafkasya Birliği Hareketi Tarihi. Birleşik Kafkasya*, 9-12.
- Veliyev, A. (2006). *Azərbaycan Siyasi Düşünce Tarihi ve Mirza Bala Mehmetzade*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Vəliyev, T. (Dü.). (2009). *XX. Əsr Azərbaycan Tarixi* (Cilt II). Bakı: Təhsil.
- Volodymyr, K., & Iryna, K. (2019, Temmuz-Ağustos). *Eastern Europe In Polish Political Conceptions During 20-30s Of The 20th Century*. SKHID, 41-46.
- Yağublu, N. (2016). *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*. Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- Yağublu, N. (2001). *Azərbaycan Milli İstiqlal Mübarizəsi ve Məmməd Əmin Rəsulzadə*. Bakı: TS.
- Yağublu, N. (2005). *Azərbaycan Legionərləri*. Bakı: Çıraq.
- Yağublu, N. (2007). *Azərbaycan Polşa Əlaqələrində Məmməd Əmin Rəsulzadənin Rolu*. Bakı: Adiloğlu.
- Yağublu, N. (2008). *Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski*. Bakı: Adiloğlu.
- Yağublu, N. (2009). *Türkiyənin Azərbaycanlılara Müstəqillik Mücadiləsində Dəstəyi*. Bakı: Abşeron Nəşr.
- Yağublu, N. (2012). *Müsavat Partiyasının Tarixi*. Bakı: Adiloğlu.
- Yağublu, N. (2013). *Məmməd Əmin Rəsulzadə Ensiklopediyası*. Bakı: Kitab Klubu.
- Yağublu, N. (2013). *Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanda*. Bakı: OL MMC.
- Yağublu, N. (2014). *Azərbaycan Mühacirət Mətbuatı*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Yağublu, N. (2018). *Cümhuriyyət Qurucuları*. Bakı: NURLAR Nəşriyyat- Poligrafiya Mərkəzi.
- Yazı heyeti tarafından. (1934). *Kurtuluş*(1), 2.

Yazı Heyetinden. (1936, Eylül). *Müsavat Halk Fırkası Bülteni*(1).

Yeşilot, O. (2015). *Ateş Çemberinde Azerbaycan*. İstanbul: Yeditepe.

Yoska, E., & Mağara, A. (2021). Kızılordudan Azerbaycan Lejyonuna Fatalibeyli Düdenginski ve Almanya'daki Basın Faaliyetleri. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 59-70.

Yurtsever, A. (2020). *Azerbaycan İstiklal Savaşından Sahneler*. (Ü. AKIN, Dü.) Ankara: Gece Kitaplığı.

Zeyneloğlu, R. (1991). Sovyet Basımında ve Komünist Başçılarına Göre Müsavat. *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, 110-112.

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 23/11/2023

Tez Adı: **Azerbaycan Milli Bağımsızlık Hareketinde Siyasi Muhaceretin Rolü (1920-1950)**

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

23/11/2023

Adı Soyadı: Gunel AGHAYEVA
Öğrenci No: N21124380
Anabilim Dalı: Türkiyat Araştırmaları
Programı: Türkiyat Araştırmaları
Statüsü: Y. Lisans Doktora Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

UYGUNDUR

Telefon: 0-312-2976771

Faks: 0-3122977171

E-posta: turkiyat@hacettepe.edu.tr

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 23/11/2023

Tez Adı: **Azerbaycan Milli Bağımsızlık Hareketinde Siyasi Muhaceretin Rolü (1920-1950)**

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 178 sayfalık kısmına ilişkin, 23/11/2023 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 4'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarını inceledim ve bu Uygulama Esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

23/11/2023

Adı Soyadı: Gunel AGHAYEVA

Öğrenci No: N21124380

Anabilim Dalı: Türkiyat Araştırmaları

Programı: Türkiyat Araştırmaları

Statusü: Y.Lisans Doktora Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR

Azerbaycan Milli Bağımsızlık Hareketinde Siyasi Muhaceretin Rolü (1920-1950)

ORJİNALLİK RAPORU

%**4**

BENZERLİK ENDEKSİ

%**4**

İNTERNET KAYNAKLARI

%**0**

YAYINLAR

%**1**

ÖĞRENCİ ÖDEVLERİ

BİRİNCİL KAYNAKLAR

1

acikbilim.yok.gov.tr

İnternet Kaynağı

%**1**

2

dergipark.org.tr

İnternet Kaynağı

<%**1**

3

khazar.org

İnternet Kaynağı

<%**1**

4

archive.org

İnternet Kaynağı

<%**1**

5

www.yumpu.com

İnternet Kaynağı

<%**1**

6

issuu.com

İnternet Kaynağı

<%**1**

7

hdl.handle.net

İnternet Kaynağı

<%**1**

8

www.acarindex.com

İnternet Kaynağı

<%**1**

9

hrschool.tr.gg

İnternet Kaynağı

<%**1**